

ВІСНИК

Маріупольського
державного
університету

Серія:
ІСТОРІЯ.
ПОЛІТОЛОГІЯ

Випуск 9

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 9

МАРИУПОЛЬ – 2014

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 9 від 17.06.2014 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.).

Видання включено до міжнародної, спеціалізованої, наукометричної бази даних **Index Copernicus International sp.z o.o.** та міжнародної наукометричної бази даних **«Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ)**

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.ю.н., проф. М. О. Баймуратов, д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова, д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., доц. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. О. В. Антонюк, д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.політ.н., проф. І. Г. Онищенко, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, д.політ.н., проф. І. А. Хижняк.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. Т. В. Зонова (Російська Федерація), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова), д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада), д.і.н., проф. О. І. Подберьозкін (Російська Федерація), д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін (Російська Федерація), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення №15.08

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»

87510, м. Маріуполь, Красноякська, 2; тел.: (0629)41-35-13

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

ISSN 2226-2830

© МДУ, 2014

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Arabadzhy S.	7
DAILY LIFE OF A GREEK WOMAN IN THE NORTH AZOV SEA REGION AND HER ROLE IN PRESERVATION OF GREEK ETHNICAL IDENTITY AT THE END OF XVIII – BEGINNING OF THE XX CENTURY	
Белякова Т.А.	17
РЕЛИГІОЗНА СИТУАЦІЯ В ПОСЛЕВОЕННІЙ ЮГОСЛАВІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОВЕТСКИХ ДОКУМЕНТОВ (1945-1948 гг.)	
Карачевська В.І.	24
ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА І ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-х–1980-ті рр.)	
Коробка Ю. В.	31
ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛОВІСТЮ (1957 – 1965 рр.) В УКРАЇНІ: СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ	
Лукашова О. В.	41
ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ СТ.	
Магурчак А. М.	47
ПРОБЛЕМА ВЗАЄМИН ЕКЗИЛЬНОГО УРЯДУ ЗУНР З КРАЄМ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТУВАННЯ АНДРІЯ ЖУКА І РОМАНА ПЕРФЕЦЬКОГО В 1926 Р.	
Подгайко М.К.	56
КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО БРАТСТВА	
Тарасов С.В.	66
БАТУРИНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1672 Г. В РУССКОЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ВТОРОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ-НАЧАЛА ХХ В.	
Федоренко Я.А.	72
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (1991-2012 РР.)	
Фесенко Н. В.	80
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ	

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Боярська Є.О.	91
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (1991 – початок 2014 р.)	
Гирич О.Т.	99
СУЧАСНІ МОДЕЛІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ТА ГЛОБАЛЬНА ЕКОПОЛІТИКА	
Мелеганич Г.І.	107
СПЕЦИФІКА ЕТНОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ	
Терещенко А.О.	115
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	
Трута К.	126
GLOBAL CIVIL SOCIETY AS A NEW ACTOR OF INTERNATIONAL RELATIONS	
Трофименко А.В.	131
ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЛОБЮВАННЯ В КАНАДІ	

Трофименко М.В. НАЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ ТРАДИЦІЙНОЇ ТА ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ: ДОСВІД США	140
Савка О.В. ЄВРОПА РЕГІОНІВ – ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС	159
Фесенко М.В. ФРАГМЕНТАЦІЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ МЕГАТРЕНДИ НА ПОЧАТКУ XXI СТ	164

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЇ

ГЕДЬО А.В. НІЖИНСЬКИЙ ГРЕЦЬКИЙ МАГІСТРАТ: МОНОГРАФІЯ / А.В. ГЕДЬО, М.К. ПОДГАЙКО. – ДОНЕЦЬК: ДонНУ, 2013. – 414. (С.С. Арабаджи)	174
SHERNISS L. JOSHUA. A MIND AND ITS TIME: THE DEVELOPMENT OF ASAIAH BERLIN'S POLITICAL THOUGHT. – L.: OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2013. – 288 p. / ЧЕРНІС Л. ДЖОШУА. ГЕНІЙ ТА ЙОГО ЧАС: РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ІСАЇ БЕРЛІНА. – ЛОНДОН: ОКСФОРД ЮНІВЕРСІТІ ПРЕСС, 2013. – 288 с. (К.А. Трима)	177
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	180
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	181

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Arabadzhy S.	7
DAILY LIFE OF A GREEK WOMAN IN THE NORTH AZOV SEA REGION AND HER ROLE IN PRESERVATION OF GREEK ETHNICAL IDENTITY AT THE END OF XVIII – BEGINNING OF THE XX CENTURY	
Belyakova T.	17
RELIGIOUS SITUATION IN THE POST-WAR YUGOSLAVIA THROUGH THE PRISM OF THE SOVIET DOCUMENTS (1945 – 1948)	
Karachevska V.	24
ACTIVITY OF THE RED CROSS AND RED CRESCENT WITHIN UKRAINIAN DONBASS (late 1960s - 1980 years).	
Korobka Y.	31
TERRITORIAL MANAGEMENT OF INDUSTRY (1957 – 1965) IN UKRAINE: MODERN RUSSIAN AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY	
Lukashova E.	41
COVERAGE OF THE FIGURE OF COSSACK CAMP COMMANDER IVAN SIRKO IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY IN THE XIX CENTURY	
Magurchak A.	47
PROBLEM OF MUTUAL RELATIONS OF UKRAINIAN NATIONAL ADVICE WITH AN EDGE THROUGH THE PRISM OF CORRESPONDENCE ANDRIY ZHUK AND ROMAN PERFEZKIY IN 1926	
Podgayko M.	56
CULTURAL HERITAGE OF NIZHIN GREEK FRATERNITY	
Tarasov S.	66
BATURIN'S OVERTURN OF 1672 IN THE RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES	
Fedorenko Y.A.	72
PECULIARITIES OF LABOUR MARKET FORMATION IN UKRAINIAN VILLAGE DURING AGRARIAN TRANSFORMATIONS (1991-2012)	
N. Fesenko	80
FOREIGN POLICY ACTIVITY OF HETMAN PETRO DOROSHENKO IN COVERAGE OF MODERN UKRAINIAN HISTORIANS	

POLITICAL SCIENCE

Boiarska Y.	91
POLITICAL AND LEGAL ANALYSIS OF UKRAINIAN SECURITY OF ENERGY SUPPLY	
Gyrych O.	99
CONTEMPORARY MODELS OF STATE ENVIRONMENTAL POLICY AND THE GLOBAL ENVIRONMENTAL POLICY PECULIARITIES	
Melehanych H.	107
THE SPECIFIC CHARACTER OF TRANSCARPATHIAN ETHNOPOLITICAL SPACE	
Tereshchenko A.	115
INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES CZECH REPUBLIC	
Tryma K.	126
GLOBAL CIVIL SOCIETY AS A NEW ACTOR OF INTERNATIONAL RELATIONS	
Trofymenko A.	131
ETHNIC MINORITIES AS LOBBY GROUPS IN CANADA	

Trofymenko M.	140
NATIONAL MODEL OF TRADITIONAL AND PUBLIC DIPLOMACY: USA EXPERIENCE	
Savka O.	159
EUROPE OF REGIONS – THE MAIN TRENDS OF EU REGIONAL POLICY	
Fesenko M.	164
FRAGMENTATION AND INTEGRATION AS THE MAIN MEGATRENDS AT THE BEGINNING OF XXI CENTURY	

SCIENTIFIC LIFE

REVUE

GEDO A.V. NEZHINSKY GREEK MAGISTRATE: MONOGRAPH / A.V. GEDO, M. K. PODGAYKO. - DONETSK: DONETSK NATIONAL UNIVERSITY, 2013. – 414 p. (S. Arabadzhy)	174
CHERNISS L. JOSHUA. A MIND AND ITS TIME: THE DEVELOPMENT OF ASAIAH BERLIN'S POLITICAL THOUGHT. – L.: OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2013. – 288 p. (K. Tryma)	177
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	180
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	181

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.7=14)"17/19"(045)

S. Arabadzhy

DAILY LIFE OF A GREEK WOMAN IN THE NORTH AZOV SEA REGION AND HER ROLE IN PRESERVATION OF GREEK ETHNICAL IDENTITY AT THE END OF XVIII – BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article is devoted to the study of everyday life of Greek women in villages of the North Azov region. It was concluded that a girl would spend the first years of her life on the sofa, and she was involved in the household work starting from 5-6 years of age. Mother was the main party responsible for the daughter's up-bringing, so the mother kept and passed on the traditions from one generation to another. It was Greek women's responsibility to keep and obey ceremonies, arrange family celebrations, which as the result let Greek children grow in the atmosphere filled with ethnic traditions. Any deviations or violation of the routine ceremonies were strictly criticized by the Greek community, such a family was proclaimed outlaw, and the one to blame was mostly a woman. So no wonder that every Greek woman performed the responsibilities trusted to her faithfully.

It is shown that not more than 10 % of girls attended school at the end of XIX century. The situation began to change only at the beginning of the XX century, when the number of girls in elementary schools was around one-third of the total number of pupils. This led to the situation when only minority of the Greek women knew the Russian language, and so they were in most cases keepers of the Greek language.

It was established that as a result of life activities Greek society created certain norms that provided strict regulations for women's behavior, so the only allowed individual actions the Greek women could take were the ones corresponding to the norms. From the early days girls were told and knew well all the norms of behavior, and in the future they would strictly watch their own children to follow the established rules and perform all the ceremonial functions accepted in their community. Thus the women played the role of the keeper of traditional behavior and rules.

It was also concluded that family served as a main social unit, which kept the ethnic uniqueness of Greek people on the micro-level when surrounded by other ethnicities, and the function of the keeper in the family was assigned, first of all, to a woman. Most of the Greeks residing in the North Azov region at the beginning of XX century obeyed to the tradition of endogamy. Marriages were concluded mostly between the members of the ethnic group – this helped to preserve homogeneity of the family. It was proved that the main functions of a woman in Greek society were childbirth to provide for future generations, adaptation and preservation of the Greek identity, keeping of traditions, arrangement of traditional family celebrations, thus a Greek woman was the main 'means' in support and transfer of the experience and ethnic traditions from ancestors to descendants. Women played the role of so to say preserving agent in the society, thank to which the traditional peculiarities of culture, ethnic consciousness and uniqueness of Greeks everyday life were preserved.

Key words: daily life, Greek, ethnicity, the North Azov region.

The Greeks of the North Azov Sea region were different from other Greek communities of Ukraine in terms of ethnical and social characteristics. Mariupol Greek community was mainly rural, and as considered by the modern Ukrainian scientists consisted of two sub-ethnic groups – romaioi and urums [13, p. 4]. Such ethnocultural peculiarities were formed as far back as during Greeks residency in the Crimea under the influence of a succession of events – migration processes that took place at different times and from different parts of Greece and the Middle East; inter-ethnic processes on the Crimea peninsula; long term of separation from the main ethnical core etc.

The process of creation of the Greek center in the North Azov region was peculiar in its own way, as it resulted from the migration of Christian Greeks from the Crimea at the end of the XVIII century. This migration pushed some new trends of ethical existence of this part of Greek Diaspora and defined the milestones of social development in the completely different surrounding. In the North Azov lands, surrounded by foreign ethnicities, the Greeks did their best to preserve all the typical characteristics, related to social, religious and family life, brought from the Crimea. Significance of the study of the routine of Greek women allows us to reach a new level of understanding of the day-to-day life of the Greek community in North Azov region as a whole.

Among historians O.N. Ksenofontova-Petrenko studied prenuptial acquaintances between Greek young people [9], I.S. Ponomareva (historian and ethnologist) researched peculiarities of the choice of marriage partners and the process of wedding between the representatives of Greek ethnos [13], N.N. Ponomarenko touches the questions of Greeks routine life [12]. However the question of the role of Greek women in preservation of Greek identity was never developed as a full-rate theme of the separate scientific research in historiography.

The database of sources, that reflects different aspects of the problem chosen for study, consists of registry documents, statistical and descriptive materials, sources of personal origin and folk materials. The sources of personal origin are represented by the travel notes of H.Bok [3] and P. Hrostoforovich-Lobka [17], as well as memoirs by M.Kechedzhy-Shapovalov [8] and F.Popova [14].

Taking into account the unsatisfactory level of study of this problem, the aim of the article is to study the routine life of women in Greek villages of the North Azov region and research their role in preservation of the Greek ethnic identity.

The first two years of her life a baby-girl spent on the sofa (a wooden platform covered with felt cloth), where she was literally tied to the nail on the wall with the help of cloth ribbons. As soon as the girl started to talk, she was taught to never commit wrong to anybody, not to hurt her siblings. When 5 or 6 years, the girl started to help her mother with adequate housework, like she could watch younger siblings or clean up.

A mother was totally responsible for a girl's brining-up. A woman as a mother was summoned to preserve all the spiritual goodness received from the ancestors, she watched that traditions are kept and transferred from one generation to another. A Greek woman's duty was to watch the observance of ceremonials and «dies nefastus», she arranged family holidays – and in such a way all the children grew up in the atmosphere filled with ethnical traditions. Any violations or inobservance of ceremonials were strictly criticized by the Greek community, such a family was regarded as «disgraceful», and the very first to blame for this was a woman. That's why every female Greek strictly observed the duties imposed on her, and in such a way supported the preservation of Greeks self-identity.

At the age of 8 some girls could be sent to school by their parents, although this was a rare occasion. The Greeks considered education to be unnecessary for a woman; besides the girl's help was needed at home throughout the year: she helped around the house, tended

small children. All these led to the fact that only 10 % of girls went to school. And only in the year 1905 the number of schoolgirls became equal to 1/3 of all the pupils [11, p. 67]. Such a small percentage of girls in schools was the reason why so little Greek women knew the Russian language (the school education was conducted in Russian only) and got acquainted with Russian culture. Those women who did not visit a school never managed to learn Russian, and became unique keepers of the Greek language. On the contrary most of men studied at schools, they often had trade relations in the city or in busy Mariupol port, so they had to use the intercultural language – Russian. As for the children, most of them (even those who attended school) had to use the Greek language at home, in conversations with their mothers and grandmothers as the last had no intention to learn a foreign to them language.

The Greek district schools had a four-year educational program, and children started to learn Russian during the first year. However girls from Mariupol district mostly stayed at schools for two years. There were two reasons for such a limited education: first, Greeks thought that all the girl's education should be limited to reading; secondly, they did not see why a girl should need to finish a school and receive a graduation certificate, while this document was very important for the boys – it provided the last with a privilege to postpone a military duty [15, p. 79]. After such a short-term education, the girls usually forgot Russian as they used only Greek in their everyday life.

From the childhood years a girl was aware that she'll be married earlier or later, and she needed to prepare many things for this main event of her life: necessary clothes for herself, presents for future in-laws, different decorations for her future house; that's why main occupation of a girl was needlework. Usually from the age of 8 a girl started to prepare her marriage portion. From this very age the girl was being psychologically prepared for the creation of her own family, for deep understanding of traditions and moral grounds in the relations of different genders.

Girls were taught how to knit, sew and cook. Their skills must have been perfect because the opinion about the future wife as a mistress depended on these factors. Social opinion was always an important factor in the life of every young woman.

The Greek valued a hard-working, modest young virgin, that's why parents seldom let their daughters outside: they were afraid they might lose their virginity. «The skirt is an enemy for a girl» – the Greeks used to say. So the hetero-social communication was limited from the teenage age. The girls were taught to be tolerant and coy. Travelers that visited the Azov Sea region at that time often noted that young Greek women were unapproachable just like Asian women, they were shy and avoided strange men, so European way of life and noble interaction was completely unknown to them. The reason for this was defined by the travelers as the blind pursuance to the old traditions [3, p. 1044], although in most cases the girls were victims of circumstances.

As the result of the way of living, traditional Greek society developed certain norms that strictly regulated women's behavior. Rural Greek community was not just a production unit, but also a special social and community mechanism that controlled strict execution of these norms. Preservation of the rules was supported with the help of the social opinion and also with several methods of punishment and psychological influence. The women could display initiative only within the traditional behavioral limits.

Any freedoms in girls' behavior were strictly disapproved by the society. Of course there could be such occasions when youngsters made love before wedding in the church, but such situations were condemned by the villagers and despised. If such a violation of traditions took place, the girls suffered most: tar was used to cover the gates and window shutters of their houses (as an indication of a girl's sin), many people mocked them and openly criticized them; sometimes such girls were forced to leave their houses and move [6, p. 58].

Important role in the Greek family was played by gender and age hierarchy which served as the basis for intra-family communication. Traditional Greek society included the following age groups: youth, fathers, elders. Relations between the members of one group to the members of the other, as well as inside the group, were defined by special norms. Marks of respect and attention were rendered in accordance with actual age and relations. Seniority of women was defined depending upon their husband's status (according to the age or according to the time of man's changing his social status, i.e. wedding time).

Inside the families girls always saw that it is forbidden to contradict either a husband or a mother-in-law. Thus all the Greek women were very patient. From young years every girl was taught to respect a future husband and his parents. When entering a house full of guests a young Greek woman was expected to kiss hands of all present, excluding her equals. Knowing from her childhood the rules of right behavior and being pressed to observe them, a girl on being a mother would strictly watch her children behave in accordance with established rules; she expected them to execute all the etiquette rules set in the Greek society. So we have every right to say that a woman played the role of a keeper of the traditions and passed them to next generations.

One of the most important events in a woman's life was concluding a marriage, which was the basis for the family. Marriage accumulated all the social relationships, uniting biological and social, practical and spiritual, social and personal aspects of life. Family served as a social unit which on a micro-level preserved ethnical identity of Greek migrants in the foreign surrounding, and the performer of such a duty was a woman.

It is interesting to note that during first 50 years after the migration there were much more men than women in Greek settlement, that's why there was no big choice of spouses at the end of XVIII – beginning of the XIX century. For example, in 1816 the population of Stariy Krym consisted of 214 men and only 162 women [4]. More close consideration of the register book for year 1816 shows that only three unmarried girls older than 16 years old lived in Stariy Krym at that time. In connection to the fact that there were so few women, there were cases of marrying to 13-year olds. There is even evidence that sometimes girls could become mothers at that age.

In the middle of the XIX century the average wedding age for the girls was 16-18 years, but by the end of the same century the marriages were usually concluded when a girl was 20. Most of the Greek population at the beginning of XX century still observed endogamy. Marriages were concluded inside one ethnical group in order to preserve ethnical homogeneity inside the family. Researcher P.Pinevich noted in 1928 that Greeks still separate themselves from other ethnicities in the region, and it is a very rare (and very condemned) occasion that a Greek marries a person from another national group. P.Pinevich also stressed that the reason for such an opinion is that Greeks are very proud of their origin and consider those who do not belong to Greek nationality to be of a lower rank [5, p. 16].

In order to research whether Greeks continued to observe the tradition of marrying to only Greeks after Soviet Power was established, we examined remained house-books dated 1941 with records about Stariy Krym. Unique role of this source is in its objectivity: there are no subject opinions, comments, but only numbers, which allow to have objective picture of different daily life aspects, including matrimonial sphere. Due to the fact that access to the archives of the Bureau of Civil State Registration is restricted, such house-books are the only truthful and accessible source of information. From that source we may find out that representatives of 16 nationalities lived in the village at that time [2, p. 198]. We considered data about families with two parents only, and in 1941 there were 642 of those. Number of marriages where both parents were Greek equaled to 293, or 45.6 % from the total of families. There were also 7 marriages with Ukrainian women and 5 marriages with Russian women.

There were more cases when a Russian or a Ukrainian man married a Greek woman, 24 in total. As we can see, in the 40-th of the XX century 89% of all the marriages concluded by the Greeks were with the representatives of the same ethnicity, which served as a basis for preservation of Greek identity.

It is important to notice that the situation when a Greek man married a woman from another nationality was accepted by the society with a certain level of tolerance; however when a Greek woman married a non-Greek man, she was condemned, and perception of her family was changed and was very negative. That's why in most cases parents gave their daughter away when that family was poor and could not prepare decent dowry or when a woman had physical defects. However if such a family continued to live in a Greek village, their children were brought up in accordance with Greek traditions, and all the traditions and ceremonies were observed. Children who grew up in mixed families usually perceived themselves as Greek and identified themselves with Greek ethnicity.

The choice of a bride-to-be was up to the groom's parents. Greek family was distinctly patriarchal at the end of XVIII – beginning of the XX century. The position and point of view of young people was seldom considered when the decision about marriage was taken. Daughter's opinion was never asked: she could never say «I don't want to, I won't marry him, I don't like him». If she was too stubborn, her father could beat her, close in the pantry and then force to marry his choice. Sometimes parents could match and engage even small children, and such an agreement was seldom broken – the termination could lead to violation of a sanctity of the centuries-long traditions [10, p. 416]. That is why one could seldom find families based on love in Greek villages. People of Greek settlements remember even today many tragic events connected to the forced separation of lovers. There were situations when a young man wanted to marry a girl he liked very much, but her parents refused either because the boy was poor or without any lands, or for other reasons. Such a young man could «steal» his favorite girl after get-togethers and bring her home only in the morning. Such a stealing was considered a huge disgrace for a girl, and her parents knowing they will not be able to decently marry her now, finally gave their permission. An important condition of a marriage was innocence of the bride. Control over defloration was performed by the mother-in-law, and the fact that a girl was not a virgin was a huge disgrace for the girl's family and all the relatives.

In the conditions of diaspora it was extremely important for the migrants to marry to the same ethnicity, in order to keep the «clean line» of their nationality. Mixed marriages were not approved of, because it made children up-brining in accordance with Greek traditions more difficult. We can find clear indications about negative attitude of Greeks towards mixed marriages if we study personal sources. For example, M. Kechedy-Shapovalov, resident of Mariupol (his father built the city theatre), informed in his memoirs dated 1919 that there was extreme intolerance to other ethnicities among Greeks. To prove it he described a situation in which he personally participated. According to his words, his aunt who graduated from Kushnikov Institute in Kerch (which was an outstanding event for a woman in those times) belonged to the intellectual center of Mariupol society. The teachers from Oleksandrivska gymnasium played a great role in that society, and his aunt soon became engaged to one of the teachers. As her parents were against the marriage, two young people decided to wed secretly. «And there was a scene I watched being still a boy: at the same time when in Maryinskaya church their wedding takes place, in the bride's house her mother, on her knees in front of the icons with the candles burning, cries and laments and sends awful curses» [8, p. 13]. The tragic of the situation was in daughter's stubbornness and in ethnical roots of the groom who was Russian.

The parent's desire was always to give their daughter in marriage to the rich and prosper family. This served as a basis for well-off life of children. That's why almost every marriage was concluded with practical calculations of older generations of both families.

Greeks strictly obeyed the tradition according to which the eldest daughter had to marry first. It was a disgrace for the elder girl if her younger sister was wed before her. That's why father of the family with single elder daughter could refuse the marriages brokers to match his younger daughter. Sometimes when a poor family had many daughters, the youngest could stay single very long, waiting for her turn. If someone proposed to the younger girl, her father would rather «offer» an elder single daughter. In this case the youngest could sometimes marry at 30 not to her lover, but to the man who remained single. A mother always supported a father's actions by saying: «You'll get used to it. I was not married for love too», and a girl wed the man indicated by her parents. Here's the extract from memoirs of M.V. Kechedy-Shapovalov about Greek women: «A girl would wed an unloved man with obedience, and with the same obedience and even with some honesty she'd give birth to his children, lead a household and cook for him». He also noted in 1919 that as long as 25 years ago the Greek women were famous for their «unusual modesty and extreme commitment to the matrimonial pledges» [8, p. 13].

We will not provide detailed consideration on wedding traditions and ceremonies of Greeks from the Azov region. However the structure of the wedding ceremony is worth mentioning as it also reflected the ethnical norms and ideology of Greeks. Several traditions cited below serve as a good example of a woman's position in the family and in society as a whole. First of all, the bride-to-be did not come out to meet matchmakers, even during official marriage brokerage. It's not earlier that at the end of the XIX century that a bride started to meet her matchmakers, however she was expected to give only short answers to their questions, like «Yes» or «No». The idea of a woman's obedience is the basis for another brutal tradition, alive until the middle of the XIX century, when a groom literally tore apart an alive cat or a rooster in front of the bride. This served to show off the man's strength and his complete power over the woman [10, p. 429].

After the wedding was over, a new family started a routine daily life. Relations inside the family were vividly patriarchal. If newlywed lived separately, which was a rare occasion, a husband was the master of the house; however more often a farther-in-law was considered to be the head. A daughter-in-law had to wake up first early in the morning, fire a furnace, prepare water and towels for husband's parent. The fact that a daughter-in-law herself offered a towel to her father-in-law after he washed was a sign of respect. It is worth mentioning that from the day when a young wife entered the house, she started to help washing head and feet not only to her husband, but also to his parents, grandparents etc. However women themselves did not see this as humiliation, but rather as respect to elders.

Many things changed for a Greek woman after the wedding. Now she was forbidden to do many things: go shopping alone, spend money according to her judgment, talk to men who were not family members, participate in family meetings, pass a way of a man and even visit her relatives without her husband's presence. During her first year in a new home, a woman could not sit to have dinner with the family, but had meals standing. There were even such cases documented when a wife went to bed hungry, if her husband was absent and her in-laws did not offer her to eat with them. And the wife could not ask them herself, as during the first year after the marriage she was not allowed to talk to her father-in-law (until the middle of the XIX century this term could have been up to 5 years). She silently served him meals and followed all the directions with the same silence. This was considered a sign of obedience. When the year was over, a father-in-law usually gave her a valuable present, and she kissed his hand. From this moment she was allowed to talk to him, but had to stay the same

governable. She always invited him to dinner personally and served him, while he could throw away the plate with food if something was wrong – like there was no napkin or the food was cold. A woman did not dare to say a word against and silently served the table once again.

A woman always worshiped a man. She always gave him his plate first at the table, choose only the best steaks and first «cheburek» (traditional Greek meat pastry) was also for him. A Greek woman bathed her man, washed his feet in the evening, and always examined him when he was going somewhere – in order to insure that his dress and shoes were clean [14, p. 50]. In the middle of the XIX century a traveler G.Titov noted that “It is always silence, mutual accord and love that rules their families; one could not see even that passionate jealousy which is often seen among other peoples. A Greek husband from Mariupol sees only the perfection in his wife, and his wife’s attitude is the same” [16, p. 147]. Such a positive impression created for travelers from Greek families was connected to the fact that women never said against their husbands and older men, performed all the duties and errands in full obedience. Following their mothers’ example, girls also learnt about peculiarities of traditional communication in Greek families from the very childhood.

If there was a social event of non-religious character in the village, only several women were allowed to visit it. We can find the proof of this in the record about movable hygienic exhibition that visited Greek villages Sartana, Yalta, Mangush, Ignatyivka, Velyka Karakuba, Maliy Yanisol in 1914. The report of the doctor S.F.Kazanskiy about this exhibition clearly indicates that there were more men than women among visitors to this event. Just to compare, in the city and in Russian village Novospasovka the percent of female visitors equaled to 40, while in Greek villages there were much less women who visited the event, namely 35 % in Sartana, 35 % in Yalta, 29 % in Maliy Yanisol, and 31% in Mangush, generally perceived as a “progressive” village. The doctor’s conclusion was as follows: «The opinion that a woman must watch a household is still strong and popular» [7, p. 404]. As we can see, despite the fact that more than 130 years passed since Greeks migration from the Crimean peninsula, Greek women still remained closed inside their houses, and only limited number of families had adopted changes in relation to women by allowing those to visit social events. The only exception was Christian Patron Saint’s day Panair, which was celebrated annually (and sometimes several times a year) in Greek villages, which all the women were allowed to visit. However the holdover tradition was that people of different genders were separated, especially during meals.

Relations between a woman and her husband and his family could be called consumer. A man could punish his wife with hunger, deprive of the most necessary things and even beat. All these aspects were reflected in the folkloristic sources. Folklore was and remains an important integral part of the cultural heritage of Mariupol Greeks. Oral folk arts deeply reflected the most important peculiarities of daily life, people’s opinions, its set of mind, norms of customs law and many other things. Value of folk sources is found first of all in their inseparability from peculiarities of Greeks daily life, believes, world-view and life foundations of migrants.

When we study the fairy-tales of Greeks from the North Azov Sea region we can see that they also stated that a woman should obey her man in everything. If the man beat her, she could neither complain nor resist. For example in the tale «Chaban» («Shepherd») there is an episode when a woman starts to be interested in a man’s secret. A rooster than advises him to «come back home, take her by the hair and beat her with a whip». The man does what he is advised – «and all the woman’s curiosity passed, and they lived long in love and happiness». Such a helpless position of a woman was one of the most important factors that enabled Greeks to preserve daily life habits and traditions.

A mother-in-law had a special status in the family. She had under her control not only daughters-in-law and grandchildren, but also sons. However strong a man's feelings to his wife were, he would always listen to his mother. «A woman is halvah until she's in bed» – the Greeks used to say. Set of mind of this people was such that younger should obey elders, and all the rules of family etiquette and household must be performed.

Even if there were 2-3 daughters-in-law, they seldom fought; and not because they lived friendly, but because it was a shame to fight and argue in front of children and parents. A mother-in-law could offend a young woman, especially if the last was from a poor family, but a daughter-in-law must have born it. It was not accepted when somebody started telling about arguments inside the family. «Never wash dirty linen in public» – was one of the proverbs used by Greeks. Any family that violated this rule received a cold shoulder in the society. In general, a mother-in-law distributed housework evenly between all the daughters, and those obeyed. The presents to all daughters-in-law were usually equal.

Oriental opinions about women's position in the family and her role were partially adopted by Greeks from Crimean Tatars that to some extent influenced the Greeks' family traditions and daily life. This influence found its reflection in the women isolation, implantation of some oriental tastes, separation from certain jobs including the fact that some household jobs were done by men. Before «kolkhozy» (communal farms) were created by the Soviet Government, a Greek woman did not attend livestock or work in the fields. Women's duties included brining-up of children, cleaning of the house, cooking, laundry, sewing and spinning. Sometimes women could work in the fields and thrashing floors (especially during the harvesting), but not always and not all the women. Even poor Greek girls seldom hired themselves out, as it was considered a shame and disgrace. The fact that women seldom helped at the fields served as a preservation factor, because they were deprived of communication with representatives of other ethnicities: Russian, Ukrainian and German women. They communicated with Greek women only, and this limited their picture about life and other women's daily routine.

Researchers and travelers who visited Greek villages were often surprised by the fact that Greek women did not participate in agricultural labor. For example, traveler G. Titov in his «Letters from Yekaterinoslav» wrote that Greek women lived as if picked up their feet, meaning they spent the whole day on the sofa (which occupied most of the room) doing a women's job [137, p. 16]. A. I. Khristoforovich-Lobko paid special attention to the fact that in any house – whether rich or poor – he was always surprised by the tidiness and cleanliness created and supported by Greek women [17, p. 253].

Greeks always treated their women's job with respect. Division of responsibilities between a man and a woman can be easily traced in social fairy-tales, which also give us a picture of how the Greeks lived, what they did in daily life, which occupations were more prestigious etc. We can give an example of a tale «Yuhim and Yelizaveta» which tells what was considered as a woman's duties and what was after a man to do. Opinion of the lead character – an old man Yuhim – was that all the duties performed by his wife Yelizaveta were not difficult and lengthy, so he decided to trade with her for one day. An old woman went to the field to work there, and an old man had «less things to do than fingers on one hand»: he had to bake bread, churn butter, do the laundry and string the washing, and also to watch the cat not to eat chicken. However at the end the old man did not manage a single thing, so he clearly understood that women's work is not easy.

Thus recreation of peculiar cultural atmosphere, adaptation and preservation of ethnical identity, formation of ethnical self-awareness in younger generation was entrusted to a Greek woman – a mother, a housewife, a guardian of family traditions. Due to ethnical peculiarities

and living conditions, daily life of a Greek woman was different from that of a Russian or a Ukrainian woman.

The tale's contents lead us to the conclusion that Greeks respected the household duties that women performed and that never ended. The text of the tale has the following statement: «Wise men say that first you would be through but not the work» [1, p. 8]. The Greeks themselves also understood the moral of the tale as «Never think that your work is the most difficult and never feel jealous to others. Do your work well, because everyone has his own place and destination in this life».

When performing a research on the daily life of a Greek woman at the XVIII – beginning of the XX century we cannot help but fall into the conclusion that the only right achieved by the woman after migration from Crimea was to solve family problems. Main guidances of her everyday life were connected to the sex-and-age subordination, including unconditional obedience to her parents, her husband and her parents-in-law.

One of the main responsibilities of a woman in the Greek society was the continuation of the generation, adaptation and preservation of Greek self-identity, observance of traditional ceremonies, arrangement and performance of traditional Greek holidays. The last duties facilitated the up-brining of children in a peculiar cultural atmosphere, and insured their knowledge that they belonged to Greek ethnicity. Thus we can state that a Greek woman played the main role in support and transitioning of experience and ethnical traditions from previous generations to the following. It was from mother that children received necessary knowledge about history, traditions and culture of the Greeks. Women played a role of a preservation agent in Mariupol society, thank to which it was possible to keep alive ethnical self-identity, traditional cultural peculiarities and daily life patterns of Greeks from the North Azov Sea region.

References

1. Арабаджи С. С. Відображення повсякденного життя приазовських греків у фольклорних джерелах / С. С. Арабаджи // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2013. – Вип. 7-8. – С. 7-14.
2. Арабаджи С. С. Погосподарські книги як джерело для вивчення повсякденного життя грецької спільноти Приазов'я (на прикладі с. Старий Крим та с. Мангуш) / С.С.Арабаджи // Одиссос. – Одеса, 2009. – С. 197-200.
3. Бок Х. Месяц в Мариуполе / Х. Бок // Московские ведомости. – 1847. - № 136. – С. 1044-1046.
4. Держархів Донецької області, ф. 131, оп. 1, спр. 71, 27 арк.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. X, спр. 11725, 20 арк.
6. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека комуніста / відп. ред. Л. Д. Якубова. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 332 с.
7. Казанский С. Ф. Передвижная гигиеническая выставка в Мариупольском уезде / С. Ф. Казанский // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1914. – № 4-5 (апрель-май). - С. 391-429.
8. Кечеджи-Шаповалов М. В. Старый и Новый Мариуполь / М. В. Кечеджи-Шаповалов. – Мариуполь : Эл.-типография Бр. Гольприн, 1919. – 30 с.
9. Ксенофонтова-Петренко О. Н. Семейные обряды в селе Сартана / О. Н. Ксенофонтова-Петренко // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М. : Наука, 1979. – С. 173-184.

10. Марков С. И. Заметки о быте греков г. Мариуполя / С. И. Марков // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 406-438.

11. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1906 год. – Мариуполь : Типография Э. И. Гольдрин, 1907. – 364 с.

12. Пономаренко Н. Н. Быт и культура греков Приазовья (кон. XVIII – нач. XX вв.) / Н. Н. Пономаренко // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития : тезисы докладов международной научно-практической конференции г. Мариуполь, 26-27 мая 1993 г. – Мариуполь, 1993. – С. 118-120.

13. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження / І. С. Пономарьова. – К.: Реферат, 2006. – 300 с.

14. Попова (Николаева) Ф. Г. Мои девяносто лет (как я их помню) / Ф. Г. Попова (Николаева). – М. : Издательский дом международного университета в Москве, 2006. – 208 с.

15. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. – Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1904. – 274 с.

16. Титов Г. Письма из Екатеринослава / Г. Титов. – Одесса: Типография Брауна и К., 1849. – 167 с.

17. Христофорович-Лобко И. Очерки Мариупольского округа / И. Христофорович-Лобко // Ведомости Таганрогского градоначальства. – 1871. - № 48. – С. 253-254.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2014 р.

С.С. Арабджи

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ГРЕКИНИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗБЕРЕЖЕННІ ГРЕЦЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ САМОБУТНОСТІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглянуто повсякденне життя жінок в грецьких селах Північного Приазов'я. Встановлено, що перші роки свого життя дівчинка проводила на софі, а з п'яти – шести років її починали долучати до роботи. З'ясовано, що за виховання дочки відповідала мати, яка виконувала функції збереження та передачі традицій з покоління в покоління. В обов'язки грецької жінки входило дотримання народних обрядів, організація родинних свят, в результаті, діти з народження росли в атмосфері, наповненій етнічними традиціями. Будь-які порушення чи недотримання обрядів жорстко засуджувалися грецькою громадою, до такої родини ставилися як до негідної, а винною в цьому, в першу чергу, вважалася жінка, тому кожна грекinya строго виконувала покладені на неї зобов'язання.

Показано, що наприкінці XIX ст. школи відвідувало не більше 10% дівчаток. Тільки на початку XX ст. ситуація змінилась – кількість учениць в початкових училищах склала близько 1/3 від загальної кількості учнів. Таким чином, тільки не значна частина жінок володіла російською мовою, тому вони були своєрідними берегинями грецької мови.

Відзначено, що в результаті життєдіяльності традиційне грецьке суспільство виробило певні норми, які жорстко регламентували поведінку жінок, тому допускалася лише така форма особистої ініціативи грекинь, що укладалася в ці норми. У зв'язку з тим, що дівчатка з раннього дитинства знали основи поведінки і виконували їх, в майбутньому, вже при вихованні своїх дітей, вони суворо стежили за тим, щоб ті вели себе відповідно до встановлених правил і виконували всі основи

етикету, прийняті в грецькій громаді. Таким чином, жінка грала роль берегині основ традиційної поведінки.

Визначено, що родина була осередком суспільства, що на мікрорівні зберігала етнічну самобутність грецьких переселенців в іноетнічному оточенні, а виконувала цю функцію в сім'ї, в першу чергу жінка. Більшість греків Північного Приазов'я на початку ХХ ст. зберегли ендогамію. Шлюби укладалися в основному усередині своєї групи для збереження етнічної однорідності родини.

Доведено, що основними обов'язками жінки в грецькому суспільстві були продовження роду, адаптація та збереження грецької самобутності, дотримання народних обрядів, організація і проведення традиційних сімейних свят, таким чином, грекinya відіграла провідну роль у підтримці та передачі досвіду і етнічних традицій попередніх поколінь наступним поколінням. Жінки були тим консервуючим елементом в суспільстві, завдяки якому зберігалась етнічна самосвідомість, традиційні особливості культури та побуту греків Північного Приазов'я.

Ключові слова: повсякденне життя, грекині, етнос, Північне Приазов'я.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Романцов В.М., д.і.н, проф.; Чура В.І., к.і.н., доц.

УДК 930.1:2(497.1)(045)

Т.А. Белякова

РЕЛИГИОЗНАЯ СИТУАЦИЯ В ПОСЛЕВОЕННОЙ ЮГОСЛАВИИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОВЕТСКИХ ДОКУМЕНТОВ (1945-1948 гг.)¹

В данной статье в первую очередь на основании советских документов рассматривается религиозная ситуация в социалистической Югославии в период с окончания Второй мировой войны по июнь 1948 г., до советско-югославского конфликта [1]. Для этого периода характерны самые тесные связи между Советским Союзом и Югославией, строившей в этот период, по аналогии с другими государствами Восточной Европы предложенную СССР модель «народной демократии», рубежом которого стал конфликт Сталин-Тито 1948 г., на многие годы прервавший любые контакты между двумя странами. С точки зрения истории религий в Югославии этот период имел также решающее значение, поскольку именно тогда закладывался фундамент для будущей модели взаимоотношений между социалистическим государством и религиозными организациями.

Ключевые слова: Народная демократия, религиозная ситуация в Восточной Европе, церковно-государственные отношения, Совет по делам религиозных культов, Ватикан.

Основным вектором развития Югославии в послевоенный период в контексте экономической, национальной и религиозной политики было следование советской модели построения социалистического общества [2, с. 38-40]. В сфере религии это характеризовалось гонениями на церковь и духовенство, экспроприацией церковного

---

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта РГНФ № 14-01-00488 "Христианские церкви Восточной Европы в период Холодной войны: публично-правовое положение и международная активность".

имущества, закрытием религиозных учреждений и атеистической пропагандой. Дополнительным фактором, способствовавшим неприязненному отношению к церквям, было непосредственное участие духовенства в событиях гражданской войны и оккупации Югославии. Можно согласиться с позицией американского исследователя П.Мойзеса о том, что период Второй Мировой войны нанес ущерб позициям религии в обществе не только по причине больших материальных и человеческих потерь в церквях, но и моральной и гражданской репутации церквей. Никто из церковных лидеров не осудил открыто оккупацию, несмотря на потери СПЦ в ходе войны, партизаны впоследствии изображали православное духовенство как пассивных или коллаборационистов по отношению к оккупантам [3, с. 142]. Кроме того, поддержка большинством православного духовенства четников – злейших врагов коммунистов-партизан, свидетельствовала об их анти-коммунистических настроениях, что проявилась в преследовании и даже убийстве ряда сербских священников в первые послевоенные годы [4, с. 50]. А гонения на католическое духовенство и процесс над архиепископом Алоизием Степинацем недвусмысленно показывали связь хорватского духовенства с фашистским режимом государства НДХ [5, с.111].

В Совете по делам религиозных культов особое внимание уделялось внимание религиозной ситуации в государствах Восточной Европы, к числу которых относилась и Югославия. Особенно много документов имеется о состоянии и настроениях в Сербской православной церкви и о ее предстоятеле патриархе Гаврииле, что было связано как с представлением об особой роли СПЦ в Югославии и возможности наиболее тесных связей с представителями СПЦ, не в последнюю очередь благодаря историческим взаимоотношениям русской и сербской церкви, а так же в контексте подготовки совещания глав православных автокефальных церквей в Москве (на протяжении 1947-8 гг.). Другим направлением деятельности советских представителей было формирование «анти-ватиканской коалиции», таким образом большое внимание уделялось анти-католическим взглядам СПЦ. Отдельное место в ряду документов занимают отчеты о политической ситуации в Хорватии и Словении, где также особо выделяется религиозная ситуация в регионах и анализируется отношение католического духовенства к новому социалистическому правительству, а также взаимоотношение населения и духовенства. Кроме того, в документах особое внимание уделяется контактам высшего духовенства с западными политиками, прежде всего, английскими и американскими как потенциальной угрозе социалистической стабильности, а также с церковными деятелями, находящимися в эмиграции.

Решающим моментом во взаимоотношениях государства и церкви в социалистической Югославии стало возвращение патриарха Гавриила в Белград. Затянувшееся возвращение патриарха Гавриила препятствовало адекватному решению вопроса о статусе СПЦ и всего православного населения Югославии [6, с. 187]. В разговоре с представителями американских церквей 5 августа 1947 г., вскоре после возвращения патриарха (14 ноября 1946 г.), И.Б. Тито заявил, что очень рад этому событию, поскольку это отвечает обоюдным интересам и поскольку лично Тито способствовал его возвращению. По его словам, власти надеются, что с приездом патриарха удастся преодолеть сопротивление «известных элементов в Православной церкви», проявивших себя во время оккупации как крайне ненадежные, наладить порядок в Православной церкви, так чтобы она как минимум «не действовала против государства». Тито заявил, что в общих чертах доволен деятельностью патриарха Гавриила, несмотря на то, что некоторые епископы его не поддерживают [7, с. 38].

Личности патриарха Гавриила, его отношению к социализму, России и РПЦ уделяется большое внимание в советских документах, что связывается с

представлением о начале «новой эпохи» во взаимоотношениях двух церквей, учитывая тот факт, что в межвоенный период СПЦ выступала в защиту белоэмигрантов. Так в декабре 1946 г. во время Славянского конгресса в Белграде Г.Г. Карпов (уполномоченный по делам религий) впервые встретился с патриархом и представил подробный отчет об этой встрече для ЦК ВКП(б) и Совмина СССР. Карпов подтверждает активную антифашистскую позицию патриарха в годы войны и его добровольное возвращение в социалистическую Югославию «для полного объединения церковных сил и устройства церковной жизни», подчеркивается верность патриарха «традиционной дружбе с Россией и ее народом» и противостояние «любой ориентации на Запад» [8, с.381]. По словам Карпова, патриарх Гавриил всячески осуждал деятельность «зарубежников» по отделению от РПЦ, а также говорил о необходимости помнить о том, что «Запад по главе с папством всегда был враждебен не только православию, но и всему славянству» [9, с. 381]. Анти-ватиканской и анти-западной риторике уделяется особое внимание в беседах и характеристике патриарха Гавриила. [10, с. 381-2, 420, 449]

Как следует из советских и югославских документов, в первые послевоенные годы ситуация в СПЦ существовали различные течения, и далеко не весь епископат поддерживал лояльное отношение к новому режиму. Так в особенности в отчетах выделяется личность скопского митрополита Иосифа (Цвийовича, 1878-1957 гг.), которого советские наблюдатели считали «главой оппозиции», «приспешником четников» и реакционером. В вышеупомянутой докладной записке Г.Г. Карпова приводится диалог между митрополитом Иосифом и патриархом Гавриилом, где второй выступает апологетом коммунизма, как власти, «избранной народом» [11, с. 383]. Митрополит Иосиф прославился своими жесткими заявлениями о безбожности и недопустимости коммунистической власти [12]. В справке аппарата Совета по делам РПЦ приводится мнение Б. Нешковича (председателя правительства Сербии) о патриархе Гаврииле и митрополите Иосифе, где особенно негативно разоблачается деятельность митрополита как лидера «реакционного духовенства», ставящего перед собой задачу «разжигать национальную вражду». Очевидно, что уже на данный момент велась подготовка для снятия и ареста митрополита, хотя «нужных материалов для его ареста еще нет» [13, с. 550-551, 553]. С 1948 по 1950 гг. Иосиф фактически находился под домашним арестом. В 1950 г. скопский митрополит Иосиф был арестован, некоторое время провел в тюрьме, затем был отправлен в изоляцию в монастырь Жичу.

Вскоре после возвращения патриарха Гавриила в Белград начались переговоры о возможной поездке сербского патриарха в Москву. Со стороны советских властей, поездка была одобрена, И.Б. Тито и Э. Кардель также выражали советским представителям заинтересованность в поездке патриарха [14, с. 588]. Однако, в сентябре 1947 г. патриарх Гавриил начал выражать активное недовольство бедственным положением СПЦ в Югославии и предлагать отложить поездку, пока ситуация не улучшится. «Гавриил подчеркнул, что правительство, осуществляя политику, направленную против православной церкви, тем самым ослабляет свою позицию в борьбе с враждебной деятельностью католической церковью в Югославии, против этого «черного нейтралитета» [15, с. 588]. В Москве также были озабочены изменением отношения патриарха Гавриила к «правительству Югославии и Московской патриархии», которые были приписаны влиянию беседы с английским послом [16, с. 695]. Тогда же возникает в документах возникает «македонский вопрос». В мае 1948 г. в донесении также говорится о некоторой холодности в отношении Московской патриархии намерений созыва собора, проявленной в Сербской церкви и подчеркивается усиление влияния митрополита Иосифа, в свою очередь,

находившегося под влиянием «американско-английских агентов» [17]. В Москве положительно оценивали создание Вероисповедной комиссии в Югославии во главе с генералом Л. Джуричем, призванного наладить непосредственный диалог прежде всего между СПЦ и правительством Югославии [18, с.697].

В отличие от православной церкви, отношения с Католической церковью в Югославии изначально складывались по-другому, чем с СПЦ в связи с двумя основными факторами, а именно с анти-коммунистической позицией католицизма, а также с подчинением внешнему центру – Ватикану. Немалую роль в этом играли обвинения, в том числе наиболее активные с сербской стороны, в коллаборационизме и геноциде сербов. Судебный процесс против архиепископа Алойзие Степинаца, за которым тщательно следили как с советской, так и с западной стороны, проводился в рамках кампании преследования католического духовенства, однако также должен был продемонстрировать его отрицательную роль в создании и функционировании национального хорватского государства [19, с. 234-5].

По окончании войны существовал политический проект, поддерживаемый частью высшего католического духовенства как в Словении, так и Хорватии по созданию «автокефальной» Католической церкви на территории Югославии, что позволило бы прервать связи с Ватиканом, а властям получить более управляемое духовенство, которое бы полностью зависело от партийной политики и Тито лично [20, с. 236]. Встречаясь с представителями Загребской архиепископии 2 июня 1945 г., Тито объяснил духовенству свою позицию по отношению к Католической церкви, что по его мнению, что «духовенство в Хорватии должно будет более глубоко в национальном плане с народом связано, чем сейчас», поскольку Ватикан гораздо больше заботится об интересах Италии, чем о «нашем народе» и призвал к большей независимости Католической церкви у хорватов от Ватикана [21, с. 40]. В более поздних интерпретациях этой речи Тито, трактовалось, что речь шла не о поддержке «национального» в смысле «хорватского» проекта, но о «национальном» в смысле «югославском», в противовес «международному» или «интернациональному» [22, с. 386].

В советской докладной записке об обстановке в Хорватии и Словении в мае 1947 г. сообщается о снижении «активности антинародной деятельности клера с арестом Степинаца», что объясняется отсутствием единого руководства католическим духовенством. Говорится о том, что католическое духовенство от открытой борьбы против режима перешло к более скрытому протесту, на деле продолжая в первую очередь «неуклонно проводить директивы Ватикана». Сообщается об особом интересе духовенства к международным отношениям и событиям на политической арене, поскольку «основной надеждой клера в смене нового югославского правительства является якобы предстоящий неизбежный вооруженный конфликт между англо-американцами и СССР». Как и в случае СПЦ, четко противопоставляется деятельность прогрессивного и реакционного духовенства в соответствии с их готовности сотрудничать с новой властью в Югославии, в том числе по вопросу об инициативе отделения церкви в Хорватии от Ватикана. Наиболее негативной представляется ситуация в Словении, в связи с активными анти-правительственными выступлениями епископата, а также в Истрии, где итальянское духовенство агитирует итальянское население уезжать в Италию, в целом же сообщается о снижении идеологической активности католического духовенства особенно в провинции [23, с. 473 - 477].

Известно, что июнь 1948 г. кардинально изменил взаимоотношения Советского Союза и Югославии. Новая политика по отношению к СССР после резолюция Информбюро означало отказ от всех переговоров, преследование на государственном

уровне сторонников просоветской политики. Данный разрыв оказал, безусловно, влияние и на межцерковные взаимоотношения СПЦ и РПЦ. От 5 июля 1948 г. имеется донесение С.К. Бельшева о визите и беседе, состоявшейся между Л. Джуричем и сербским патриархом Гавриилом. Патриарху указывали на то, что правительство и народ категорически возражают против поездки делегации СПЦ в Москву. В донесении говорится, что патриарх пытался переубедить генерала, указывая на то, что это было бы проявлением недружелюбия по отношению к Москве, Джурич настаивал на том, что КПЮ, а соответственно и всему югославскому народу нанесено оскорбление и что поездка в такой ситуации недопустима [24, с. 742]. В следующем донесении С.К. Бельшева сообщается об итогах архиерейского собора в Сербии, проходившего в мае 1948 г., соответственно итоги собора и ситуация в СПЦ представлены в крайне негативном ключе. Автор подытоживает: «Весь собор прошел под флагом саботажа в надежде, что политическая ситуация скоро переменится, и тогда епископы в глазах реакции будут безответственны. Под влиянием англо-американской пропаганды и писем, которые архиереи получают из-за границы, они уверены в скором перевороте и поэтому не хотят ничего решать, чтобы не скомпрометировать себя в среде элементов, враждебно настроенных по отношению к нынешней государственной власти» [25, с. 725]. При этом представители СПЦ приняли участие в проходившем 8 – 18 июля 1948 г. в Москве Совещании глав и представителей автокефальных православных церквей [26, с. 734].

Наиболее перспективным направлением для представителей Совета по делам религиозных культов было сотрудничество с СПЦ, где ставка делалась на фигуру патриарха Гавриила. Решающими факторами была его антифашистская позиция в годы войны, отсутствие прямых контактов с четниками, активная анти-ватиканская и анти-католическая позиция (основанная в том числе на неприязне к деятельности католической церкви в годы войны в Хорватии). Опасение и особое внимание уделялось контактам представителей СПЦ с иерархами в эмиграции, поскольку в них видели непосредственных противников социалистического строя в Югославии, планировавших реставрацию монархии. Помимо контактов с диаспорой, негативно освещались любые контакты с западными, в первую очередь, английскими и американскими дипломатами и журналистами, которые к 1947 г. из союзников вновь превратились в главных идеологических противников СССР. Деятельность католической церкви и ее представителей в Югославии рассматривалась в более негативном ключе. В Советском союзе активно следили за судебным процессом над Алоизием Степинацем, задача которого была ослабить католичество в Югославии. С советской стороны поддерживали идею противостояния влиянию Ватикана, именно в Югославии наиболее активно в послевоенные годы разрабатывался проект создания «автокефальной» католической церкви в Хорватии, для ослабления внешних связей с западным миром и усилением контроля государства над церковью. Конфликт между Советским Союзом и Югославией в июне 1948 г. стал причиной ослабления и почти полного прекращения связей между представителями СПЦ и РПЦ, что оказало также влияние на дальнейшее развитие религиозной ситуации в Югославии. Отказ от советской модели означал улучшение статуса религиозных организаций, а также перспективу налаживания взаимоотношений с Ватиканом и Западом.

Список использованной литературы

1. См. сборник документов: Власть и церковь в Восточной Европе. 1944 – 1953. Документы российских архивов : в 2-х т. Т. 1 : 1944–1948 / под ред. Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Д. Н. Нохотович. – М.: РОССПЭН, 2009. – 890 с.; По более позднему периоду о схожей проблематике см. статью: Чумаченко Т. А. Совет по

делам Русской православной церкви и внешнеполитическая деятельность Московской патриархии: проблемы взаимодействия с государственными органами стран народной демократии во второй половине 1950-х годов / Т. А. Чумаченко // Государство и Церковь в СССР и странах Восточной Европы в период политических кризисов второй половины XX века. – М.; СПб.: Нестор-История, 2014. – С. 8-27.

2. По словам И.Б. Тито, «КПЮ видела в Советском Союзе, как в первой стране социализма, опору и образец...на создание равноправного содружества наших народов...в направлении создания единой и действительно объединенной социалистической Югославии с правильно решенным национальным вопросом». Тито Б.И. Избранные статьи и речи / Б.И. Тито. – М.: Изд. полит. лит 1973. – С. 38, 40; Obradović M. „Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945 – 1952 / M. Obradović. – Beograd, 2002.

3. Mojzes P. Religious Liberty in Eastern Europe and the USSR. Before and After the Great Transformation / P. Mojzes. – Boulder : East European Monographs ; New York : Distributed by Columbia University Press, 1992. – 473 p.

4. Slijepčević D. Istorija srpske pravoslavne crkve. Knj. 3 : Za vreme drugog svetskog rata i posle njega / D. Slijepčević. – Beograd : JRJ, 2002. – S. 50.

5. Buchenau K. Was ist nur falsch gelaufen? Überlegungen zum Kirche-Staat-Verhältnis im sozialistischen Jugoslawien / K. Buchenau // Lehmann H. Im Räderwerk des „real existierenden Sozialismus“ : Kirchen in Ostmittel-und Osteuropa von Stalin bis Gorbatschow / H. Lehmann. - Göttingen : Wallstein-Verl., 2003.

6. Alexander S. Church and State in Yugoslavia since 1945 / S. Alexander. – New York : Cambridge University Press, 1979

7. Slijepčević D. Istorija srpske pravoslavne crkve. Knj. 3 : Za vreme drugog svetskog rata i posle njega / D. Slijepčević. – Beograd : JRJ, 2002.

8. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944 – 1953. Документы российских архивов : в 2-х т. Т. 1 : 1944–1948 / под ред. Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Д. Н. Нохотович. – М. : РОССПЭН, 2009. – С. 381.

9. Там же.

10. Там же. – С. 381-2, 420, 449 и т.д.

11. Там же. – С. 383.

12. Так в выступлениях в 1946-7 гг. митрополит сравнивал коммунистическую власть в Югославии с эпохой турецкого владычества и предрекал падение коммунизма, а так же, отправляя священников в епархии благословлял их «на бой с безбожниками», «со крестом или на кресте [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/StradanjeSPC/Lat_StradanjeSPC07.htm

13. Власть и церковь... – С. 531; Там же. – С. 550-551, 553.

14. Власть и церковь... – С. 588.

15. Там же.

16. Власть и церковь... – С. 597.

17. Там же. – С. 695.

18. Там же. – С. 697.

19. Ramet S. Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme / S. Ramet. – München, 2011. – S. 234-235; Zrinščak S. Sociologija religije. Hrvatsko iskustvo / S. Zrinščak. – Zagreb, 1999. – Str. 52; О процессе над кардиналом см. также: Boeckh K. Monolog der Ideologie: der Prozeß gegen Erzbischof Stepinac 1946 in der damaligen jugoslawischen Presse / K. Boeckh // Dialog / hg.v. F. Prcela. – Mainz, 1996. – S. 325-335; Cvitković I. Ko je bio Alojzije Stepinac / I. Cvitković. - 2. Izd. – Sarajevo, 1986;

Alexander S. The triple myth. A life of Archbishop Alojzije Stepinac / S. Alexander. – New York : Columbia Univ. Pr., 1987. – 257 p.

20. Ramet S. Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme / S. Ramet. – München, 2011. – S. 236; Perica V. Balkan idols : Religion and Nationalism in Yugoslav States / V. Perica. – Oxford, 2002. – P. 27. Одним из наиболее активных сторонников отделения от Ватикана в среде духовенства был, например, словенский священник-партизан Метод Микуж, агитировавший за создание независимой Словенской Католической Церкви.

21. Речь Тито приводит хорватский историк церкви Krišto I. Katolička crkva u totalitarizmu 1945.-1990. : razmatranja o Crkvi u Hrvatskoj pod komunizmom / I. Krišto. – Zagreb, 1997. – S. 40.

22. О комментариях современников и исследователей см. Buchenau K. Was ist nur falsch gelaufen? Überlegungen zum Kirche-Staat-Verhältnis im sozialistischen Jugoslawien / K. Buchenau // Lehmann H. Im Räderwerk des „real existierenden Sozialismus“ : Kirchen in Ostmittel-und Osteuropa von Stalin bis Gorbatschow / H. Lehmann. - Göttingen : Wallstein-Verl., 2003. – S. 114. Примерно той же позиции по отношению к «реакционной деятельности Ватикана» придерживались в Москве и инициировали «движение протеста против антицерковной деятельности папизма» на базе Совета по делам РПЦ и Совета по делам религиозных культов, противопоставляя идеал «церкви, неотделимой от народа и поэтому национальной». См.: Власть и церковь... - № 93. – С. 384-388, особенно с. 386.

23. Власть и церковь... – С. 473-477.

24. Власть и церковь... – С. 724. В донесении Г.Г. Карпова от 12 июля также противопоставлялось видение ситуации патриархом Гавриилом мнению официальных властей, всячески подчеркивалось недовольство патриарха политикой Тито в первую очередь в религиозной и национальной сфере, а также проводилось сравнение между Сталиным и Тито не в пользу последнего.

25. Власть и церковь... – С. 725.

26. 9 августа 1948 г. митрополит Иосиф посетил советского посла Лаврентьева с тем, чтобы выразить благодарность за радушный прием на совещании в Москве. Власть и церковь... – С. 743.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2014 р.

T. Belyakova

RELIGIOUS SITUATION IN THE POST-WAR YUGOSLAVIA THROUGH THE PRISM OF THE SOVIET DOCUMENTS (1945 – 1948)

On the basis of the documents from the Soviet archives we analyze the data on the religious situation in socialist Yugoslavia in the period between the end of the Second World War and the conflict between Soviet Union and Yugoslavia started in June 1948, the time of the so called People's democracy in socialist Yugoslavia. The main interest of Soviet officials in religious affairs was focused on the relationship with the Serbian Orthodox Church and its patriarch Gavriil, who was seen as the most reliable partner in negotiations because of his course on normalization of Church-state relations in Yugoslavia as well as cooperation with socialist authorities in the country and in socialist Russia. At the same time his negative attitude towards Vatican and thereafter towards Western Europe made him attractive to the representatives of the Soviet side. In its turn the activity of Catholic Church in Croatia and Slovenia was considered as more hostile towards the socialist regime, first of all because of the negative perception of the Vatican's Ostpolitik, but also because of the conservative position of Catholic clergy in Yugoslavia.

Key words: *People's democracy, religious situation in Eastern Europe, Church-state relationship, "Cominform", Council for the Affairs of Religious Cults, Vatican*

Т.А. Белякова

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ У ПОВОЄННІЙ ЮГОСЛАВІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ РАДЯНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ (1945-1948 гг.)

У даній статті в першу чергу на основі радянських документів розглядається релігійна ситуація в соціалістичній Югославії в період із закінчення Другої світової війни по червень 1948 року, до радянсько-югославського конфлікту. Для цього періоду характерні найтісніші зв'язки між Радянським Союзом і Югославією, яка будувала в цей період, за аналогією з іншими державами Східної Європи, запропоновану СРСР модель «народної демократії», кордоном якої став конфлікт Сталін-Тіто 1948 року, що на багато років перервав будь-які контакти між двома країнами. З точки зору історії релігій в Югославії цей період мав також вирішальне значення, оскільки саме тоді закладався фундамент для майбутньої моделі взаємовідносин між соціалістичною державою та релігійними організаціями.

Ключові слова: *Народна демократія, релігійна ситуація в Східній Європі, церковно-державні відносини, Рада у справах релігійних культів, Ватикан.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лисак В.Ф., д.і.н, проф.; Романцов В.М., д.і.н, проф.*

УДК 614.885(477.6)“1964/1991”

В.І. Карачевська

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА І ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-х – 1980-ті РР.)

У статті проаналізовано кількісні дані стосовно організації радянського Червоного Хреста. Визначено відмінні регіональні риси Товариства у Ворошиловградській і Донецькій областях. Розглянуті етапи і напрямки діяльності червонохресних активістів, а також ступінь результативності їх роботи.

Ключові слова: *Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, донор, волонтер, громадський санітарний інспектор, первинна організація, дільничний комітет.*

Найвідомішим і найчисленнішим серед усіх медичних і соціальних закладів є Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, що сьогодні нараховує більше 180 національних товариств, об'єднує 97 млн. волонтерів. Актуальним постає проблема визначення масштабів діяльності та ролі цієї організації у Радянському Союзі на прикладі українського Донбасу.

Історіографічна складова представлена монографіями таких авторів, як В. М. Абрамов, В. П. Ференц, які надають лише узагальнюючу характеристику. Отже, питання про заходи Червоного Хреста на території Донецької і Ворошиловградської областей залишається відкритим.

Основу джерельної бази складають архівні документи, в основному статистичні звіти з фондів Донецького і Ворошиловградського обласних комітетів Товариства

Червоного Хреста УРСР. Статті журналу «Советский Красный Крест» і газети «Ворошиловградская правда» описують конкретні приклади діяльності активістів і прихильників червонохресного руху. Допоміжну роль у роботі відіграє збірка нормативних актів з даної проблеми.

Метою статті є дослідження структурних і функціональних складових роботи Товариства Червоного Хреста в умовах українського Донбасу.

Новизною роботи виступає простеження автором динаміки роботи волонтерів за основними напрямками діяльності, виявлення особливостей структури організації на всіх рівнях, а також визначення значення та необхідності існування Товариства.

З утворенням Радянського Союзу діяльність Червоного Хреста була підпорядкована союзному центру. У відповідності до Уставу керівним органом Товариства був Загальноукраїнський з'їзд, який раз на 5 років розглядав і затверджував звіти Центрального Комітету, ревізійної комісії, визначав чергові завдання [1, с. 10].

Структурна організація Товариства Червоного Хреста представляла собою чітку одиницю. Основу складали первинні організації, створені за територіально-виробничим принципом [2, с. 39 – 40], тобто, існували на підприємствах промисловості, транспорту, будівництва, зв'язку, в радгоспах, колгоспах, державних установах, навчальних закладах, у громадських і кооперативних організаціях. Комітети первинної організації у свою чергу складались із громадських санітарних інспекторів, спеціалізованого активу, санітарних дружинників, членів санітарних постів [1, с. 14]. Змагаючись головним чином за кількісними даними, радянське керівництво досягло і в цій сфері значних успіхів (таблиця 1). Наприклад, лише число донорів Ворошиловградської області зросла з 16,5 тис. осіб у 1964 р. 150 тис. у 1985 р.

Таблиця 1. Кількість організацій та активу Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця [3, арк.1; 4, арк.1; 5, арк.10; 6, арк.1; 7, арк.1; 8, арк.1,98; 9, арк.3; 10, арк.1; 11, арк.1; 12, арк.2, 8, 20, 22; 13, арк.2, 14, 33, 47; 14, арк.2; 15, арк.2; 16, арк.1; 17, арк.2, 3; 18, арк.1, 2]

Роки	Область	Первинних організацій	Членів організацій	Бюро медсестер	Громадських санінспекторів
1964	Ворошиловградська	4.489	830.364	-	14.083
	Донецька	5.449	1.161.828	37	19.290
1970	Ворошиловградська	3.706	1.084.727	4	13.677
	Донецька	4.000	1.804.000	25	25.500
1973	Ворошиловградська	3.469	1.135.380	3	13.702
	Донецька	4.002	1.856.640	16	25.500
1976	Ворошиловградська	3.410	1.152.381	6	13.400
	Донецька	4.000	1.987.661	-	28.337
1979	Ворошиловградська	3.440	1.213.882	-	9.530
	Донецька	3.937	2.220.973	-	16.420

1985	Ворошиловградська	3.490	1.395.709	41	11.300
	Донецька	4.341	2.780.872	73	19.200
1988	Донецька	4.469	2.838.695	81	-

Проте, наприкінці 1970-х і 1980-х років спостерігаємо падіння позитивних тенденцій. Це можна пояснити кризовими явищами у суспільстві і, як наслідок, втратою інтересу до Товариства у частини населення.

Усі підшефні організації Товариства Червоного Хреста займались підготовкою, комплектацією, перепідготовкою відповідних кадрів та спеціалізованого активу (з профілактики туберкульозу, інфекційних захворювань, з профілактики кишкових хвороб, тощо). Кращі працівники нагороджувались спеціальними відзнаками: значок «Відмінник санітарної оборони», значок «Донор СРСР» 1, 2, 3 ступеню, значок «Почесний донор СРСР», грамоти Червоного Хреста [7, арк.45].

Членом Товариства міг стати 16-річний громадянин СРСР, що визнавав Устав, працював в одній із організацій Червоного Хреста і сплачував членські внески. Розмір внеску поступово зростає: з 18,4 коп. у 1964 р. [18, арк.8] до 22,6 коп. у 1970 р. [13, арк.14]. Збільшується також процент охоплення членством населення: якщо у 1964 р. він становив у середньому 31%, то у 1979 р. вже 44% [11, арк.6] і продовжував рости. Дані таблиці 2 свідчать про постійне поповнення фінансами Товариства Червоного Хреста.

Таблиця 2. Членські внески (тис. крб., коп.) [4, арк.1; 5, арк.10; 6, арк.1; 7, арк.1; 8, арк.1; 9, арк.3; 11, арк.1; 12, арк.8; 13, арк.2; 14, арк.2; 15, арк.2; 17, арк.3; 18, арк.2]

	1964 р.	1970 р.	1976 р.	1982 р.	1985 р.
Донеччина	13.633.920	37.791.165	42.255.607	-	61.792.200
Ворошиловградщина	15.266.295	24.489.355	25.879.360	30.809.060	34.066.070

Як бачимо, практично кожні три роки сума зібраних коштів збільшувалась у Ворошиловградській області на 10 – 20 тис. крб., а у Донецькій – на 15 – 25 тис. крб. відповідно.

Окрім щомісячних внесків надходили пожертвування від підприємств або окремих фізичних осіб. Так, наприклад, працівники Ворошиловградського автомобілезбирного заводу в 1989 р. пожертвували Товариству 1000 крб. Перераховували кошти кооперативи Лисичанська «Донбас», «Прогрес», «Потенціал», ворошиловградські «Меридіан», «Диск». Усього за цей час надійшло 12 тисяч карбованців [19].

Діяльність Червоного Хреста регулювалась Конституцією УРСР: Ст.49 про громадські організації, яким гарантувались умови для успішного виконання уставних задач; Ст.7 надавала право громадським організаціям брати участь в управлінні державними і громадськими справами; Ст.9 визначала збільшення активності громадських організацій. Основними завданнями визначались: сприяння органам охорони здоров'я, запрошення широких верств населення до співпраці (підготовка школярів за санітарно-гігієнічною програмою, підготовка дорослого населення по догляду за хворими), пропаганда санітарно-гігієнічних знань, гігієнічне виховання, медико-соціальна допомога самотнім, хворим, літнім, допомога при стихійних лихах, співпраця з іноземними Товариствами Червоного Хреста і Червоного

Півмісяця [20, с. 26], зниження виробничого і сільськогосподарського травматизму, благоустрій та озеленення міст, поселень, сіл, заводів, територій [4, арк.54, 55].

Товариство співпрацювало з СЕС, будинками санітарної просвіти, органами ДОСААФ, медпрацівниками, товариством «Знання». Для сільських районів українського Донбасу створювались суспільні санітарні інспекції, такі собі «мікросанепідстанції» [21, с. 17].

Актив координував діяльність шкіл передового досвіду, медико-санітарних кружків. Метою таких установ стало надання методичної і практичної допомоги: обмін досвідом праці, їх широко використовували в якості баз для проведення семінарів, занять з підвищення кваліфікації працівників комітетів і санактиву, конференцій, нарад [2, с. 56]. Особливого успіху наприкінці 1960-х років досягли кружки по догляду за хворими у Красному Лучі, Лисичанську, Сєверодонецьку [12, арк.22] Ворошиловградської області, а також у Макіївці, Жданові, Красноармійську, Костянтинівці, Донецьку, Харцизьку, Тельманівському, Старобешівському, Волноваському, Ясинуватському районах Донецької області [7, арк.55]. Завдяки їм вдалось значно знизити загальну захворюваність населення. Добре зарекомендували себе також народні університети медичних і гігієнічних знань [20, с. 27].

Кімнати здоров'я стали ще одним досягненням руху Червоного Хреста. Вони розташовувались при ЖЕКах майже у кожному будинку. Лікарі у цих організаціях надавали переважно консультаційну допомогу, проводили лекції, лікувальні заняття фізичної культури в основному серед людей похилого віку.

У 1976 р. широке поширення отримала робота по створенню на об'єктах народного господарства суспільних наркологічних постів. На середину 1980-х років в УРСР у їх складі працювало більше 100 тисяч волонтерів [20, с. 33].

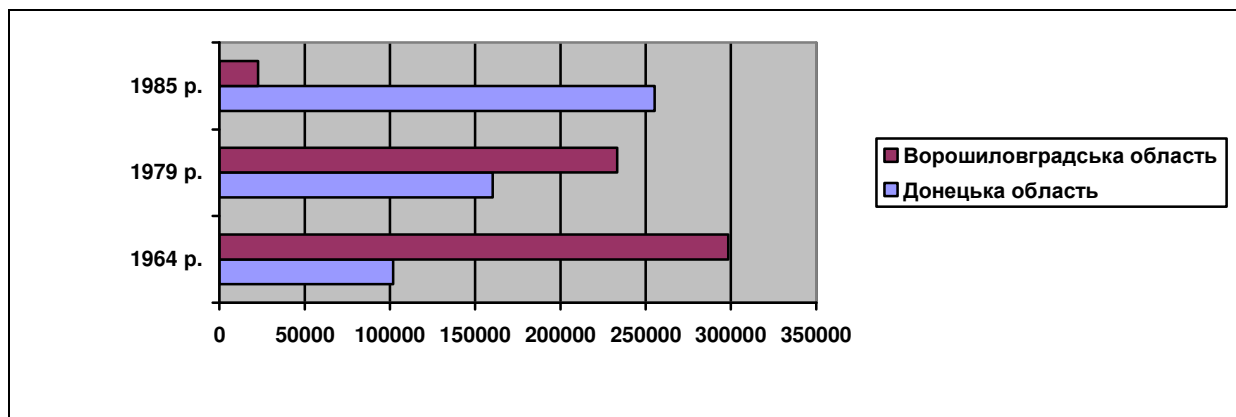
Одним з традиційних і найбільш відомим напрямком діяльності Товариства Червоного Хреста стала пропаганда донорства крові. На території регіону відбувалась заготівля крові, виробництво її препаратів. Так, лише за 1963 – 1967 рр. у Ворошиловградській області було відкрито 2 міські станції і 4 відділення переливання крові, загальною потужністю 130000 літрів на рік [22, арк.6].

Активну участь взяли учасники Товариства Червоного Хреста у ліквідації наслідків Чорнобильської аварії. Були задіяні біля 20 тисяч волонтерів, в основному сандружинниці і члени санітарних постів. Вони сповіщали населення про евакуацію, здійснювали обстеження будинків, забезпечували населення профілактичними засобами, медикаментами і предметами першої необхідності, чергували у лікувально-профілактичних закладах [23, с. 28].

Ще одним напрямком стала робота Товариства з політемігрантами та їх родинами. Передусім вона проявлялась у формі лекцій, що мали виховний і пропагандистський характер: «Розвинутий соціалізм і перебудова», «Інтернаціональна сутність соціалізму», «На варті революційних завоювань», «Гуманна діяльність Червоного Хреста СРСР на міжнародній арені» [24, арк.3].

Надзвичайно важливу роль, а можливо і найбільшу відіграла агітаційно-просвітницька робота серед населення. У закладах освіти, на виробничих підприємствах, державних адміністраціях регулярно проходили доповіді, лекції, бесіди, тощо (графік 1).

Графік 1. Кількість доповідей, лекцій, бесід [4, арк.1; 5, арк.10; 6, арк.1; 7, арк.85, 87; 8, арк.1; 9, арк.3; 10, арк.1; 11, арк.1; 12, арк.2, 20; 13, арк.2, 31, 32; 14, арк.2, 25; 15, арк.2, 26; 16, арк.1, 24; 18, арк.2]

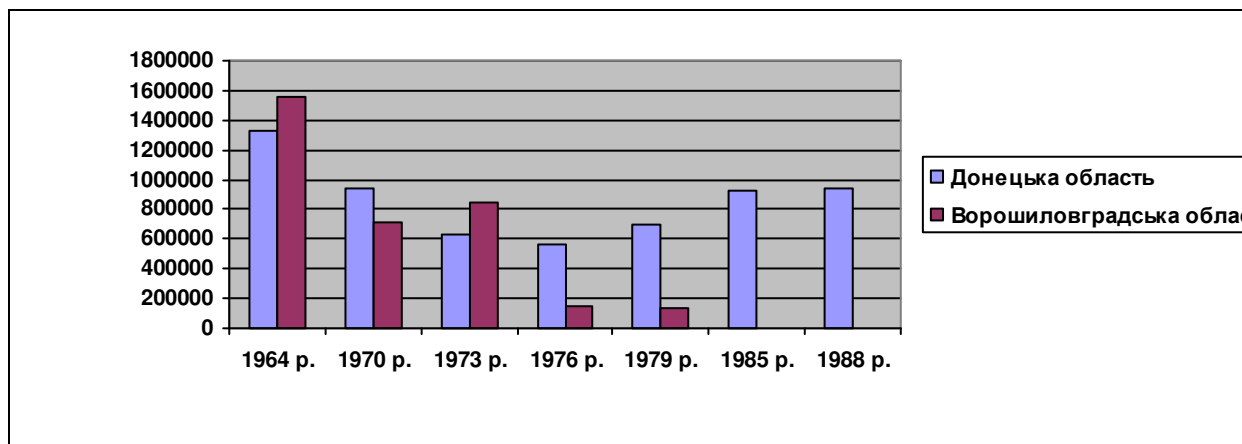

Високою результативністю користувались спеціальні агітмашини. В УРСР протягом 1975 – 1979 рр. завдяки агітаційним машинам проведено 22 тисячі лекцій, бесід і 13 тисяч кіносеансів [25, с. 14, 15]. У Донецьку в 1973 р. первинні організації трамвайно-тролейбусного управління організували 7 агітвагонів [7, арк.86]. Проте в основному такий різновид пропаганди діяв у сільських місцевостях. Як показує графік 1, кількість евристичних заходів руху Червоного Хреста у Донецькій області стабільно зростає. Натомість, на Ворошиловградщині спостерігаємо зворотну реакцію, що свідчить про неоднаковість розгортання діяльності Товариства у різних регіонах Донбасу.

Особливий розмах набуває пропагандистська робота у період проведення масових кампаній: місячників і декад здоров'я, Всесвітнього Дня Червоного Хреста, Тижнів миру, тощо. Спочатку надавалась інформація про загальну діяльність та історію становлення Радянського Червоного Хреста, про донорство, про боротьбу зі шкідливими звичками. Водночас проходили мітинги, змагання, інтернаціональні вечори дружби, злети, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної Війни і праці, діями науки і культури, ветеранами руху Червоного Хреста. Діяли також стаціонарні та пересувні виставки, стенди, фотомонтажі, кутки здоров'я і безпеки вуличного руху, санітарні бюлетені, проводились тематичні вечори: «Це повинні знати всі» - про шкідливість паління й алкоголізму, «Будьте здорові, товарищі» - про режим праці і відпочинку, «Золота осінь» - про раціональне харчування [13, арк.31, 32]. У 1981 р. відбувся республіканський фотоконкурс «Здоров'я дитини – багатство країни» [20, с. 29, 30]. 1984 рік відзначився проведенням республіканської радіо вікторини «Що ви знаєте про Червоний Хрест?». Протягом 1970 – 1980-х рр. в УРСР проведено 5 республіканських конкурсів на кращий плакат з санітарно-просвітницької і червонохресної тематики («Зелений змія», «Стакан і океан», «Зелена вулиця алкоголізму» [26, арк.8]), республіканський літературний конкурс на кращий нарис, репортаж і фотознімок під девізом «Жінка – трудівниця, мати, громадянка».

Представники Червоного Хреста активно використовували засоби масової інформації. Наймасовішими виявились періодичні видання (графік 2).

Графік 2. Загальний тираж періодичних видань [4, арк.1; 5, арк.10; 6, арк.1; 7, арк.85, 87; 8, арк.1; 9, арк.3; 10, арк.1; 11, арк.1; 12, арк.2, 20; 13, арк.2, 31, 32; 14, арк.2, 25; 15, арк.2, 26; 16, арк.1, 24; 17, арк.2]

Згідно до графіку 2, на території Ворошиловградської області об'єм видання газет і журналів різко зменшується. На Донеччині до середини 1970-х рр. також відбувається поступове зменшення тиражів, однак з другої половини 1970-х рр. ситуація змінюється докорінно.

Чимало статей було написано у журналі «Радянський Червоний Хрест», інформаційні замітки друкували у міських і районних газетах (наприклад, газета Жданівського заводу «Арсенал»: «Надо бы извиниться», «Соблюдай чистоту» [7, арк.88]).

У 1970 – 1980-х рр. серед населення набирають популярності радіовиступи і телепередачі: «Про комсомольський день донора у Біловодському районі», «Про всесвітній день Червоного Хреста», «Про організацію безкорисливого донорства на тепловозобудівному заводі» [16, арк.1, 24].

Робота активістів Червоного Хреста і Червоного Півмісяця заохочувалась і на державному рівні. Наприклад, у 1970 р. було проведено загальносоюзний огляд праці первинних організацій Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Були відзначені 6 представників УРСР, серед них, Рубіжанський хімічний комбінат Ворошиловградської області та Макіївська середня школа №14 Донецької області [20, с. 24, 25].

Зворотній зв'язок і співпраця активістів з населенням здійснювалась завдяки листуванню. Прохання жителів Донбасу полягали у наданні грошової і медичної допомоги, квартир, улаштування на курси медсестер. Так, у 1964 р. на адресу Донецького обкому Червоного Хреста надійшло 177 заяв. 108 особам було надано одноразову допомогу у розмірі 613 крб., 3300 крб. постраждалим від стихійних лих, на 258 крб. куплено путівок для оздоровлення дітей у піонертаборах [4, арк.68].

Поряд із безсумнівними успіхами у Товаристві існувало чимало проблем. Фінансові нестачі були чи не головним недоліком у справі руху Червоного Хреста. Для успішної і продуктивної діяльності активістів та інспекторів часто не вистачало методичної та навчальної літератури. До того ж відчувалась постійна нестача донорів, адже не дивлячись на широкомасштабну агітацію, населення доволі рідко добровільно ставало безкорисливими донорами.

Отже, Товариство Червоного Хреста стало важливим чинником у боротьбі за соціальне благополуччя населення. Його структура являла собою чітко розмежовану систему, до лав якої міг вступити будь-який громадянин. Діяльність організації

проявлялась у декількох напрямках: санітарно-оздоровчому, донорському, організаційному, агітаційно-пропагандистському. Активісти Товариства брали участь у боротьбі з епідеміями, стихійними лихами. Найбільш результативною стала побутова робота у будинках літніх чи малозабезпечених людей. Головною затримкою і недоліком діяльності стали фінансові проблеми, а також надмірна політична заангажованість країни. Не дивлячись на труднощі, Товариство поступово набирало популярності і підтримку серед населення.

Автор планує продовжити дослідження, спрямувавши свої зусилля на визначенні вікової, гендерної, національної, фахової характеристики учасників і активістів Товариства Червоного Хреста.

Список використаної літератури

1. Общество Красного Креста РСФСР и охрана здоровья населения. – М. : Центральный научно-исследовательский институт санитарного просвещения Министерства здравоохранения СССР, 1983. – 40 с.

2. Сборник нормативных документов по организационной и планово-финансовой деятельности Союза Общества Красного Креста и Красного Полумесяца СССР. – М.: Медицина, 1981. – 148 с.

3. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.233, 47 арк.

4. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.239, 68 арк.

5. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.478, 156 арк.

6. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.571, 61 арк.

7. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.558, 97 арк.

8. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.682, 204 арк.

9. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.822, 24 арк.

10. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.852, 61 арк.

11. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.751, 113 арк.

12. Держархів Луганської обл., ф. Р-2672, оп.1, спр.165, 38 арк.

13. Держархів Луганської обл., ф. Р-2672, оп.1, спр.250, 69 арк.

14. Держархів Луганської обл., ф. Р-2672, оп.1, спр.290, 60 арк.

15. Держархів Луганської обл., ф. Р-2672, оп.1, спр.331, 58 арк.

16. Держархів Луганської обл., ф. Р-2672, оп.1, спр.418, 49 арк.

17. Держархів Луганської обл., ф. Р-2672, оп.1, спр.513, 29 арк.

18. Держархів Луганської обл., ф. Р-2672, оп.1, спр.636, 22 арк.

19. Максимова Т. Служба «Милосердие» / Т. Максимова // Ворошилоградская правда. – 1989. – XII.

20. Ференц В.П. На службе здоровья, гуманизма и мира / В.П. Ференц. – К.: Здоров'я, 1986. – 48 с.

21. Плигина Г. Санитарный инспектор в колхозе / Г. Плигина // Советский Красный Крест. – 1979. – №1 (январь)

22. Держархів Луганської обл., ф. П-179, оп.11, спр.133, 112 арк.

23. Абрамов В. М. Советский Красный Крест – общество гуманизма и милосердия / В. М. Абрамов, Т. М. Швайко, А. М. Юдашина. – М. : Медицина, 1989. – 48 с.

24. Держархів Луганської обл., ф. Р-2672, оп.2, спр.57, 9 арк.

25. Воропай А. В борьбе за санитарную культуру / А. Воропай // Советский Красный Крест. – 1979. – №5 (май)

26. Держархів Донецької обл., ф. Р-5465, оп.1, спр.578, 41 арк.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2014 р.

V. Karachevska

**ACTIVITY OF THE RED CROSS AND RED CRESCENT WITHIN UKRAINIAN
DONBASS (late 1960s - 1980 years).**

Structure of the Red Cross was a multi-level system. Primary organization created in all enterprises, factories, farms, educational institutions, and so on. Basis of Society in the Soviet Union was a specialized asset that was divided according to their area of work (eg, TB, flu, toxic substances). Controlling the activities of the sanitary condition of work or learning objects followed public health inspectors.

In the second half of the 1960s - 1980s, the ranks Voroshylovhrad and Donetsk Red Cross included 40 - 45% of the population. The number of redcross activists and organizations mainly increased. The exception was the countryside, where the popularity of the Society 's membership and coverage inhabitants were very slow.

The existence of the Red Cross carried out on a voluntary basis, mainly through membership fees and donations from patrons. The most famous area of activity in the Donbas become a donor movement. The redcross participated in the opening of blood transfusion stations. Such structure as nurse's bureau engaged in caring for the sick and elderly, helping them around the house.

A contact with the population supported the Red Cross through newspapers, magazines, radio and television. The media promoted a healthy lifestyle, condemned bad habits, shared helpful tips. To attract more people in Ukrainian Donbass, participants of the redcross movement staged regular quizzes, competitions, ups, sports.

The main problem in the case of the Red Cross remained insufficient funding. Voluntary associations had virtually no government support, and thus solve their own organizational and methodological difficulties. Although the entire country within the scope of impact of the Company were insignificant role of this organization for individuals can not be overemphasized.

Keywords: *Red Cross and Red Crescent Societies, donor, volunteer, public health inspector, the primary organization, district committee.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Нікольський В.М. д.і.н., проф.*

УДК 930:33(477)"1957/1965"

Ю. В. Коробка

**ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛОВІСТЮ (1957 – 1965 рр.) В
УКРАЇНІ: СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

Статтю присвячено історіографічному аналізу вивчення реформи управління промисловістю, яка була розпочата за ініціативою М. Хрущова 1957 р. з метою переходу від галузевого принципу керівництва економікою через міністерства до територіальної системи управління через ради народного господарства. Відзначено, що в сучасній українській і російській науковій літературі не склалася однозначна оцінка досвіду регіоналізації управління промисловістю. Спостерігається досить таки широкий набір міркувань від цілковитого заперечення реформи до суцільної її апології.

Ключові слова: *сучасна російська та українська історіографія, історіографічна ситуація, М. Хрущов, рада народного господарства (1957 – 1965 рр.)*

Запровадження рад народного господарства (далі – РНГ) та їх функціонування як органів управління промисловістю в економічних адміністративних районах протягом 1957 – 1965 рр. свідчили про нову спробу знайти вихід із безперспективного напрямку розвитку радянської економічної системи. До нашого часу однозначної й аргументованої та позбавленої упередження оцінки цієї реформи не вироблено. Створення сприятливих наукових умов для уточнення характеру та значення вказаного перетворення передбачає історіографічне осмислення, у першу чергу, доробку дослідницької діяльності російських та українських науковців. Значна частина сформульованих ними висновків, які побутують й тлумачаться у сьогоденній гуманітаристиці й на побутовому рівні, мають чимале значення для розуміння історичної долі СРСР та його економічної спроможності.

Найбільш змістовний і об'єктивний аналіз стану вивченості економічної реформи 1957 – 1965 рр. в Україні здійснено у дисертаційному дослідженні О. Ворошилова [6]. В авторефераті дисертації простежено три періоди у вивченні теми. При цьому зазначено досить таки нерівномірний інтерес до проблеми раднаргоспівської реформи, зосередження доперебудовчих дослідників спочатку лише на позитивних, а згодом тільки на негативних аспектах цього перетворення. Заслуговує схвалення намагання автора залучити до наукового розгляду доробок істориків та економістів української діаспори. Спроби історіографічного аналізу невеликої сукупності історичних творів сучасних дослідників реформи управління промисловістю здійснено у статті Ж. Кукурузи [14].

Загальні питання історіографії раднаргоспівської перебудови знайшли відображення у докторських дисертаціях російських істориків В. Дриндіна, В. Мерцалова, В. Шестакова і кандидатській Л. Семенової, присвячених створенню і функціонуванню рад народного господарства як у цілому в Російській Федерації, так і в окремих економічних районах [10; 20; 27; 29]. Загалом дослідники відзначали досить таки ефективну діяльність цих територіальних органів управління народним господарством.

Мета статті – розгляд розвитку наукового знання про регіональне управління промисловістю України (1957 – 1965 рр.) сучасними російськими та українськими дослідниками.

У накопиченні історичних знань радянською та пострадянською гуманітаристикою про реформу управління промисловістю можна виокремити чотири історіографічні періоди: перший – від початку вивчення наприкінці 1950-х рр. до усунення М. Хрущова від влади; другий – із середини 1960-х до середини 1980-х рр.; третій – від другої половини 1980-х рр. до початку 1990-х рр., четвертий (сучасний) – бере початок з 1991 р. і розгортається до сьогодення [11].

У перший період реформа з перебудови управління промисловістю належала до числа проблем, що були у центрі уваги радянської гуманітаристики. Висвітленню підлягали загальні питання (у різних варіаціях), що мали джерелом документи КПРС. У дослідженнях підкреслювалося, як міністерська система вичерпала себе і яким чином гальмувала індустріальний розвиток країни. Висловлені партійним керівництвом очікування на результати перетворення знаходили відображення у літературі, де встановлювалися факти поліпшення використання місцевих ресурсів для розвитку промисловості, облаштування належним чином справи спеціалізації і кооперування виробництва [12, с. 132].

У цей же час із легкої руки М. Хрущова у громадсько-політичній проблематиці утвердилося усвідомлення загрози «місництва», тобто відстоювання новими органами управління вузькомісцевих інтересів на шкоду загальнодержавній справі, що відбилося

у відстеженні науковцями таких негативних проявів і тавруванні їх. Характерною ознакою всіх праць першого історіографічного періоду було безоглядне підкреслювання корисних рис реформи, наголошення на її наступності з ленінською теоретичною і практичною спадщиною. Особливістю першого періоду була наявність виняткових випадків оприлюднення міркувань щодо потреби вдосконалення не просто інститутів управління народним господарством, а наповнення їх діяльності економічною сутністю, запровадження матеріального заохочення роботи промислових підприємств (О. Ліберман) [12, с. 132 – 134].

Після поваленням М. Хрущова, у другий історіографічний період, наукова думка про характер і значення раднаргоспівського управління промисловістю нівелювалася сприйняттям перетворення як одного з проявів волюнтаризму радянського лідера. Деякі аспекти цієї багатопланової проблеми все ж таки були висвітлені у літературі, але їх вивчення не вийшло за рамки невеликих сюжетів у монографіях та узагальнюючих виданнях, окремих статей тощо. При цьому розгляд локалізувався переліком позитивних рис реформи (сприяла більш повному використанню місцевих ресурсів і резервів, розв'язанню деяких питань комплексного розвитку економічних районів, підвищенню рівня міжгалузевої спеціалізації і кооперування організації матеріально-технічного постачання у них тощо). Схвальні якості перетворення доповнювалися негативними ознаками (послаблення централізованого планового керівництва розвитком економіки, «місництво», підрив запровадження новітніх досягнень науки і техніки, зростання загальної чисельності апарату управління). На думку авторів, які працювали під час другого періоду, прогалини реформи явно переважали її позитивні риси. Тому дослідникам видавалося, що система управління промисловістю через галузеві міністерства не вичерпала себе [13, с. 203].

Новий рівень розуміння раднаргоспівської реформи сформувався у третій історіографічний період. Науковці досягнули адміністративний характер перетворення, що не зачіпало корінних чинників виробничих відносин [13, с. 203 – 204].

У четвертий період відновлюється розгляд раднаргоспівської теми у більш докладному форматі. В умовах докорінної зміни історіографічної ситуації, під впливом доробку іноземних дослідників, науковців-емігрантів з СРСР (Я. Білінський, Б. Винар, І. Майстренко, Дж. Боффа, А. Каценелінбойген, Н. Верт, Дж. Хоскінг та ін.) вчені на пострадянському просторі виявляють зв'язок раднаргоспівської реформи з перипетіями політичної боротьби на вищих щаблях партійно-державної влади країни [16, с. 13].

Політичну детермінанту, як один із чинників реорганізації управління промисловістю, вбачали О. Лейбович [17, с. 147 – 150] та автори «Очерков экономических реформ» (М., 1993), виданих під грифом Інституту економіки РАН [21, с. 171 – 172]. В останній праці зазначався серйозний спротив реформі з боку «прибічників командно-адміністративної системи», що переважали у партійному і державному апараті [21, с. 172].

Проте на перше місце серед причин перетворень автори нарисів висунули об'єктивні потреби змін у соціально-економічному розвитку країни й управлінні ним, що в основному повторює аргументацію М. Хрущова, документів КПРС щодо необхідності перебудови управління промисловістю і будівництвом [21, с. 171]. Досить анахронічно як для четвертого історіографічного періоду виглядають звернення у книжці до ленінської риторики та декларацій програми РКП (б) щодо подолання бюрократизму як перешкоди на шляху господарського будівництва [21, с. 176]. Отже, рішучого розриву з радянською історіографічною традицією тут ще не відбулося, попри значно підупалу на момент виходу у світ монографії репутацію ленінської теоретичної, практичної та моральної спадщини.

Як негативний наслідок реформи у «Очерках ...» оцінено збільшення кількості працівників органів управління народним господарством, адже, на думку авторів праці, зменшення чисельності апарату державного і господарського управління було запорукою зниження рівня бюрократизму в керівництві народним господарством. Тому як несприятливий бік реформи відзначалася, наявність на 1960 р. найвищої за повоєнні роки кількості управлінців [21, с. 175–176]. На основі відомостей, що містяться у різного роду статистичних виданнях радянського часу, в «Очерках ...» зроблено висновок про погіршення важливих макроекономічних показників у роки функціонування раднаргоспів: відносно зниження ефективності народного господарства, зменшення темпів росту національного доходу і продуктивності праці [21, с. 187–188].

Щодо безумовних прорахунків, якими супроводжувався різкий перехід до управління народним господарством за територіальним принципом, то це, на думку науковців, – розрив між галузевим і територіальним розподілом праці, унаслідок чого порушувалися міжрайонні галузеві зв'язки, посилювалися елементи автаркії [21, с. 191]. До позитивних властивостей реформи віднесено те, що перехід до нової системи управління було здійснено у короткий термін без створення перешкод нормальній діяльності підприємств [21, с. 178].

У дослідженні також сформульовано тези про переваги раднаргоспівського періоду: посилення соціальної спрямованості господарської діяльності, організація оперативного керівництва підприємствами, розвиток міжгалузевої і територіальної кооперації виробництва у межах великих регіонів. До позитиву зараховано створення за допомогою машинобудівних підприємств виробничої інфраструктури (вкрай занедбані до запровадження РНГ) у легкій, харчовій та м'ясомолочній промисловості й формування міжгалузевих виробництв і ремонтних баз для малих підприємств. До числа схвальних рис територіального управління промисловістю віднесено активну реконструкцію підприємств, турботу про якість продукції, зростання рівня кваліфікації кадрів, створення матеріально-технічної бази постачання виробництва [21, с. 190–191].

Автори видання вважають недоведеною поширену тезу про втрату системи управління НТП у раднаргоспівській період. Навпаки, у 1961–1965 рр. було створено 23 172 зразки нових типів машин, обладнання, апаратів і приладів. Після повернення до галузевої системи управління ця кількість так і залишилася неперевершеною [21, с. 191]. Підсумковий висновок у дослідженні стосовно реформи 1957 р. – її досвід вартий вивчення [21, с. 194–195].

Неупереджено хід реформи в УРСР, результативність діяльності РНГ було досліджено у дисертації О. Ворошилова [6]. Спираючись на архівні матеріали, дослідник виокремив як один з основних напрямків діяльності Держплану УРСР та рад народного господарства – визначення спеціалізації промислових підприємств. У відповідності до розроблених планів на низці підприємств було скорочено номенклатуру виробів, збільшено випуск спеціалізованої продукції, організовано вузькоспеціалізовані виробництва міжгалузевого призначення [6, с. 14].

Проте, за спостереженням науковця, на перешкоді цій діяльності стали серйозні труднощі. Так, зокрема, завдання із розвитку потужностей спеціалізованих підприємств, що затверджувались урядом УРСР, із року в рік не виконувалися. Даючи загальну оцінку раднаргоспівській реформі, історик твердить про певну демократизацію управління промисловістю, а також створення умов для більш широкого залучення трудящих до вирішення економічних проблем [6, с. 13–14]. На наш погляд, в основі цих двох тез лежить звична, позбавлена реального наповнення радянська ідеологема і її наукові коментарі першого періоду дослідження теми РНГ.

Позитивна якість реформи, за обґрунтованим висновком дослідника, виявилася у низці успішних перетворень: створення єдиної республіканської мережі постачальницько-збутових органів зі зменшенням витрат на утримання цієї служби; відмова від завезення в Україну тих виробів, які можна було виготовляти на підприємствах республіки; До позитиву перебудови управління промисловістю О. Ворошиловим зараховано виникнення сприятливих умов для концентрації виробництва, що подекуди мало наслідком збільшення випуску продукції на існуючих виробничих площах, а також підвищення продуктивності праці. Разом із тим, заходи у республіці із об'єднання й укрупнення невеликих підприємств, на думку автора, мали на меті головним чином скорочення управлінського апарату, а виробничу структуру підприємств не зачіпали [6, с. 15–17].

Уважне вивчення джерел дало науковцю можливість помітити факти перевиконання підприємствами планів внутрішньорайонних поставок при зриві постачання до інших економічних районів. Крім того, О. Ворошиловим виявлено відсутність систематичного і дієвого контролю за ходом виконання планів поставок у більшості раднаргоспів [6, с. 15]. Схожі міркування були висловлені в авторефераті дисертації П. Гордієнка [9].

Значну увагу запровадженню реформи приділено у працях, створених В. Бараном одноосібно та у співавторстві з В. Даниленком [1 – 3]. Реалізація економічної політики хрущовського керівництва розглядається в рамках еволюції радянського тоталітаризму в напрямку лібералізації політичного режиму, що істотно не зачепило підвалин народного господарства. За офіційно проголошеною метою реформи В. Баран намагався розгледіти далекоглядні політичні мотиви – наступ на урядову бюрократію та апарат як основні джерела консервативних тенденцій та осередок проталітаризму, контрреформаційного напрямку [3, с. 172].

Тезу про раціоналізацію діяльності підприємств в умовах РНГ дослідник обґрунтовує за допомогою низки фактів, зокрема об'єднання споріднених виробництв і створення системи головних підприємств у Сталінському раднаргоспі, злиття Смоляннівського і Рутченківського коксохімічних заводів, Дзержинської збагачувальної фабрики і Щербинівського коксохімічного заводу [3, с. 175]. Таке комбінування, за твердженням історика, сприяло комплексному використанню сировини, палива, електроенергії на послідовних стадіях переробки, об'єднаних в єдиний цикл [3, с. 164].

Автор звертає увагу на те, що нова система управління породила нові труднощі й проблеми, зокрема порушення державної дисципліни або так зване місництво, тяганину та бюрократизм [3, с. 178, 182]. Як приклад нового негативного явища у господарському житті наводяться відомості про неналежне ставлення деяких керівників Сталінського економічного району до виконання замовлень Ворошиловградської області [3, с. 331].

Історик навіть цікаві відомості стосовно розвитку промисловості УРСР. Так, обсяг виробництва підприємств УРСР, підпорядкованих раднаргоспам, за період 1957–1965 рр. зріс у 2,2 рази [3, с. 184]. Однак ці вражаючі показники, відзначає В. Баран, досягалися екстенсивним шляхом і були результатом процесу надіндустріалізації, що поглинало величезні ресурси, але не давало рівноцінного господарського результату, економіка працювала сама на себе, а не на людину [3, с. 185–186].

За спостереженням С. Кульчицького на тлі нескінчених організаційних «перетрушувань» результати розвитку української промисловості виглядали в добу М. Хрущова цілком добре. Темпи її розвитку перевищували середні по СРСР. Однак,

децентралізація управління, на думку науковця, не поліпшила економічних показників виробництва [15, с. 122, 129].

Влучне міркування стосовно утворення раднаргоспів висловив В. Даниленко. Реформа, на думку науковця, посилювала господарську автономію союзних республік і, таким чином, порушувала тенденцію до «інтернаціоналізації» української економіки, що робила її (й саму Україну) «ручною, керованою, беззахисною». Нова ситуація була на шкоду унітарній державі. Тому партійно-державна бюрократія як провідна сила радянського суспільства легко і швидко позбавила М. Хрущов влади [28, с. 417, 422, 423].

У публікаціях четвертого періоду можна зустріти думку, у відповідності до якої у раднаргоспівській реформі не було економічної необхідності і, більше того, вона суперечила логіці організації індустрії СРСР. Так, російський науковець І. Благих, виходячи з того, що після скасування раднаргоспів (1965 р.) відбулося відновлення галузевого підходу, дійшов висновку про невичерпаність на той момент централізованого управління економікою, а, отже, відсутність об'єктивної потреби у його кардинальному зламі [4].

У монографії та дисертаційному дослідженні В. Шестакова регіоналізація управління промисловістю, навпаки, визнається перспективним перетворенням, в якому простежується раціональне зерно. Однак заходи М. Хрущова, на думку історика, так і не змогли зробити систему господарювання у СРСР керованою [30, с. 265; 29, с. 354].

У четвертий період відновлюється традиція розгляду раднаргоспів окремих регіонів. Так, у статті донецького економіста О. Решетняка щодо причин проведення реформи 1957 р. відтворюється тогочасна аргументація партійно-державної верхівки [23, с. 70–71; 32]. Особливістю дослідження є висунення на перший план положення, на підставі статистичних відомостей, про те, що РНГ діяли в умовах зростаючого добробуту народу, запровадження заходів державної соціальної програми (збільшення зарплатні робітників і службовців, зменшення тривалості робочого часу). Науковець підкреслив позитивні наслідки такого розвитку – зростання зацікавленості громадян у праці в народному господарстві. Це, на думку дослідника, призвело до скорочення зайнятих в особистому підсобному господарстві майже вдвічі за період з 1959 р. до 1965 р. та, в свою чергу, сприяло розширенню виробництва і сфери послуг. Так, за 1958–1965 рр. з'явилося 6500 нових підприємств, що більше, ніж було збудовано за період з 1966 р. до 1985 р. [23, с. 70–71].

О. Решетняк як заслугу Донецької РНГ оцінює створення хімічних комплексів у Сіверодонецьку, Дніпродзержинську та Горлівці, машинобудівельних – у Краматорську, Дружківці та Маріуполі, розгортання робіт із технічного переобладнання промислових підприємств. А відрегульоване раднаргоспами кооперування поставок підприємств на 1965 р. визначається науковцем таким, що наближалось до оптимального стану.

Загалом успішність діяльності РНГ, на думку економіста, підтверджується загальносоюзними темпами зростання обсягів промислового виробництва, що були більшими, ніж у наступні роки [23, с. 70–71]. Отже, дослідник створив картину раднаргоспівської ідилії.

У час (1992 р.), коли побачила світ стаття О. Решетняка, на тлі загибелі радянського економічного механізму і вражаючої кризи, що переживала Україна, звичайно ж, доба РНГ могла видаватися «золотим віком», коли спостерігалася стала динаміка зростання добробуту трудящих. Такому відображенню раднаргоспівської реформи сприяла й мізерна джерельна база статті. Тож висловлення некритичного

ставлення, яким просякнута робота О. Решетняка, до «добробуту» на межі «відлиги» і початку «застою» можна сприймати як цілком закономірне.

У працях А. Саржана [24 – 26] відтворено усталені узагальнюючі оцінки, як позитивні, так і негативні, територіальної системи управління виробництвом, що склалися в останній період дослідження РНГ. Підкреслюючи факт підвищення ефективності виробництва, як наслідок реформи, науковець зазначав, що найбільший приріст відзначився у період, коли підприємства залишалися «нічийми», тобто коли міністерства були скасовані, а РНГ не встигли заглибитися у сутність справ [26, с. 83–88]. Цілком схоже міркування висловила й Л. Мазітова у статті, присвяченій економічному розвитку вугільної промисловості у 50-ті рр. ХХ ст. [19, с. 212 – 213].

У статті О. Гармаша і Л. Крутової «Діяльність Донецького раднаргоспу» зазначено, що період функціонування Донецького раднаргоспу характеризувався потужним розгортанням технічного переобладнання як важкої, так і харчової та м'ясомолочної промисловості, що позитивно вплинуло на високі темпи зростання в регіоні виробництва і в подальший період. Зазначено, що діяльність РНГ у зазначеному економічному районі сприяла утворенню та розвитку галузевих науково-дослідних інститутів, конструкторсько-технологічних організацій, які забезпечували прискорення науково-технічного прогресу [8, с. 65 – 67].

У колективній монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття» [7] в окремому параграфі (автор – О. Данилін) раднаргоспівській реформі винесено суворий вирок – не дала позитивних результатів, не пов'язана з успіхами у розвитку вугільної галузі. Натомість, за міркуваннями автора, вона стала причиною «перенаселення» шахт і трестів управліннями, а також місництва, що, нібито, покликало зворотний процес рецентралізації (наприклад, виведення за межі компетенції раднаргоспів шахтного будівництва). Висуваючи думку про наявність у кожній галузі народного господарства специфічних потреб, однакових у межах усього радянського економічного простору, на наш погляд, автор здійснює апологію галузевої системи управління у вигляді союзних міністерств. Загалом, підпорядкування підприємств вугільної промисловості територіальному органу управління видається досліднику, на нашу думку, найгіршим видом управління в рамках «директивно-мобілізаційної моделі» [7, с. 65 – 67].

Проте А. Буждежан зі зміною системи управління і раціоналізацією економічних зв'язків пов'язував перехід чорної металургії Донбасу в розряд прибуткових галузей промисловості [5, с. 131].

У незалежній Україні побачили світ спогади українських радянських партійних і державних діячів, що у роки «відлиги» обіймали посади в обласних комітетах КПУ. Так, у записках Я. Погребняка зазначено, що у бутність його першим секретарем Полтавського промислового обкому КПУ розв'язання проблем розвитку промисловості області відбувалося за підтримки керівників та інженерно-технічних працівників Харківського раднаргоспу. При цьому автор мемуарів відзначив велику роль його розумного і принципового керівника О. Соїча. Мемуарист згадує, що між обкомом партії і раднаргоспом відразу встановилися ділові стосунки [22, с. 97]. Щодо загальної оцінки РНГ, то Я. Погребняк окремо підкреслює, що їх створення було цілковито виправданим. На його думку, ці управлінські структури сприяли розвитку економіки областей, країв та республік [22, с. 97 – 98].

У трилогії спогадів «Груз пам'яті» відомий український радянський партійний і державний діяч О. Ляшко присвятив хрущовському десятиліттю окремий розділ [18]. Відхилившись від суто мемуарних принципів, автор поділився своїми думками, що нав'язав йому новітній час в історії України, коли створювалися спогади. Одним із

вихідних міркувань є солідаризація з хрущовським розумінням, що централізм в управлінні народним господарством остаточно себе вичерпав. Будучи безпосереднім учасником раднаргоспівської реформи, спираючись на відомості ЦСУ УРСР за ті роки автор впевнено оцінює реформу як «прогресивне рішення», і хоч вона і не змінювала адміністративне управління економікою, проте розв'язувала ініціативу республік та областей [18, с. 57, 60].

Цікавим є спостереження (так би мовити, зсередини адміністративно-командної системи) видного партійного діяча стосовно ставлення до реформи з боку міністерств та їх апарату. Автор зазначав наявність прихованих незадоволення й опору, що створювало ґрунт для помсти ініціатору реорганізації [18, с. 58]. На думку О. Ляшка, М. Хрущов під тиском апарату був вимушений піти на створення центральних московських надбудов у раднаргоспівській системі, що підпорядковувало РНГ центральним державним органам та обмежувало можливості місцевих владних установ в управлінні господарством. Так поволі готувався ґрунт для відновлення старих методів керівництва галузями народного господарства [18, с. 58–59]. Аналізуючи минуле, О. Ляшко вважав, що за умов повного розвитку системи управління господарством через РНГ країна була б більш підготовленою до неминучих ринкових перетворень [18, с. 57 – 58].

Таким чином, у сучасній науковій літературі не склалася однозначна оцінка досвіду регіоналізації промисловості. Можна спостерігати досить широкий набір міркувань (значна частина яких була сформульована ще за СРСР) від цілковитого заперечення реформи до суцільної її апології. У розгляді перебудови системи управління промисловістю відчувається вплив міркувань західних дослідників, у тому числі емігрантів з Радянського Союзу та представників української діаспори. Закордонні науковці були першими, хто побачив у реформі, крім прагнення розв'язати економічні проблеми, намагання М. Хрущова заручитися підтримкою на місцях, для підризу впливовості міністерств. Прикметною рисою історіописання новітніх часів став вихід у світ мемуарів представників українського республіканського партійно-державного істеблішменту, які відрізняються поглядом на перетворення хрущовської доби з позицій інтересів України.

Видається корисним подальший науковий пошук, особливо у висвітленні регіональних аспектів перебудови управління промисловістю, дослідження діяльності окремих раднаргоспів із розвитку промислового виробництва, раціоналізації економічних зв'язків, підвищення економічної ефективності виробництва, запровадження нової техніки і технологій. Вочевидь, розв'язання зазначених завдань сприятиме наближенню до більш об'єктивного й точного розуміння сутності реформи та визначення її ролі в історії України.

Список використаної літератури

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 448 с.
2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К. : ВД Альтернативи, 1999. – 304 с. - (Україна кризь віки).
3. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
4. Благих И. А. Хозяйственные реформы Н. С. Хрущева: волюнтаризм или необходимость / И. А. Благих // Из истории отечественной экономической мысли 50 – 80-е годы XX века. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 220 – 238.

5. Буждежан А. В. Виробнича діяльність працівників чорної металургії Донецького економічного адміністративного району (1957 – 1965 рр.) / А. В. Буждежан // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Кн. 12. – С. 128 – 141.
6. Ворошилов О. В. Економічна реформа в Україні (1957 – 1965). Історико-політичний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Олег Володимирович Ворошилов; Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. – 22 с.
7. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття : кол. моногр. / під ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 339 с.
8. Гармаш О. С. Діяльність Донецького раднаргоспу / О. С. Гармаш, Л. О. Крутова // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.; Донецьк : Рідний край, 2001. – Вип. 18. - С. 61 – 67.
9. Гордієнко П. Л. Економічні реформи 50-х – I пол. у 60-х рр. у промисловості УРСР (з іст. досвіду): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02. / Петро Леонідович Гордієнко; Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. – 20 с.
10. Дрындин В. Л. Попытки реформирования аграрной и промышленной сфер РФ (1953 – 1964 гг.) в контексте специфики отечественной истории: дисс. ... доктора ист. наук: спец. 07.00.02 / Виктор Леонидович Дрындин; Оренбургский государственный университет. – М., 2005. – 467 с.
11. Коробка Ю. В. Періодизація історіографічного процесу навколо наукового освоєння перетворень в економіці України в 1953 – 1964 рр. / Ю. В. Коробка // Грані. – 2012. – №5. – С. 3 – 7.
12. Коробка Ю. Територіальне управління промисловістю (1957 – 1965 рр.) в Україні: радянська історіографія (Частина перша – науковий доробок періоду «відлиги») / Ю. Коробка // Схід. – 2013. – №5. – С. 131 – 136.
13. Коробка Ю. Територіальне управління промисловістю (1957 – 1965 рр.) в Україні: радянська історіографія (Частина друга – наукове освоєння реформи в другій половині 1960-х – до початку 1990-х рр. / Ю. Коробка // Схід. – 2013. – №6. – С. 202 – 206.
14. Кукуруза Ж. Б. Питання децентралізації управління промисловістю (1957 р.) в сучасній історіографії / Ж. Б. Кукуруза // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. – 2009. – Т. 121, Вип. 108. – С. 105 – 109.
15. Кульчицький С. Спроби реформ (1956 – 1954) / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С. 120 – 129.
16. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953 – 1964 рр.: історіографія проблеми: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Юлія Віталіївна Лаєвська; Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 20 с.
17. Лейбович О. Реформа и модернизация в 1953 – 1964 гг. / О. Лейбович. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1993. – 182 с.
18. Ляшко А. П. Груз памяти. Трилогия: Воспоминания / А. П. Ляшко. – К.: Деловая Украина, 2001. – Кн. 3, ч. I: На ступенях власти. – 392 с.
19. Мазитова Л. З. Экономическое развитие угольной промышленности Донбасса в 50-е годы: проблемы, противоречия, итоги / Л. З. Мазитова // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк : ДонДУ, 1998. – Кн. 6. – С. 205 – 218.
20. Мерцалов В. И. Реформа управления промышленностью и строительством 1957–1965 гг. (на материалах Восточной Сибири): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 - Отечественная история / Виктор Иванович Мерцалов; Читинский институт (филиал) Иркутской государственной экономической академии. – Иркутск, 2001. – 49 с.

21. Очерки экономических реформ / Ю.Ф. Воробьев, Н.Д. Лелюхина, А.А. Скробов и др. – М. : Наука, 1993. – 272 с.

22. Погребняк Я. П. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника / Я. П. Погребняк. – К. : Летопись-XX, 1999. – 416 с.

23. Решетняк А. А. Донецкий экономический район в 1957 – 1965 гг. / А. А. Решетняк // Донбасс: прошлое, настоящее, будущее: [I Региональная научно-практическая конференция]. – Донецк, 1992. – С. 69 – 73.

24. Саржан А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945 - 1998) : моногр. / А. Саржан. – Донецк : Сталкер, 1998. – 300 с.

25. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. : моногр. / А. О. Саржан. – Донецк : Лебедь, 2004. – 412 с.

26. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945 – 1999 рр.): навч. посіб. / А. О. Саржан. – Донецьк : Сталкер, 1999. – 463 с.

27. Семёнова Л. М. Деятельность Советов народного хозяйства по управлению промышленностью в 1957 – 1962 гг. : на материалах Башкирской АССР: дис. ... кандидата ист. наук 07.00.02 / Ленера Маузатовна Семёнова; Башкирский государственный педагогический университет. – М., 2003. – 248 с.

28. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х т. / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький та ін. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2: Радянський проект. – 531 с.

29. Шестаков В. А. Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е – середине 60-х годов: дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Владимир Алексеевич Шестаков; Институт Российской истории РАН. – М, 2007. – 421 с.

30. Шестаков В. А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов / В. А. Шестаков. – М. : Наука, 2006. – 296 с.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2014 р.

У. Korobka

TERRITORIAL MANAGEMENT OF INDUSTRY (1957 – 1965) IN UKRAINE: MODERN RUSSIAN AND UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article is concerned with historiographical analysis of the research of the reform of management of industry launched at M. Khrushchev's initiative in 1957 for the purpose of switching from the field-based principle of managing the economy through the ministries to the territorial system through the Regional Economic Councils.

It is possible to distinguish between four periods of accumulating historical knowledge of the reform of management of industry by the Soviet humanities: the first period – since the beginning of the research in the late 1950s till M. Khrushchev's demise; the second period – since the mid 1960s till the late 1980s; the third period – since the late 1980s till the early 1990s; the fourth period which began in 1991 and is going on nowadays.

The research of the first period concerned with the aforementioned transformation is distinguished by being appreciably obsolete. In the second period the research was rapidly developing due to the voluntarism with which Brezhnev's government was challenging most of M. Khrushchev's reforms. Since the beginning of the third period this novation was rejected as an absolutely administrative one.

In the fourth period the research of the Regional Economic Councils was slowly developing in two independent fields, such as research of the economic policy and research of the Regional Economic Councils as territorial agencies of management of industry.

During the third and the fourth periods the research of the reformation of the management system undergoes influence of western researchers' observations, including the observations presented by emigrants from Ukrainian Soviet Socialist Republic and

representatives of the Ukrainian diaspora (Y. Bilinsky, B. Vynar I. Maistrenko, G. Boffa, A. Katsenelinboigen, N. Werth, G. Hosking). Foreign scientists were the first to see M. Khrushchev's desire to gain support of the regions in order to undercut the ministries' influence along with the desire to resolve the economic problems.

A characteristic feature of the fourth period was the advent of the memoirs by representatives of the Ukrainian republican political and governmental establishment, such as O. Liashko and I. Pogribniak which are distinguished by viewing the reformation carried out in M. Khrushchev's epoch from the view point of the Ukrainian interests.

It is noteworthy that there is no unambiguous evaluation of the experience of the regional industry in Ukrainian (O. Voroshylov, P. Gordiienko, V. Baran, V. Danylenko, O. Danylin, A. Sarzhan, O. Garmash, L. Krutova, O. Reshetniak, A. Buzhdezhan) and Russian (I. Blagyk, O. Leibovych, V. Shestakov) scientific literature of the fourth historiographical period. Rather a wide range of observations is observed: from challenging the very fact of the reform to considering it to be an absolute apology.

Key words: *Modern Russian and Ukrainian historiography, situation in historiography, political and ideological factors, N. Khrushchev, Regional Economic Council (1957 – 1965).*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н, проф.; Чура В.І., к.і.н., доц.*

УДК 930.1:94(477)“18”(045)

О. В. Лукашова

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ СТ.

У статті досліджуються особливості поглядів українських істориків ХІХ ст. В Ломиковського, М.Маркевича, М.Сементовського, М.Максимовича, А.Скальковського, В.Антоновича, Д.Багалія, Д.Яворницького, Є.Альбовського щодо постаті кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка. Аналізується ставлення цих авторів до політичної та військової діяльності видатного козацького ватажка. Акцентується увага на тому, що праці істориків ХІХ ст. є важливим внеском у подальшому дослідженні особистості І. Сірка в історіографії.

Ключові слова: *кошовий отаман, Запорозька Січ, історіографія, концепції істориків.*

Життя і військова діяльність Івана Сірка певною мірою висвітлювалися українськими істориками ХІХ ст. Цей період займає винятково важливе місце в розвитку історичної науки. Особливість його в історіографії зумовлювалася потужним зростанням ролі історичної науки в суспільному житті, українським відродженням.

ХІХ ст. збагатилася рядом нових історичних творів, які започаткували шляхи до осмислення історичних подій і явищ. Вони часто ґрунтувалися на використанні різних джерел.

Оцінки щодо діяльності Івана Сірка, дані істориками цього періоду, становлять науковий інтерес. Це питання недостатньо досліджене в історичній літературі. Загальні наукові розвідки, присвячені проблемам історіографії України ХІХ ст., належать таким вченим як Д.Дорошенко [3], М.Марченко [8], Я.Калакура [5], І.Колесник [6]. Існує багато досліджень, присвячених саме творчій діяльності істориків ХІХ ст. Необхідно

визначити спеціальні дослідження, присвячені постаті Івана Сірка, в яких аналізуються праці істориків XIX ст. щодо постаті знаменитого кошового належать Д.Яворницькому [17], Ю.Мицику [11], В.Маслійчуку [9].

Метою статті є вивчення особистості та військово-політичної діяльності кошового отамана Івана Сірка на основі аналізу праць українських істориків XIX ст. З цією метою розглянуто наукову спадщину В.Ломиковського [14], М.Маркевича [7], М.Сементовського [13], М.Максимовича [10], А.Скальковського [15], В.Антоновича [2], Д.Багалія [12], Д.Яворницького [16;17], Є.Альбовського [1]. Зазначені дослідники давали свою оцінку постаті кошового Івана Сірка.

Так, В.Ломиковський називав Івана Сірка «малоросійським гетьманом», «отаманом козаків» господарем Січі і писав, що «Запорізька Січ стала тоді долею його» [14, с. 15]. Наведені істориком факти говорять про те, що кошовий отаман Іван Сірко користувалися великим авторитетом серед козаків на Січі [14, с. 16]. Автор констатував той факт, що коли у 1667 році, за Андрусівською угодою Дніпро став кордоном між Росією і Польщею, то «отаман козаків» почав ухилитися від влади малоросійського гетьмана і «вклонився всією дружною до Польщі» [14, с. 15]. Стамбул теж пропонував отаману допомогу і підтримку: «об'єднати гетьманську гідність знову воедино». Сірко проголосив себе гетьманом, але в 1675 році, побачивши слабкість і своє безсилля піддався Росії. З того часу при різних коловратностях були кошові питомі начальники» [14, с. 16].

Прихильно висловлювався щодо постаті Івана Сірка М.Маркевич – відомий як автор «Історії Малоросії» з давніх часів до кінця XVIII ст. Історик розглядав кошового як справедливого й хороброго, а разом з тим хитрого і заповзятливого, який «захоплював промовою серця співвітчизників, лякав розумним відкликанням супротивників, звуком запорізької зброї наводив трепет у турків, поляків і татар» [7, с. 87]. М.Маркевич називав І.Сірка «справжнім козаком, героєм України» [7, с. 100], вважав, що отаман був вільним у задумах, швидким в їх виконанні і носив не дарма назву «батька» від своїх запорожців.

Розповідаючи про черговий похід кошового проти турків історик писав: «Вже Кримці з-під Чуднова поверталися на півострів; біля порогів напав на них кошовий Сірко, про смерть якого бувало Турки молилися у мечетях» (1660 р.) [7, с. 106]. Цей факт підтверджує вже прийняте ставлення до І.Сірка як постраху до турецько-татарських загарбників, які називали його урус-шайтаном (руським чортом) і були свято переконані, що йому допомагає нечиста сила. В своїй праці М.Маркевич не обійшов і напружену боротьбу кошового проти нового правобережного гетьмана Павла Тетері і його покровителів в особі польських магнатів і шляхти (однак, тут він писав про марні намагання Сірка, про його поразку в цій боротьбі, в якій «він ледве встиг врятуватися») [7, с. 110], і про складні відносини Сірка та гетьмана Петра Дорошенка, про арешт Сірка без суду і слідства як «державного злочинця» тільки тому, що Москва не бажала мати в Україні гетьманом таку енергійну, неспокійну, популярну, заповзятую людину.

М.Маркевич зазначав, що в роки, коли Україна загрузла в міжусобних війнах, коли кожен з претендентів на гетьманську булаву переслідував тільки свої інтереси, не думаючи, при цьому, про долю людей і країни, коли в «обох Українах» було чотири головних діяча: Брюховецький, Юрій Хмельницький, кошовий Сірко та Петро Дорошенко, але один тільки з них був людиною благородною – Сірко, а Юрій та Петро були розорителі України» [7, с. 116].

Описуючи суспільний устрій другої половини XVII ст. історик М.Сементовський констатував, що у запорожців улюблені народом старшини управляли кілька років, а іноді і до смерті. Одним із прикладів він наводив постать Івана Сірка [13, с. 20].

Для істориків Іван Сірко був не тільки славним отаманом, але і достатньо впливовою історичною фігурою. З його думкою рахувалися, до нього прислухалися і політики, і прості козаки, і навіть історики використовували його листи як фактичний матеріал. Існування деяких листів кошового ще раз підтверджує хибність того факту, що він був неписьменним. М.Максимович в 1859 році, в «Листі про Б. Хмельницького» писав так: «про Богдана як про Запорожця найважливіше для мене свідоцтво сучасного йому Запорожця, славного кошового отамана Івана Сірка», де він розглядав чорноморські походи козацьких вождів [7, с. 412]. У своєму листі, про котрий згадує М.Максимович, Сірко описує похід 1620 року. Можна припустити, що такий яскравий опис походу, здійсненого козаками на турків може свідчити про те, що славетний отаман брав у ньому активну участь.

У 40-х роках XIX ст. вийшла в світ «Історія Нової Січі або останнього коша Запорізького» А. Скальковського. Історик знайшов і зберіг архів Коша Запорізького, на підставі якого написав низку праць. Автор не приводив ніяких даних про життя та діяльність Івана Сірка, не давав йому ні позитивну ні будь яку іншу оцінку, але все ж таки не лишив цю величну особу без уваги. Так само, як і В. Ломиковський, учений висловлювався про чільну роль та значимість посади кошового отамана, наводячи за приклад ім'я славетного Івана Сірка. Історик писав, що звання кошового тривало тільки один рік й залежало від вибору товариства. Зовсім небагато хто утримував його кілька років підряд, а саме знаменитий Сірко [15, с. 68-69]. Також А. Скальковський писав, що період, коли Січ або Кіш була на Чортомлику, був ознаменований подвигами саме Івана Сірка [15, с. 225].

В.Антонович називав Івана Сірко - «славетний кошовий отаман, страховище бісурманів» [2, с. 260]. Автор давав коротку але змістовну характеристику сміливості кошового: «це був сміливий, енергійний ватажок, що йшов у бій як на бенкет, не дбав за добичу та роздавав її козакам. Татари, перед якими з таким жахом утікали інші народи, лякались та його називали чортом» [4, с. 204].

Вчений писав, що, деякі малоросійські літописці вважають що, у проміжку часу між зреченням Ханенка і призначенням Гоголя гетьманом призначений був від польського уряду кошовий Сірко. Але В.Антонович припускав, що ймовірно гетьманство приписували кошовому за помилку, внаслідок відомої сучасникам поваги, що чинив запорізькому Івану Сірку Собеський, а також внаслідок вигідних для поляків походів, що вживаються в той час Сірком із Запоріжжя на кримчаків [2, с. 260]. На відносинах кошового з гетьманами автор не зупиняв увагу. Однак, деяка констатація факту стосунків отамана з гетьманом П.Дорошенком в дослідженнях В.Антоновича присутня. Так, він писав, що перед тим, як скласти свої козацькі клейноди, гетьман зв'язався з кошовим Іваном Сірком, «щоб віддати свою булаву народові, який його обрав» [2, с. 260]. Уособленням народного слова був для П.Дорошенко саме кошовий. Згадував історик про те, як І.Мазепа потрапив у полон до запорожців, коли кошовим на січі був саме Іван Сірко. Тут в характеристиці особистості кошового з'являється ще один красномовний прикметник - «дикий Сірко» [4, с. 205].

Запорізьким героєм називав Івана Сірко Д.Багалій, В своїй праці - «Нариси з історії колонізації й побуту степовій околиці Московської держави» - в уста кошового він вклав заклик, який чітко характеризує ставлення отамана до поляків і турків: «Ляхи нашу худину поїдають, а татари нашу кров п'ють» [12, с. 395]. Саме від Д.Багалія ми дізнаємося про нові дані в біографії отамана, а саме, що в часи гетьманування

І.Брюховецького Іван Сірко перебував у слобідсько-українських містах. Це були Цареборисів, Маяцк, Зміїв, Валки і Мурафа [12, с. 473]. Дослідник писав, що під Харковом у другій половині XVII століття з'являються «приватні слободи» і повідомляв про поселення слобідки Артемівки колишнім харківським полковником Іваном Сірком. «Ця слобідка була поселена в дачах Мерефенській сотні в урочищі на річці Мерефі на полковій землі, в якій було населено вільних людей черкас 20 дворів колишнім харківським полковником Іваном Сірком. І володів полковник цією слобідкою орної і непахотної козачої землі округи тієї слободи на 30 чвертей, а лісу 3 версти, а після він віддав її в придане за дочку» [12, с. 500-501].

Дослідженню постаті Івана Сірка приділив увагу відомий історик козаччини Д.Яворницький. Кошового отамана він називав «колосальною і, разом з тим, типовою особистістю славетного запорізького козацтва». Історик писав, що у сучасників, славетний козак був «предметом загального подиву», а у людей наступного покоління він служив «прикладом самого ревного і самого живого наслідування» [16, с. 49]. Кошовий отаман Іван Сірко в оцінці Д.Яворницького – це великий Запорожець, найголовніший запорозький діяч XVII ст., типова особистість славного запорозького козацтва, справжній запорозький лицар, який боровся за повну незалежність Запорожжя не тільки від Москви, а й від гетьманської влади. Цій багатогранній особистості дослідник присвятив історичну монографію «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків».

Д. Яворницький перший, хто на підставі зібраних архівних даних та усних переказів і легенд надав повну характеристику життя та військової діяльності Івана Сірка і привів нові дані про місце і обставини його народження і про сімейний стан. Так, учений писав, що Сірко народився саме в Мерефі, правда, точну дату народження не вказав. Про народження славетного козака він приводив цікаві факти, ніби майбутній кошовий запорозький народився з зубами і це було знаком того, що він весь свій вік гризтиме ворогів [16, с. 76]. Про молоді роки запорозького героя історик нічого не писав, проте першим зазначив, що Сірко був одружений і мав двох дочок і синів (але зазначив, скільки було в нього синів джерела ніде не вказують). Кошового історик характеризував як мужню, хоробру, дивно відважну заповзятливу у вищому ступені рухому людину [16, с. 69], яка, за його словами, вічно воювала, якщо не з турками, то з татарами, якщо не з татарами, то з поляками, якщо не з поляками, то з росіянами [16, с. 69].

Багато інформації про Івана Сірка було записано істориком зі слів місцевих жителів – сучасників, серед яких ходили легенди про кошового. Наприклад, вони розповідали про те, що Сірко не тільки людей перемагав, але і нечистих чортів. На підтвердження сказаного існувала така легенда про походження назви р. Чортомлик: «Річка Чортомлик, де стояла Січ Сірка, тому й називається так, що в неї був убитий Сірком плескавшийся біс».

Про політичну непостійність Івана Сірка писали багато істориків, але прокоментував таку особливість його дій саме Д.Яворницький. Історик стверджував, що на такі різкі переходи кошового від царя до короля і назад не можна дивитися як на зраду одному і вірність іншому, так як запорізькі козаки вважали себе вільними людьми і ні від кого незалежними. Однак, це не заважало отаману вести переговори з іншими державами. Проте, чому він точно не зраджував, так це тому, що був заклятим ворогом «бусурманів» [17, с. 80].

Автор вказував, що І.Сірко виступив на історичну сцену вперше в званні полковника українських козаків, а потім у званні кошового запорізьких козаків, і з тих пір протягом 26 років, з 1654 по 1680 фігурував на цій посаді [17, с. 80]. Як кошовий

він співпрацював з російським царем, з польським королем, турецьким султаном, кримським ханом і молдавським господарем, брав участь у 55 битвах і майже скрізь виходив переможцем.

Учений досить докладно описує відносини кошового з гетьманами, і з іншими відомими особистостями, які були основними учасниками подій Національно-визвольної війни: Ю.Хмельницьким (в обранні якого гетьманом він брав активну участь), з І.Брюховецьким і Р.Косаговым (з яким вів згуртовані бої проти турків і татар), Д.Дорошенком (з яким перебував у родинних стосунках, але дуже часто їхні погляди на майбутнє України розходилися).

Д.Яворницький також розповів у своїй праці і про інші важливі події біографії славетного козака. Наприклад, про бажання стати гетьманом, в якому йому завадив незадоволений таким рішенням царський уряд, і про принизливе заслання до Сибіру, якого, як вважав історик, І. Сірко не забув і не пробачив, і про випадок, коли він зміг нагадати «про всі провини царя відносно нього». Цим випадком була поява на Січі лжецаревича Семіона. І про зустріч кошового отамана з майбутнім гетьманом І.Мазепою.

Історичні відомості про минуле Харківського полку поступово збирав краєзнавець Є.Альбовський. Не могли не зацікавити історика життя та діяльність Івана Сірка, а саме факт спроби підняття кошовим отаманом повстання в Харкові в 1668 році. Є.Альбовський представив Івана Сірка як запорізького героя, знаменитого своїми блискучими перемогами над татарами і поляками, який, на думку історика, відрізнявся незвичайною особистою хоробрістю, був щедрим, добрим і безкорисливим, користувався повагою і безмежною довірою козаків і, часом, розташуванням Москви [1, с. 35].

Спираючись на дослідження літописця Самовидця і історика Д. Багалія Є.Альбовський також досліджував питання про полковництво отамана. Він писав, що Іван Сірко завідував під час смуги, зробленої гетьманом І.Брюховецьким, Зміївськими, Мереф'янськими і Печенізькими черкасами і його називали харківським полковником [1, с. 35]. Також як і Д.Бантиш-Каменський Є.Альбовський вважав, що залучити людей до бунту кошовому вдалося лише за допомогою свого авторитету, яким він користувався між усіма козаками. Історик писав, що «звинувачувати бунтівників важко так як на чолі зрадників - харківських козаків стояла така особистість як Іван Сірко, в якому всі бачили героя, залятого ворога поляків і татар. До того ж особистість ця займала такий видний пост, як кошового отамана січовиків, яких козаки ставили собі звичайно в ідеал і завжди наслідували їм» [1, с. 35].

Дослідник вказував, що кошовий отаман жив в Мерефі і був сімейний. У нього була дружина - «Сірчиха-Іваниха», два сини: один помер, інший був убитий в сутичці [1, с. 35]. Про те, що у кошового були ще дві доньки свідчить такий факт, наведений істориком: «сільце Артемівку він віддав у придане за дочкою сотникові мерешанських козаків Івану Артеменко. Водяний млин успадкував після смерті Сірка інший його зять, сотник тих же козаків Іван Сербін» [1, с. 69].

Однак, Є.Альбовський сумнівався в даних, наведених істориком Д.Яворницьким у своєму дослідженні з приводу народження кошового Сірка саме в Мерефі. Так, він вказував, що рік заселення Мерефи точно не відомий (приблизно 1655-1659), але вона виникла після Харкова, про що говорить наведений у роботі історика документ «про зняття варті з Харківського острожка на Іржавому Колодезі тому, що від муравського шляху оселилася слобода Мерефа» [1, с. 69]. Тому історик припускав, що Іван Сірко часом жив в Мерефі і біля неї володів землею, на це є багато свідчень. Дуже може бути, що Сірко брав участь в її заселенні за загальним рухом в Придонецький край, як

побудував слободу Артемівку. Тому твердження, що І.Сірко був родом з Мерефи, є, на думку Є.Альбовського, «великою помилкою, як по відношенню до предмету дослідження, так і всього краю, з історією заселення якого поважний історик, отже, незнайомий» [1, с. 69]. Крім того, історик стверджував, що « всією Мерефою Сірко не володів, а тільки землею близько неї, у нього була тут садиба та звичайно «млинок» [1, с. 69]. Під сумнів від поставив і питання про полковництво отамана, вважаючи, що така велика особистість, не міг задовольнятися скромною роллю завідування жменею козаків [1, с. 69].

Отже, протягом ХІХ століття в українській історіографії постать Івана Сірка привертала до себе увагу істориків. Вони зробили вагомий внесок в дослідження життя та діяльності кошового. В працях А.Скальковського, М.Сементовського, М.Максимовича він знов з'являвся епізодично, де вони лише констатували деякі факти з його військової біографії і не приводили нових даних.

Більш детально досліджували і писали про його родину, місце народження і проживання, про стосунки з гетьманами та іншими відомими особистостями Національно-визвольної війни такі учені як М.Маркевич, В.Антонович, Д.Багалій, Д.Яворницький, Є.Альбовський. Кожен з істориків в різній мірі розкривав образ легендарного козацького вітажка, інтерпретуючи його вчинки не лише з позиції власного світобачення, а й в контексті внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації в країні. В історіографії утвердився героїчний образ кошового отамана, було визначено його місце в історії України. Дослідники цього періоду залишили цінний спадок щодо висвітлення постаті Івана Сірка.

Однак не тільки українські учені привертала уваги до постаті легендарного отамана, багато досліджень зустрічається серед російських істориків ХІХ століття. Тому, висвітленню постаті кошового отамана Івана Сірка в російській історіографії ХІХ ст. і буде присвячена наступна стаття автора.

Список використаної літератури

1. Альбовский Е. История харьковского слободского казачьего полка (1651-1765) / Е. Альбовский. – Х.: Типография губернского правления, 1895. – 231 с.
2. Антонович В. М. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. М.Антонович. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.
3. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. – К. : Вища школа, 1996 – 323 с.
4. Історичні постаті України: історичний нарис / за ред. О. В. Болдирєва. – Одеса : Маяк, 1993. – 384 с.
5. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
6. Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ ст.) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
7. Маркевич Н. А. История Малороссии / Н. А. Маркевич. – М. : Издание книгопродавца О.И. Хрусталева, типография Августа Семена, 1842. – 401 с.
8. Марченко М. І. Українська історіографія (с давніх часів до середини ХІХ ст.) / М. І. Марченко. – К. : Київський ун-т, 1959. – 256 с.
9. Маслійчук В. Л. Altera patria: нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні / В. Л. Маслійчук. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2004. – 60с.
10. Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком // Собрание сочинений М.А. Максимовича. Т. 1 : отдел исторический. – К. : Типография М. П. Фрица, 1876 – 847 с.

11. Мицик Ю. А. Іван Сірко / Ю. А. Мицик. – К.: Києво-Могилянська академія, 2010. – 160 с.
12. Очерк из истории колонизации степной окраины московского государства. – М. : Университетская типография М. Каткова, 1887. – 634 с.
13. Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. – Спб. : Типография И. Фишона, 1846. – 64 с.
14. Словарь малорусской старины составленный В.Я. Ломиковским в 1808 году. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 36 с.
15. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковский. – Днепропетровск : Січ, 1994. – 678 с.
16. Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины / Д. И. Яворницкий. – СПб : Издание Л.Ф.Пантелеева, 1888. – 447 с.
17. Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорізького низових козаків / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 189 с.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2014 р.

E. Lukashova

COVERAGE OF THE FIGURE OF COSSACK CAMP COMMANDER IVAN SIRKO IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY IN THE XIX CENTURY

During the XIX century in the field of Ukrainian historiography the figure of Ivan Sirko attracted attention of historians. They made a substantial contribution to study of the Commander of Cossack camp life and activity. In the works of A. Skalkovsky, M. Sementovsky, M. Maksimovich his personality appeared episodically again as they just stated certain facts of his military biography but no new data were cited.

Such scientists as M. Markevich, V. Antonovich, D. Baglii, D. Yavornitsky, E. Albovsky carried out a more thorough examination and wrote about his family, place of birth and residence, his relations with Hetmans and other well-known figures of National liberation war. Each of historians in varying degree presented the figure of the legendary Commander of Cossack camp interpreting his deeds not only from the perspective of their own world view but in the context of domestic and external political environment as well. The heroic image of the Cossacks' commander was settled in historiography; his role in Ukrainian history was stated. The researchers of this age created a valuable legacy regarding coverage of the figure of Ivan Sirko.

Key words: *Commander of Cossack camp, historiography, historians.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцова Н.І., к.і.н, доц.; Тарасов С.В., к.і.н., доц.*

УДК 94 (477):342.238“1926”

А. М. Магурчак

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМИН ЕКЗИЛЬНОГО УРЯДУ ЗУНР З КРАЄМ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТУВАННЯ АНДРІЯ ЖУКА І РОМАНА ПЕРФЕЦЬКОГО В 1926 Р.

В публікації висвітлюється погляди одного із очільників української еміграції Відня Андрія Жука в ракурсі взаємовідносин закордонного центру на чолі з Євгеном Петрушевичем і Галичини, а саме: створення нової політичної партії в Галичині

замість УНДО і формування закордонного політичного центру західноукраїнських земель.

Ключові слова: Андрій Жук, Роман Перфецький, ПЦЗУЗ, політичні організації, КОЗУЗ.

Поразка визвольних змагань ЗУНР призвела до еміграції значної частини провідних українських діячів. На еміграції був створений екзильний уряд на чолі з Є. Петрушевичем. Одним із нагальних питань стало взаємини із галицьким політиком. Це яскраво ілюструє листування між емігрантськими політиками Андрієм Жуком (1880-1968) і Романом Перфецьким (1880-1944). Політична біографія А. Жука є багатогранна. Зокрема він був членом РУП і УСДРП, Загальної Української Ради і Головної Української Ради, один із засновників і член Президії Союзу визволення України, радник МЗС УНР у Відні, засновник Комітету оборони західноукраїнських земель, Союз українських журналістів і письменників і інші організації. Натомість Роман Перфецький делегат Української Національної Ради ЗУНР, уповноважений Диктатора ЗУНР для зв'язку з краєм, член закордонної групи Української народної трудової партії, а пізніше УНДО.

В історіографічному плані дана проблематика не досліджувалась не дивлячись на те, що за останнє десятиліття опубліковано більше десятка статей присвячених постаті Андрія Жука і захищені дві кандидатські дисертації [1]. Водночас дана тематика опосередковано розглядалась в контексті тематично й хронологічно ширших тем [2]. Джерельною базою даного дослідження служить канадський особовий фонд Андрія Жука в якому зберігається велика добірка листування з багатьма тодішніми громадсько-політичними діячами і зокрема із Романом Перфецьким з яким обговорювалась вище зазначена тематика. Відповідно автор ставить за мету проаналізувати листування політиків в яких розглядалися питання взаємин емігрантського уряду ЗУНР з галичанами.

Тогочасні питання діяльності закордонного політичного центру на чолі з Президентом Української Національної Ради (далі УНРа) Є. Петрушевичем і взаємини з політичними партіями Галичини зокрема з УНДО А. Жук обговорював у листуванні з Р. Перфецьким. Зокрема у листі до Р. Перфецького від 22 червня 1926 р. А. Жук, нерозумів хто проводить політику закордонного центру як він висловлювався “направляє”. Також А. Жук цікавився взаєминами оточення Є. Петрушевича із західноукраїнською еміграцією Чехословаччини. Викликали великий подив у А. Жука співпраця В. Степанківського з центром, оскільки з цим діячем він мав неприязні стосунки на передодні Першої світової війни. Крім того, у листі А. Жук запитував Р. Перфецького з якими діячами Галичини центр підтримує відносини тому, що “назвисько чоловіка багато говорить”. Тим самим А. Жук хотів “зорієнтуватись, що там між Вами робиться, куди хто тягне і для чого” [3]. Розчарувавшись в УНДО керівництво закордонного центру шукали інші політичні орієнтири пропонуючи створити нову партію. Тому Р. Перфецький запропонував свій проект створення політичної партії в Галичині і платформу закордонного центру. Відповідаючи Р. Перфецькому А. Жук наголосив, що питання створення нової партії він особисто писав листа від 31 травня 1926 р. до Є. Петрушевича. На переконання А. Жук перш ніж створювати партію в Галичині потрібна для цього особа, яка змогла б нею керувати і створити навколо партії коло однодумців, а тоді вже писати платформу, статут і т.д. При цьому А. Жук наголошував, щоб знайти людей, які б займались партію і дотримувались програмних документів на словах не проблема, але на ділі важко. Тому вважав, що проєктована партія мала дотримуватись таких політичних основ: державна

самостійність західноукраїнських земель; національно-політична єдність всього українського народу; визнання української радянської республіки на Сході України; боротьба проти угодницької політики; участь у політичному житті Польщі для відстоювання економічних і політичних інтересів українського населення і тим самим боротись проти денаціоналізації [3]. Опорою нової партії на переконання А. Жука повинні стати прошарки малого і середнього селянства, які будуть співпрацювати із робітництвом, а також іншими соціальними групами західноукраїнських земель, що сповідують принцип державності. Водночас А. Жук окреслив форми партійної боротьби на окупованих поляках українських землях, а саме: економічні страйки і політичні демонстрації. Вважав, що для створення нової партії потрібна спочатку платформа, а пізніше програма, оскільки остання “виходить з якихось загальних соціально-політичних перед посилок і здійснення програмових домагань, які виводяться з тих перед посилок, розкладається на довший час в сталих політичних відносинах” [3]. Дотримувався думки, що платформа партії не повинна на словах вирізнятись своєю революційністю, а тільки духом. Свою місію партія буде виконувати до того моменту коли українські землі отримають повну незалежність, а для цього “ми перецінь держимось того переконання, що існуючий стан річей в середній Європі має в собі зародок нового міжнародного оружного конфлікту, або внутрішніх революцій внутрі держав і на цім об’єктивнім факторі будуємо свою не примирну супроти окупаційних держав політику” [3]. За словами А. Жука нова партія повинна концентрувати усі суспільні сили, які готові підтримати платформу. Серед політичних сил західного регіону, які могли створити партію А. Жук вважав волинський Селянський Союз і галицьких народовольців, які пізніше мали трансформуватися у Селянську партію Західної України і не повинна бути вузько національною партією, а територіальною. Ця партія має також співпрацювати із неукраїнськими організаціями і захищати інтереси селянства не дивлячись на національність і віросповідання. Для підготовки партійних сил радив створювати партійні групи і відповідно впливати на їх діяльність для уникнення помилок.

Відносно програми закордонного центру західноукраїнських земель запропонованої Р. Перфецьким то А. Жук висловив свої зауваження. Зокрема він пропонував замінити назву із “закордонного” на “політичний”, а відповідно не перетворювати закордонний центр на емігрантську організацію і не обмежувати свою діяльність виключно емігрантським середовищем, а головним регіоном повинна стати Галичина. При цьому він був свідомим, що така конструкція не буде всіма сприйнята в краю. Але не дивлячись на все це А. Жук схвалив ідею Р. Перфецького про створення колегії як відповідного органу закордонного політичного центру і підтримав пропозицію про участь в конференції національних меншин незалежно від платформи на якій будуть стояти організатори.

Відмічав, що закордонний центр є фактично продовження колишнього уряду Президента ЗУНР тільки в неорганізованім стані, а тому питання сьогодення в розумінні А. Жука – побудувати правильну організацію, яка повинна репрезентувати волю українського народу, що була проголошена в актах ЗУНР. Під політичним центром А. Жук розглядав дві установи – Президент Української Національної Ради і Секретаріат, які зливаються в одну національну організацію і повинні проводити боротьбу для отримання незалежності Західної України. Щоб ця боротьба за “державність краю не була порожнім словом, а сам центр не висів в повітрі, він мусить опиратися на якісь зорганізовані політичні сили” [3]. У випадку відсутності відповідних сил Політичний центр західноукраїнських земель (далі ПЦЗУЗ) повинен долучитися до їх творення в краю в порозумінні з Комітетом оборони

західноукраїнських земель (далі КОЗУЗ). Був проти того, щоб зразу деталізувати практичні завдання для центру. Вважав недоречним і нелогічним, щоб ПЦЗУЗ займався технічною стороною політичних акцій. На переконання А. Жука тогочасні політичні виступити закордонного центру як на еміграції так і в Галичині від імені Президента УНРа були не ефективними, оскільки є “мертвою неіснуючою установою, до якої можна нав’язувати політику, але іменем якої не можна говорити. Отже ці виступи маючи за собою історичне оправдання, не мали і не мають фактичної реальної сили” [3]. Іншою негативною стороною діяльності центру А. Жук вбачав у “характері Президента УНРа”, який перетворив першочергову організацію всіх представників західноукраїнських земель на організацію галичан і буковинців. Відповідно виступи Є. Петрушевича А. Жукові нагадували історичний анархізм і відірваність від реального життя краю. Тому на переконання А. Жука, Президент УНРа повинен відстоювати інтереси всіх представників західноукраїнських земель і цілісно виступати від імені ПЦЗУЗ. У своїй внутрішній діяльності ПЦЗУЗ повинен проводити організовану роботу, яка повинна базуватися на поділі праці і відповідальності всіх членів при взаємнім контролі і на основі колегіальних рішень для відповідальності перед суспільством і історією. Невиконання вище зазначених внутрішніх принципів організації призведе до її неефективності. В кінці своїх міркувань А. Жук вважав, що платформу і програму ПЦЗУЗ потрібно опублікувати у пресі.

З вище сказаного на прохання Р. Перфецького А. Жук подав свій проект платформи ПЦЗУЗ. Даний документ включав 10 пунктів. Зокрема в ньому пропонувалось, що так званий політичний центр є продовженням уряду ЗУНР землі які окуповані Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Головними завданнями центру повинні бути: обстоювання перед світовою громадськістю права західноукраїнців на свою державність в злуці із рештою українського народу в об’єднаній державі; відмежування від акцій окупаційних держав на теренах західноукраїнських землях при цьому невтручання у внутрішні справи українських політичних, економічних і культурних організацій на західних теренах. Політичною основою діяльності ПЦЗУЗ має виступати акт проголошення на західноукраїнських землях самостійної держави і злуки із українською державою на Сході; заяви політичних представників північно-західних українських земель про спільність політичних інтересів всіх західноукраїнських земель під Польщею; заяви українських представників Буковини і Закарпаття про спільність національно-політичних інтересів всього українського народу [3]. Свою практичну політику ПЦЗУЗ повинен проводити через посередництво організацій, установ і осіб з якими він увійде в контакт і буде презентувати їх на міжнародній арені для відстоювання національних інтересів західних українців. А. Жук вважав, що ПЦЗУЗ має складатися з Президента УНРа Є. Петрушевича і трьох і більше погоджених представників від західноукраїнських політичних організацій, які утворюють Секретаріат центру під керівництвом Є. Петрушевича. При цьому Секретаріат є колегіальною установою центру, який через своїх представників вирішує його практичні завдання. Діяльність ПЦЗУЗ на зовні і відповідно його внутрішня політика з огляду на закордонну пропаганду проводиться Президентом УНРа. Все діловодство політичного центру ведеться секретарями. Непорозуміння між секретарями вирішується на колегії Секретаріату із остаточним рішенням Президента, який скликає колегію Секретаріату і його проведення. Засідання колегії вважається правочинним тільки при наявності більшості секретарів, а самі рішення приймаються простою більшістю. Водночас Президент має на колегії один голос і право вето [3]. Документ регламентував можливість відсутності деяких секретарів за межами місця осідку центру у такому випадку засідання колегії проводиться із наявних членів Секретаріату.

У листі до А. Жука від 7 липня 1926 р. Р. Перфецький інформував, що запропонований проект ПЦЗУЗ А. Жуком не був підтриманий, оскільки Є. Петрушевич хотів сам “керувати процесами”. При цьому зазначав, що на останньому засіданні колегії закордонного центру був представлений проект, який надавав колегії дорадчого голосу. Також на його переконання стало зрозумілим, що створення ПЦЗУЗ за кордоном стає неактуальним, оскільки “Президент [Є. Петрушевич – А.М.] ще раз з притиском зазначив, що як довго була надія, що хоч одна партія (УНДО) стане при ньому, готов був згодитися на деякі обмеження себе при вирішуванні справ і погоджувався на дотичні проекти”[3]. Свої функції Є. Петрушевич вбачав у проведенні політичних акцій за кордоном і не зобов’язуючи себе ніякими умовами від інших сторін. Прихильник Є. Петрушевича В. Бондарівський наполягав на дорадчій ролі Секретаріату. Питання такого “компромісу” Р. Перфецький неохоче зустрів, але водночас наголосив: “...але для мене дійсно трудно пристати на таке ведення справ як досі. Побачу чи і який буде компроміс можливий”[3]. Так само повідомляв, що Є. Петрушевич виступає проти домінуючої ролі КОЗУЗ у створенні нової політичної організації в краю.

Відповідаючи Р. Перфецькому А. Жук писав: “Я думаю, що струни не треба перетягати, але не можна їх по старому оставити все зрештою діло не в статуткових приписах, а у фактичних відносинах, які там у Вас зложилися”[3]. На переконання А. Жука Є. Петрушевич піддається впливам деяких діячів. Як приклад наводить В. Бондарівського, який за його словами мав диктаторські замашки, а його позиція відносно Секретаріату пояснюється тим, що “звільнює його від контролю в його роботі, яку проводить під фірмою Президента” [3].

Не маючи остаточного переконання, що Є. Петрушевич дійде спільної згоди з УНДО Р. Перфецький у листі від 30 березня 1926 р. надіслав А. Жуку проект про створення політичної організації під назвою “Братство визволення Західної України”. За основу створення даного братства брав КОЗУЗ, який був відомий серед емігрантського середовища своїми акціями. При цьому Р. Перфецький зазначав, що проти такої конструкції виступають деякі прихильники Є. Петрушевича. Про саму ідею створення організації із такою назвою Р. Перфецький пояснював так: “...зародилася вона в мене в зв’язі з бажанням надання нашій підпільній політичній організації також братерський чи побратичний характер і крім того, ще додати сій організації таємничого містицизму та ріжністю орбітів відповідно прибрати конечність існування ріжного рода членів організації”[3]. Далі Р. Перфецький подає структуру братства, яка передбачала гуртування членів і виконання рішень, а тим самим надасть громадський образ організації і уможливить часті зміни керівництва. При цьому відкидав побоювання Є. Петрушевича що проєктоване братство може вести боротьбу проти нього і інших еміграційних організацій. До того ж братство як політична організація повинна бути підпільною і революційною структурою. Відносно відносин із закордонним центром то їх повинна об’єднувати ідеологія і координація дій для досягнення політичних цілей.

Відносно проєкту братства Р. Перфецького А. Жук відреагував негативно, оскільки вважав його недоречним і закликав не плодити інші організації із схожими завданнями. Нагадуючи, що КОЗУЗ повинен стати основою підпільної організації. Водночас визнавав, що сил КОЗУЗ було замало, а тому вважав, що потрібно в Галичині створити масову організацію, яка “могла б масовим носієм зв’язаного з нами дійсного суспільно-політичного руху, однакової з нами політичної орієнтації” [3].

У листі від 20 червня 1926 р. до А. Жука Р. Перфецький зазначав, що переговори Є. Петрушевича із УНДО засвідчили, що спільної мови не вдасться знайти, а тому він проявив ініціативу щодо створення нової організації, яка б взяла за основу

найголовніші засади КОЗУЗ і тим самим проводила єдину політику, як закордоном так і в Галичині. При цьому наголошуючи про вороже становище зі сторони В. Бандрівського щодо КОЗУЗ. Також повідомляв, що на найближчих засіданнях колегії Закордонного центру буде підійматися питання щодо створення нової політичної організації, а тому пропонував надіслати свої міркування по цьому питанню щоб вяснити на “чим взагалі скінчиться ся фаза моєї нерівної боротьби [пр]о виконання прийнятих супроти мене зобов’язань, а посилаю Тобі інформації про тепер[ішній] стан сеї справи, щоби Ти був вчас[но] приготований по можливій евентуальности” [3].

А. Жук не підтримував ідею Р. Перфецького відносно нової організації, оскільки вважав достатнім існування КОЗУЗ членом якої був Р. Перфецький. Натомість підкреслював “коли – не є розривом з КОЗУЗ то присущою Українцям організаційною анархією, характеристичною рисою якої є пристосування організаційних форм політичної діяльності не стільки до ідейного змісту тої діяльності і практичних потреб нашого визвольного руху, оскільки до особистого смаку поодиноких людей, що тою діяльністю займається. Тому так багато у нас політичних організацій і тому всі вони такі безцвітні, ялові, нежизнені”[3]. Не виключав потребу реформувати КОЗУЗ вносячи поправки в програму і статут. Ліквідувати готову організацію в розумінні А. Жука було нелогічним кроком, оскільки КОЗУЗ мав вже свою історію, а тому створення нової організації виглядало б як переливання з порожнього в пусте. При цьому він наголошував, що КОЗУЗ потрібно взяти за основу для ширшої політичної діяльності про що повідомляв Є. Петрушевича. Також А. Жук у листі спроектував власне бачення щодо створення політичного центру західноукраїнських земель. Вважаючи, що ініціативу в цьому напрямку повинен проявити сам Є. Петрушевич, який за своїм підписом має оголосити комунікат в якому повинен зазначити, що закордоном існує західноукраїнський політичний центр під його керівництвом. Обумовлюючи існування такого центру тим, що закордоном існують “оборонці” і провокатори західноукраїнської справи. Перед оголошенням такого центру він фактично повинен бути організований. В стратегічному плані радив утворити міцний зв’язок між Президентом УНРа і проєктованою партією в Галичині. Аналізуючи погляди Р. Перфецького А. Жук зазначав, що “... моє становище в основі сходиться з усіма Твоїми міркуваннями, які містяться в Твоїх письмах до мене. Розходимось ми можемо в деталях, не рахуючи справи Твого “Брацтва визволення”, яке я вважаю абсолютно непотрібним. Можливо, що якісь ріжниці виявляться при дальшій деталізації справ і оформленню їх на папері” [3].

У своєму наступному листі до Р. Перфецького 2 липня 1926 р. А. Жук ділився думками, що його стаття “Два документи”, яка була опублікована в “Українському прапорі”, викликала невдоволення в оточенні Є. Петрушевича. Справа в тому, що в своїй публікації А. Жук опублікував резолюції Закордонної групи Української Народної Трудової Партії (далі ЗГ УНТП) із своїми коментарями. Аналізуючи документи ЗГ УНТП А. Жук наголошував, що “обі ті резолюції є висловом опінії коли не дуже широкого кола людей, то організації, а це робить своє вражіння. Обі резолюції виразно визначають напрям політики, яку ми заступаємо; ми заінтересовані, щоб широкий загал публіки в краю знав, на чім стоїмо, знав, з чим він має солідаризуватися, зглядно – від чого відлякуватися. Отже, не тільки для популяризації наших думок, які знайшли вислів в тих резолюціях, треба ці резолюції оголосити, а також для прискорення в нашій суспільності ідейної деференціації. А це конче потрібне. Наші односторонні в краю хай собі візьмуть ті резолюції за підставу в мобілізації своїх сил, при підборі нових сторонників” [3]. При цьому висловив міркування, якщо налагодиться політична ситуація в Галичині створити на нових основах за кордоном і в краю партійні

організації. Проектуючи майбутнє політичне утворення в Галичині А. Жук зазначав, що ті особи, які будуть творити ту партію повинні зробити “сецесію з УНДО, увійти в порозуміння з Селянським Союзом по можливості застосуватись до тих людей і забезпечити собі коаліцію з ними. Відтак разом почати штурмувати радикалів, для утворення західно-українського одноцільного селянського фронту, коли всі ті елементи явно чи тайно спосібні стати на нашу точку погляду!” [3]. Визнавав, що він не знає реальної картини даних партій і обставин і людей “годі вловити суть справи, суть міжпартійних відносин, можливих коаліцій і всяких інших комбінацій. Тож і попередні мої гадки і сьогоднішні, це гадки до розв’язання” [3]. Водночас інтуїтивно оцінюючи ситуацію А. Жук вважав, що в Галичині відбуваються ідейні зрушення, і переформатування суспільних сил. Тому дорікав еміграції, яка пасе задніх створюючи різні безрезультатні організації як Товариства Ліги Націй, щоб “воно було більш мертвим, ніж існуючим нелегальне, закордонне. Сама правдива Ліга Націй розвалюється, а наші люде не перестають прив’язувати великого значіння навіть не до неї, а до її громадської луни, до приватної міжнародної організації, з якої нас викинено і до якої ми назад можемо увійти лишень за пропозицією поляків, як їх слухняні ягнята. Це називається політичною, чи дипломатичною “самостійницькою” та “державницькою” роботою!” [3].

Роблячи напрямки для створення нової партії А. Жук закликав Р. Перфецького не забувати КОЗУЗ, який в даний момент можна оживити і “зробити її фокусом наших дрібних поки що внутрішніх політичних подій”. Щодо організації ПЦЗУЗ закликав обговорювати це питання на Президії КОЗУЗ, який повинен впливати на діяльність ПЦЗУЗ. Запевнював Р. Перфецького, якщо вдасться зробити КОЗУЗ домінуючою структурою ПЦЗУЗ, тоді КОЗУЗ розповсюдиться по всіх політичних центрах осідку української еміграції і стане “живою і діяльною організацією, в закріпленій ним області” [3].

А. Жук і Р. Перфецький розробляючи проекти створення ПЦЗУЗ дізнаються, що серед західноукраїнського емігрантського середовища виникає і діє нова організація – Українська Національно-Революційна Організація Західної України (далі УНРОЗУ), яка мала свій друкований орган – “Український Революціонер”. Про це Р. Перфецький пише у листі від 10 серпня 1926 р. до А. Жука. Автор листа оцінював це як прояв “отаманщини”. Також про цей політичний проект не знав його товариш Ю. Бачинський, який співпрацював з Є. Петрушевичем. “Перед мною дилема, або сей час подякувати за хліб і сіль, або на разі так як Ти писав не “вести до розриву” і починати з “Козусом” і “Об’єднанням” на власну руку, що буде мусіло довести до розірвання за пару місяців пізніше, але з закидом нелояльності, або закусити зуби і поки що зігнорувати сю річ і чекати слушного часу” – наголошував Р. Перфецький [3]. Обмірковуючи різні варіанти, щодо вирішення даного питання Р. Перфецький не мав чіткої відповіді пропонуючи тільки варіанти. Зокрема пропонував на базі КОЗУЗ і ЗУТЛН на еміграції чи в Галичині втілювати свої політичні проекти не дивлячись на існування аналогічних організацій закордоном, але на перешкоді цього може бути відсутність фінансів, яких міг надати Є. Петрушевич, який навряд чи підтримає такий задум. Другим варіантом Р. Перфецький пропонував “закусивши зуби” обмежитись написанням нот і меморіалів до “Українського Прапора” і іноземної преси із заявою в якій відкинути свою відповідальність за діяльність УНРОЗУ, а підтримуючи діяльність політичного центру на чолі Є. Петрушевича.

Відповідаючи Р. Перфецькому А. Жук у листі від 11 серпня 1926 р. в категоричній формі засуджував створення УНРОЗУ і “Українського Революціонера”: “Мені просто не віриться, що хтось розсудливий міг мати щось спільного з таким

злочинним дівтацтвом. “Український Революціонер” – це неграмотний політичний листок. Та не в цім біда. Біда в тім, що цей листок є незвичайно шкідливим змістом. Цей листок пропагує не революцію (з революційною літературою він немає нічого спільного), а хуліганство і погромництво. На жаль, зараз не маю часу, щоб виказати Тобі всю злочинність такої революційної пропаганди” [3]. Вважав що на засіданні колегії закордонного центру потрібно в'яснити, чи хтось із співробітників має зносити з цією “революційною” організацією і підтвердити, що центр немає нічого спільного із цим політичним утворенням і його друкованим органом. У випадку якихось відносин центру із УНРОЗУ написати заяву про свій вихід “аби вона не була Президентом витолкування, як заява розриву з ним” при цьому залишаючись у відносинах з Є. Петрушевичем як приватна особа. Проектуючи подальші події після заяви Р. Перфецького А. Жук зазначав, що “прийємо якесь рішення і офіційно його закомунікуємо Президентові... Тільки справу вести треба так, щоб не зривати особистих відносин і не унеможливити особистого службового відношення до Президента” [3]. При цьому А. Жук вважав помилкове трактування Р. Перфецьким, що нібито діяльність КОЗУЗ і видання “Об’єднання” [друкований орган – А. М.] із своїми критичними виступами буде спрямована проти Є. Петрушевича, оскільки “ідучи на співробітництво з Президентом, ми зарікались не виступати, як організація. Більше того, ми, як організація мали дістати від Президента матеріальну поміч на своє видавництво і свою акцію. В надії на цю поміч ми, як організація, робили заходи про поміч для Центру, підносили його престиж і т. д.” [3]. Аналізуючи ситуацію навколо створення нової партії радив Р. Перфецькому не плекати великих надій відносно закордонного центру очолюваного Є. Петрушевичем. “Не наша це вина, але це і наша біда. Помогти цій біді можна тільки з краю. – писав А. Жук – В краю є основа всього. Там треба угрунтуватись, а тоді все інше приложеться само собою. Тому ще раз кажу: засновитись, чи не краще відразу взяти маршрут на край, але не пориваючи з закордоном, бо зв’язь з закордоном дасть Тобі змогу скоро придбати потрібну позицію в краю” [3]. Крім того, в А. Жука були підозри, що В. Кушнір впливає на Є. Петрушевича, а все це шкодить політиці, яку спільно намагався проводити з Р. Перфецьким. Натомість підтримував останнього відносно інформування іноземців щодо західноукраїнської проблеми. При цьому вважав безперспективним задумом Антоном Петрушевича видавати на еміграції кореспонденцію: “По суті справа кореспонденції є дурниця і скінчиться для п. Антона і для “Центру” по скільки це зроблено за апробатою “Центру”, компрометацією. Хотів би бути злим пророком, але гадаю, що по двох-трьох місяцях буде кінець цьому підприємству і всі, хто в нім заангажувався, будуть мати тільки неприємний спогад” [3].

Натомість Р. Перфецький у листі відповіді датованого 17 серпнем 1926 р. повідомляв, що він підготовував відповідну заяву про свою непричетність до УНРОЗУ. Повідомляв, що Є. Петрушевич запропонував створити комісію для підготовки власного місячника. Цим питанням планував зайнятись Ю. Бачинський. Р. Перфецький запропонував А. Жуку увійти до такої комісії. Водночас для А. Жука була незрозуміла обставина скликання спеціальної комісії для підготовки місячника для нової партії, чи самого закордонного центру. Тому він у листі від 18 серпня 1926 р. писав: “Приготовляти який матеріал для партії, чи для якогось невідомого місячника вважаю завчасним, доки не в'ясниться справа КОЗУЗ, доки не є відомим, хто візьметься за організаційне переведення справи нової партії і хто той місячник видавав би і для чого” [3]. Тому наголошував, щоб Р. Перфецький тримав до кінця свою позицію і тримався єдиного проекту, оскільки “даремно Ви починаєте так сильно під їхній лад піддаватись. Витикання того, що вони самі собі витикають, ми собі пошкодити в їх очах не можемо,

а в очах наших людей можемо багато стратити, коли без критично будемо відноситись до всього, що там діється” [3].

Відносини між Р. Перфецьким і Є. Петрушевичем все ставали напруженими. Про це ми дізнаємось із листа Р. Перфецького до А. Жука від 1 вересня 1926 р. Приводом стала принципова позиція Р. Перфецького відносно УНРОЗУ на засіданні колегії на якій Є. Петрушевич за словами Р. Перфецького висловився, що “ми шлюбу не брали то можемо розійтись”, а тому змушений був покинути засідання колегії. Це дало підставу йому вважати, що колегія не буде більше збиратись у повному складі, а як наслідок не бачив перспектив подальшої діяльності центру і ролі КОЗУЗ у створенні нової партії: “Нічого путнього тепер видумати не в силі, а одно лише є певне, що тут в нутрі нічого не зміниться, а вкраю повстане під проводом Левка потрібна організація, але не КОЗУЗ становити буде її зв'язок” [3].

А. Жук визнавав, що ситуація навколо створення ПЦЗУЗ є складною. Спілкуючись із Р. Перфецьким бажав, щоб той проінформував Є. Петрушевича, щоб він не розглядав його як ворога, оскільки “раз Президент мав сказати, що я творю після Твоїх планів якусь організацію, то це означає, що він на підставі чиеїсь чи власної видумки стає у ворожу до мене позицію. Навпаки мусів би мені бути дуже вдячним за багато річей, про які він не знає і за те, що він знає, між іншим за ті після мого переконання добрі ради, що йому подавав, але яких він, на жаль, не бере на увагу – собі і справі на шкоду” [3].

Отже, листування між А. Жуком і Р. Перфецьким яскраво засвідчувало, що існували певні розбіжності між закордонним центром і краєм. Аналізуючи листування політиків дізнаємось, що вони мали план налагодження взаємовідносин між оточенням Є. Петрушевича і галицькими політиками. Дійшовши висновку про неможливість співпраці між краєм і еміграцією А. Жук і Р. Перфецький схилились до створення в Галичині нової партії, яка б проводила державницьку політику, але мали розбіжності відносно того, хто її повинен формувати. Натомість А. Жук підтримував ідею створення на еміграції політичного центру західноукраїнських земель як продовжувача уряду ЗУНР, який був відхилений Є. Петрушевичем. Водночас пропонуючи власні проекти налагодження взаємин між частиною західноукраїнської еміграції в особі Є. Петрушевича і тогочасним галицькими політиками і модернізації самого екзильного уряду ЗУНР у вигляді створення ПЦЗУЗ зазнали невдачі, основним мотивом яких служили особистісні амбіції.

Список використаної літератури

1. Гирич І. У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху / І. Гирич // Молода нація. – 2002. – №. 3. – С.8-45; Осташко Т. А. Жук в добі національно-визвольних змагань / Т. А. Осташко // Там само. – С.46-57; Молдован Я. Участь Андрія Жука в українському національно-визвольному русі під час Першої світової війни / Я. Молдован // Пам'ятки: археологічний щорічник. – К., 2009. – Т. 10. – С. 68-76.; Таравська Я. В. Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Андрія Жука (1880 - 1968 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Яна Володимирівна Таравська; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 20 с.; Шульгата Н. Андрій Жук у суспільно-політичних процесах Галичини і Наддніпрянщини першої третини ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Наталя Шульгата; Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. – Л., 2013. – 20 с.

2. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918–1929. Т. 1 / М. Кугутяк. – К. : Івано-Франківськ, 2002. – 536 с.; Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939) / І. Васюта. – Л. : Каменяр, 2006. – 336 с.; Соляр І. Консолідаційні

процеси національно-державницьких сил Західної України (1923-1928): моногр. / І. Соляр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2010. – 150 с.

3. Library and Archives Canada. – The Andriy Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume23. – File 68.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2014 р.

A. Magurchak

**PROBLEM OF MUTUAL RELATIONS OF UKRAINIAN NATIONAL ADVICE
WITH AN EDGE THROUGH THE PRISM OF CORRESPONDENCE ANDRIY
ZHUK AND ROMAN PERFEZKIY IN 1926**

In a publication lights up looks of one of ochil'nikiv of Ukrainian emigration of Vienna of Andrey Zhuka in foreshortening of mutual relations of oversea center at the head with E. Petrushevichem and Galychina, namely: creation of new political party is in Galychina in place of UNDA and forming of oversea political center of zakhidnoukrainskikh earths. A. Zhuk developed it gave the project of platform of the Political center of zakhidnoukrainskikh earths. This document included 10 points. It was in particular offered in him, that the socalled political center was continuation of government of WUNR of earth which are occupied Poland, Romania and Czechoslovakia. Main tasks to the center must be: defending before world public of right for western Ukrainian on the state system in connection with other Ukrainian people in the incorporated state; dissociation from the actions of the of occupation states on the walks of life western Ukrainian earth here noninterference in the internal affairs of Ukrainian political, economic and cultural organizations on the western walks of life. As political basis of activity of political center of western Ukrainian earth the act of proclamation must come forward on western Ukrainian earth of the independent state and connection with the Ukrainian state on East. In addition, opinion of A. Zhuk is traced in correspondence R. Perfezkiy is not a that figure with that the of that time Galychina political elite can intermingle and that is why was the supporter of creation of new party in Galychina, that will cooperate with workers, and also other task forces of western Ukrainian earth that hear the confession principle of the state system. At the same time A. Zhuk outlined the forms of party fight on Ukrainian earth occupied by Poland, namely: economic strikes and political demonstrations.

Key words: Andriy Zhuk, R. Perfezkiy, PCWUE, political organizations, CDWUE.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Задунайський В.В., д.і.н., проф.; Гедьо А.В., д.і.н., проф.*

УДК 94(477.51=14)«17/18»(045)

М.К. Подгайко

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО БРАТСТВА

У представленій статті автором на основі комплексного аналізу джерел та літератури досліджено питання культурної спадщини ніжинського грецького братства та його вплив на розвиток міста. Перша поява греків в Ніжині тісно пов'язана з подіями Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Наслідком військових подій став економічний занепад українських земель. Саме з цього часу, універсалом Б. Хмельницького у травні 1657 р., перебування греків-купців в Україні було закріплено законодавчо. Це сприяло швидкому кількісному зростанню

греків в Ніжині, що призвело до утворення грецького церковного братства в 1696 р. Засновником братства був отець Христофор. Грецькі купці майже одразу розпочали вкладати кошти в розвиток міста Ніжина, і перш за все в будівництво православних храмів та освіти. Найбільш значущі з них це три грецькі храми, що дійшли до теперішнього часу та утворюють історико-культурний комплекс грецького братства – «Грецький квартал». Дві церкви розташовані в самому центрі Ніжина – архангела Михаїла та Всіх Святих. Церква Костянтина та Олени, розташована на Троїцькому (грецькому) цвинтарі. Ніжинські греки завжди були прибічниками необхідності розвитку освіти. Першим кроком в цьому напрямку стало заснування Грецької загальної школи. Основна мета школи, окрім навчання, полягала у виховні дітей за православними канонами. Крім грецької мови в школі викладалися такі дисципліни як граматика, піїтика, риторика, філософія та богослов'я. Завдяки зусиллям членів ніжинського грецького братства було засновано Олександрівське грецьке училище. В середині XIX ст. грецьке братство переживало занепад. Навіть в складних економічних умовах греки намагалися зберегти храми та навчальні заклади. До церковно-археологічного музею при Київській духовній академії були передані рідкісні книги та рукописи з бібліотеки, що розташовувалася при Михайлівській церкві. Будинок Олександрівського грецького училища та капітал грецької громади були використані для створення жіночої прогімназії в Ніжині.

Ключові слова: Ніжинське грецьке братство, отець Христофор, «Грецький квартал», Грецька загальна школа, Олександрівське грецьке училище, Михайлівська церква, церква Всіх Святих, церква Костянтина та Олени.

Греки належать до тих етнічних спільнот, що здавна проживали на теренах України. Міграційні хвилі, зумовлені економічними, політичними та релігійно-духовними чинниками, призвели до виникнення в XVII ст. грецького осередку у Ніжині – найбільшому центрі торгівлі Лівобережної України зазначеного періоду.

Вивчення історії та культури ніжинських греків є сполучною ланкою між минулим і сучасним. Знання історико-культурних особливостей греків сприятиме більш ґрунтовному підходу до вирішення актуальних політичних завдань, врахуванню етнічного фактору при проведенні реформ в галузі освіти та культури, а також сприятиме розвитку туристичної індустрії в Україні. Тому, відтворення історичної минувшини на теренах України, аналіз особливостей культурного розвитку дозволяє доповнити картину історії України поліетнічними чинниками.

Основне завдання даної наукової розвідки полягає в тому, щоб дослідити культурну спадщину ніжинського грецького братства та визначити роль грецького чинника на культурний та освітній розвиток міста Ніжина протягом кінця XVII – середини XIX ст.

Перший етап вивчення історії ніжинського грецького братства припадає на середину XIX – початок XX ст. Ця тема набула актуальності у зв'язку зі змінами в суспільно-політичній системі Російської імперії. В межах політики централізації постала потреба вивчення особливостей функціонування етнічних громад. Відтак ніжинські греки стали об'єктом спеціального дослідження починаючи з праці М. Сторожевського «Нежинские греки» [11]. Автор послідовно виклав історію громади від часів Богдана Хмельницького і до сучасного йому стану, виокремивши ключові моменти життєдіяльності спільноти, в числі яких були аспекти пов'язані з будівництвом церков, розвитком грецької освіти, діяльністю відомих грецьких родин тощо. Він наголошував на тому, що об'єднуючою ланкою у культурно-освітній співпраці ніжинських греків з місцевим православним населенням стала єдина релігія

[11, с. 9]. Його книга є цінною через те, що деякі опрацьовані автором документи були потім втрачені для дослідників назавжди.

Протягом другої половини XIX ст. з'явився ряд робіт з історії ніжинського грецького братства, що мали певне політичне забарвлення. Особлива увага приділялася обґрунтуванню доцільності продовження дії привілеїв ніжинських греків. Прибічником такої позиції був невідомий автор за криптонімом „В.Б.” [1], який наголосив, що з часом ситуація в ніжинській грецькій громаді значно змінилася – там процвітали корупція та бездіяльність. Грецька церква є грецькою тільки за назвою, всі богослужіння відправлялися на російській мові, а грецьке училище лише зберігає за собою таку назву, що у бібліотеці навчального закладу багато грецьких книг [1, с. 44].

Професор О. Дмитрієвський досліджував історію життєдіяльності греків в Ніжині через призму духовної спадщини. Автор підкреслював, що корені ніжинської грецької громади йдуть від духовного братства. У 1885 р. він приділив значну увагу грецьким храмам Ніжина [3; 6], зробив опис книг, які зберігалися в бібліотеках при зазначених храмах. О. Дмитрієвський звернув увагу на найдавніші пам'ятки друку. В його праці йшлося про прохання церковно-археологічного музею при Київській академії передати на зберігання найбільш цінні експонати, які вже майже вийшли з використання. Дослідник підкреслив, що митрополити Л. Баранович, В. Ясинський та гетьман І. Мазепа сприяли духовному становленню братства. Кажучи про внесок кожного з них, О. Дмитрієвський зазначав, що Л. Баранович називав отця Христофора в своїх грамотах «первшой той церкви фундатором и ктитором» [3, с. 373].

Значний за обсягом матеріал з історії ніжинського грецького братства міститься в розвідці харківського архівіста М. Плохинського “Іноземці в старій Малоросії”, що її було опубліковано в 1905 р. [7]. Ця праця стала результатом багаторічних досліджень автора, його роботи в архівах Москви, Харкова, Києва, Чернігова та Ніжина. Стаття містить три розділи – «Развитие отношений России к православному Востоку и возникновение братств», «Торговля» та «Судопроизводство», теми, які, на думку автора, найбільш повно віддзеркалюють основні характеристики життєдіяльності грецької громади. Автор визначає загальні причини створення братств як результат збігу церковних та економічних інтересів православного населення Османської імперії, що обирало нові місця для проживання [7, с. 133]. Тісні торгівельні та культурні відносини, які встановилися між купцями «південно-західної Русі» з греками, М. Плохинський пояснює природним зв'язком, який завжди існував між православними християнами [7, с. 178]. Засновником ніжинського ставропігійського братства він вважав отця Христофора, який, на думку автора, склав статут братства. Головну увагу в даному документі було приділено обов'язкам, які поклалися на членів братства щодо грецької церкви та причту [7, с. 186].

Таким чином, огляд історіографії XIX – початку XX ст. свідчить про те, що в цей час виникає зацікавленість історією ніжинського грецького братства. Але сфера досліджень не виходила за межі загальноісторичної проблематики. Історія України розглядалася дослідниками головним чином як невід'ємна частина політичної історії Росії. Тому нерідко вони акцентували на політичній, економічній та юридичній залежності греків від царського уряду, приділяючи недостатньо уваги аспектам культурного розвитку.

Багатий фактичний матеріал, що був накопичений історіографією означеного періоду, є надзвичайно цінним і сьогодні, особливо з огляду на масштаби втрат документальних матеріалів.

Наступний етап елліністичних досліджень в Україні тісно пов'язаний з політичним курсом радянської влади щодо етнічних меншин. У руслі політики

«коренізації», яка проводилася більшовицьким керівництвом країни у 1920 – 1930-х рр. Були створені сприятливі умови не тільки для розвитку греків УСРР, але й для дослідження їх історії та культури. Проте, на початок ХХ ст. ніжинська грецька громада була нечисельною та перебувала в стані занепаду.

Особливе місце в історіографії ніжинського грецького братства займають студії К. Харламповича. На відміну від праць попередніх дослідників, всі його нариси ґрунтуються на матеріалах найбільш інформативного джерельного комплексу – архівних справах самої громади. К. Харлампович останнім із дослідників працював із багатьма втраченими документами з архіву ніжинської грецької громади та міг бачити матеріали архіву у первісному вигляді, що надає його працям неабиякої цінності. На думку дослідника, початковою формою організації майбутнього купецького братства була невеличка церковна парафія, що сформувалася з кількох десятків греків навколо двох–трьох священнослужителів: Фотія, отця Костянтина і отця Христофора Дмитрієва. Збудовані дві парафіяльні церкви – святих архістратиґа Михаїла та Гавриїла та церкви Всіх Святих, залишались упродовж наступних часів осередками суспільного життя греків Ніжина [16].

Із проголошенням незалежності України в 1991 р. постала потреба у відтворенні цілісної картини процесу вітчизняного державотворення, невід’ємною частиною якого є історія населення, що протягом століть мешкало на її теренах. Саме за цих обставин інтерес до історії етнічних меншин набув своєї актуальності.

Вагомий історіографічний доробок становлять загальні праці, що висвітлюють історичний розвиток грецького етносу в межах значного хронологічного періоду. Монографія Н. Терентьєвої «Греки в Украине: культурно-просветительская и экономическая деятельность (XVII–XX вв.)» стала першою спробою узагальнити цілу історію грецької етнічної групи в одному підсумковому синтезі [12].

Сучасний етап розвитку грецьких студій характеризується їх урізноманітненням, виокремленням джерелознавчих, історіографічних сюжетів. Серед таких розробок чільне місце посідають дослідження А. Гедьо, що першою запровадила комплексний і систематизований джерелознавчий аналіз у студіюванні історії грецьких громад. Це сприяло більш глибокому осмисленню питань, пов’язаних із особливостями політико-правового статусу ніжинських греків, еволюцією їх самоорганізації тощо. У монографії А. Гедьо «Ніжинський грецький магістрат» подається аналіз основних архівних зібрань та публікацій джерел з історії грецької громади Ніжина. Дослідниця зібрала, обробила й систематизувала значний комплекс історичних документів, що зберігаються в архівах України та Російської Федерації. Це документи державних інституцій і посадових осіб – законодавчі акти, листування, матеріали діловодства, статистичні дані, матеріали експедицій, щоденники, мемуари тощо [2].

У праці Є. Чернухіна «Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела» проаналізовано всі основні роботи, що висвітлювали історію заснування та діяльність грецької громади в Ніжині [19]. На цьому тлі яскраво продемонстрована еволюція дослідницьких підходів, показано, як залучення тих чи інших джерел відбивалося на результатах пошуку.

О. Терентьєва зосередилася на висвітленні фактору особистості в історії ніжинської грецької громади. На тлі діяльності братів Зосимів – відомих благодійників, просвітителів, громадських діячів, підприємців дослідниця змальовує процеси розбудови багатогранного життя ніжинської грецької спільноти [13].

На сучасному етапі тривають дослідження, пов’язані з культурно-просвітницькою спадщиною ніжинських греків. Варто звернути увагу на колективну працю «Сердца, отданные Элладе» [9], в якій автори дуже ретельно підійшли до висвітлення духовного

життя грецького братства, не обходячи увагою найбільш відомих меценатів з числа ніжинських греків – братів Зосимів.

Отже, історіографія ніжинського грецького братства досить об'ємна, через що виникає потреба в її детальній систематизації щодо аналізу культурно-освітньої спадщини ніжинських греків.

Процес формування ніжинської грецької громади був тісно пов'язаний з рядом чинників і відображав особливості суспільно-політичного розвитку українських земель XVII ст. Середина століття знаменувалася в історії подіями Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Результатом вдалих для козацької армії бойових дій стало утворення згідно з умовами Зборівської угоди (1649 р.) Української козацької держави. Налагодження самостійного життя потребувало відновлення всіх сфер функціонування суспільства, адже тривала війна призвела до економічного занепаду українських земель, а також усунення євреїв від внутрішньої торгівлі. Гетьман Б. Хмельницький та його оточення заохочували іноземних купців до комерційної діяльності, які наповнювали ринок товарами та сприяли економічному одужанню держави [2, с. 45].

Вперше в історії української держави перебування іноземних купців отримало правове підґрунтя у 1657 р., за універсалом Б. Хмельницького. У документі йшлося про всіх грецьких купців, які прибували до українських земель у торговельних справах і мали користуватися певними привілеями, зокрема правом безмитної торгівлі і власного суду. Хоча на час виходу універсалу не існувало будь-яких підтверджень про існування грецької громади в Ніжині. Цей законодавчий акт не тільки сприяв поживленню торговельної справи в Гетьманщині, а й заклав юридичне підґрунтя вільного перебування греків на особливих засадах на території України.

В результаті цих подій у другій половині XVII ст. місто Ніжин, яке розташоване на перетині торговельних шляхів, стає одним з найбільших торгових центрів Лівобережної України. Цим фактом місто має завдячувати вихідцям з Греції, які рятуючись від національно-релігійних утисків з боку турків, осідали в багатьох українських християнських землях. Пільги, надані універсалом гетьмана Б. Хмельницького у 1657 р. були надалі підтримані усіма наступними українськими гетьманами та російськими царями [14].

Грецькі купці майже одразу розпочали вкладати кошти в будівництво православної церкви в Ніжині, у відкриття шкіл та училища тощо.

З кінця XVII ст. в Ніжині почали з'являтися грецькі храми, частина з яких дійшла до теперішнього часу та являє собою історичну та культурну цінність. Деякі з тих споруд, що залишалися символами розквіту Ніжина протягом всього XVIII ст., сьогодні вони утворюють історико-культурний комплекс грецького братства – «Грецький квартал»: церква архангела Михаїла, церква Всіх Святих, церква Святої Трійці – всі храми відреставровані та в них проводяться богослужіння. Майже поряд розташовані будівля ніжинського грецького магістрату, грецьке Олександрівське училище. Також на кошти греків було збудовано багато інших громадських та житлових споруд, на деяких з них досі можна бачити надписи на грецькій мові.

Найбільш значущі з них це три грецькі храми – два з яких розташовані в самому центрі міста – це храми на честь архангела Михаїла (архангелів Михаїла та Гавриїла) [15, с. 717], Всіх Святих, та один – розташований на грецькому цвинтарі, збудований на честь святого благовірного царя Костянтина (храм Костянтина та Олени). Остання церква була споруджена в липні 1820 р. на кошти відомих греків-меценатів братів Зосимів [3, с. 372].

Засновником перших двох храмів вважається ніжинський грецький священик, який був родом з македонської землі, отець Христофор (Христовул Дмитрієв). Саме його зусиллями, в тому числі й матеріальними, зобов'язані своїм існуванням перші грецькі храми в Ніжині. Він був не лише ініціатором будівництва храмів, а й доклав чимало зусиль, звертаючись по матеріальну допомогу не лише до грецьких купців, що мешкали в місті, а й до російських царів – Петра та Іоанна Олексійовичів. З цією метою отець Христофор двічі особисто їздив до Москви. Про його активну позицію в цьому питанні свідчив архієпископ чернігівський Лазарь Баронович, називаючи отця Христофора «першим фундатором» грецької церкви [3, с. 373] та затвердивши його на посаді парафіяльного священика. Лазарь Баранович в своїй церковній грамоті погодився на те, щоб служби в Михайлівській церкві відправлялися грецькою мовою [15, с. 717]. В 1680 р. патріарх косянтинопольський Іаков закріпив становище отця Христофора церковною грамотою [3, с. 373]

В 1696 р. ніжинські греки заснували при храмі церковне братство й отримали на то грамоту від київського митрополита Варлаама Ясинського, в якій митрополит передає братчикам піклування про храми, розпорядження церковними прибутками, дозволяє братству обирати та змінити священиків. В своєму підпорядкуванні ніжинське братство було виключно під його духовною владою. В грамоті між іншим йшлося про дозвіл братчикам заснувати школу, шпиталь. У підпорядкуванні братства переходили дерев'яна церква святих Михаїла та Гавриїла та кам'яна церква Всіх Святих [15, с. 718].

За життя отцю Христофору не вдалося повністю здійснити всі плани. Так, лише один храм, побудований на честь Всіх Святих був кам'яний, а інший – архангела Михаїла так і залишився дерев'яним. На стінах храму архангела Михаїла залишилися надписи, що свідчать про час будівництва 1714-1729 рр. На момент завершення будівництва священиком був наступник отця Христофора – отець Микола (Бошняк). Освячений цей храм був митрополитом київським Рафаїлом Заборовським у вересні 1731 р. Наприкінці XVIII ст., завдяки сприянню київських митрополитів, храм Всіх Святих знов був перебудований і залишається у такому вигляді донині [3, с. 376].

Період найвищого економічного і культурного піднесення ніжинського грецького братства припадає на кінець XVIII – першу чверть XIX ст. За ініціативою грецької громади в цей час були побудовані Грецьке Олександрівське училище (1816 р.), церква Костянтина та Олени на грецькому цвинтарі (1819-1821 рр.), кам'яний будинок інвалідів (1821 р.). Заможні грецькі купці фінансували будівництво православних храмів в Ніжині, діяльність училищ, бібліотек, музеїв, лікарень, виділяли кошти для видання просвітницької та класичної літератури [16, с. 55]. При цьому робились найбільші фінансові пожертвування на утримання церкви Всіх Святих [9, с. 25]. Саме таким насиченим та яскравим було економічне, громадське та духовне життя ніжинського грецького братства, коли тут з'явилися брати Зосіми. Вони стали найбільш відомими грецькими меценатами в Ніжині [13, с. 23].

В середині XIX ст. грецька громада в Ніжині переживала кризу. За даними дослідника ніжинської грецької громади та ярого критика, який підписувався під криптонімом «В.Б.» у 60-х рр. XIX ст., грецька церква залишалася грецькою лише за своєю назвою, так як за його свідченнями богослужіння відправлялися російськими священиками російською мовою. Що стосується грецьких закладів освіти (зокрема грецького училища), то греків навчав грецькій мові російський священик [1, с. 44].

Ніжинські греки були щедрими у питаннях, що стосувалися церкви. Вони дарували ікони. Кілька з них побачив під час свого візиту до Ніжина професор О. Дмитрієвський, це ікони святого архістратига Михаїла (1808 р.), святих Миколи

Чудотворця та Іоанна Предтечі (1813 р.). Останні дві ікони з'явилися в храмі архангела Михаїла зусиллями греків: уродженця грецького міста Яніна Івана Ваф'ї та ніжинського грека Івана Раткова (за духовним заповітом) [3, с. 376].

Окрім храмів та ікон, дослідники грецького братства XIX ст. О. Дмитрієвський та А. Шафонський зазначають про наявність двох старовинних грецьких Євангелій роботи венеціанських майстрів, датованих 1671 р. та 1686 р. в коштовних срібляних обкладинках. Проте, А. Шафонський звертає увагу на те, що ці скарби зберігались при церкві у недбалому стані, так як на Євангеліях та інших культових предметах (срібний хрест, виготовлений у м. Яніна в 1636 р.; атласна плащаниця, датована 1692 р.; панагії, датовані 1776 р. тощо) [3, с. 376] від дорогоцінного каміння, яким були прикрашені ці речі, залишились лише гнізда від них. У кращому випадку, замість дорогоцінного каміння в цих гніздах було кольорове скло [20, с. 467].

Надзвичайно багато для збереження рукописів та книг, що зберігалися при грецькій Михайлівській церкві, зробив професор О. Дмитрієвський. Він був не лише тим, хто вперше звернув увагу на наявність такої бібліотеки при грецькому храмі, а й зробив книгам та рукописам опис. Професор домігся того, щоб найбільш цінні та рідкісні у бібліографічному відношенні експонати бібліотеки були передані на зберігання до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в 1885 р. [4, с. 41].

Передача бібліотеки відбувалась восени 1885 р. у присутності старости грецької Михайлівської церкви та одного з членів піклувальної ради при цій церкві [3, с. 383].

В числі переданих до музею раритетів були: грецьке Євангеліє, писане скорописом X ст.; грецьке Євангеліє на пергаменті, писане скорописом XI-XII ст.; Євангеліє, писане молдовлахійським уставом рукою диякона Михаїла в 1546 р.; Євангеліє, писане молдовлахійським виразним уставом в 1576 р.; грецький рукописний збірник, що належав за часом написання до XVI – XVII ст.; архієратікон (православна енциклопедія), рукопис 1670 р., писаний виразним скорописом; збірник, що містить чин літургії святого Іоанна Златоуста, датований XVII ст.; мінея за місяць грудень 1619 р., що була власністю священника грецької церкви Христофора; ірмологій, рукопис, датований 1754 р.; збірник ранкових та вечірніх молитов, рукопис, писаний скорописом XVIII ст.; стіхірарь (гімнографічний текст), що містив стіхіри на цілий рік, датований 1764 р.; октоїх (богослужбова книга), рукопис, писаний в 1671 рр.; тріода пісна та кольорова, рукопис писаний рукою Іоанна Паподопули пелопоннеського в 1765 р.; нотні Анфології, датовані XVII, XVIII та XIX ст.; синтагма Матфея Властаря, писана виразним скорописом XVII ст. тощо [3, с. 399].

Переважна частина з цих книг зараз зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського [9, с. 20].

Окрім книг та рукописів, до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії були передані деякі церковно-богослужбові речі, які становили культурно-археологічний інтерес: плащаниця, писана фарбами на полотні; три ікони XVII- XVIII ст., слюдове дзеркало; календарна таблиця на кілька років для визначення церковних свят XVIII ст. тощо [3, с. 400].

Храми відігравали важливу роль не тільки в духовному житті греків. На церковному подвір'ї регулярно збирались члени братства для вирішення своїх справ. Тут вони обирали священників, ктиторів церкви, членів братського суду, а з 1785 р. – бургомістрів ніжинського грецького магістрату. На храмовому подвір'ї святкували громадські свята. Церковні гроші використовувались для різних громадських потреб, а саме: видавались у борг купцям, як фінансова допомога збіднілим членам громади, сиротам, значна кількість коштів йшла на утримання школи та шпиталю [9, с. 21].

Освітня діяльність греків в Ніжині відома ще з XVII – XVIII століття. На особливу увагу заслуговує той факт, коли Ніжин зазнавав певних обмежень в аспекті розвитку освіти в місті, греки надавали можливість отримувати освіту не лише дітям з грецьких родин, а й іншим його мешканцям [7, с. 94].

Ніжинські греки завжди були прибічниками необхідності розвитку освіти, саме тому вже в статтях уставу грецького братства, укладеного в 1696 р. отцем Христофором, мова йшла про існування Грецької загальної школи. Існують повідомлення, що приблизно в 1689 році у школі викладав архімандрит Діонісій з грецького міста Яніна. Ніжинській грецькій громаді він залишив у дар унікальну бібліотеку, яка налічувала більше 70 томів книг філософсько-богословського та світського змісту. Серед рукописів Діонісія були теологічні твори Феофіла Корідалевса; тексти лекцій, збірки поем та гімнів Гомера [9, с. 19]. Проте, фактичних доказів існування школи в цей час немає. Першою офіційною згадкою про існування школи при грецькому братстві є універсал Даниїла Апостола від 1729 р. [2].

Від початку свого заснування до Грецької загальної школи могли вступати не лише греки, а й діти звичайних мешканців Ніжина, але тільки хлопчики. Вчитель повинен бути обов'язково з греків, тому як однією з задач було не лише надання початкових знань й вивчення грецької мови. Проте, основна мета школи була навіть не учбова, а виховна. На думку членів братства діти перш за все повинні стати «православними християнами, синами братів – греків, по грецьку живущими» [17]. Крім грецької мови в школі викладалися такі дисципліни як граматики, піїтика, риторика, філософія та богослов'я.

Завдяки зусиллям членів ніжинської грецької громади було засновано Олександрівське грецьке училище. Ініціатором створення грецького училища був бургомістр ніжинського грецького магістрату Буба, який проводив організаційну роботу по цій справі ще з 1815 р. [11].

Грецьке училище відповідало за своїм курсом повітовим училищам. Воно складалося з трьох класів, з часом додався ще й підготовчий клас. Відмінність грецького училища полягала в тому, що в ньому відбувалося викладання грецької мови (тривало воно до кінця 60-х рр. XIX ст.). Грецький магістрат суворо заборонив викладати грецьку мову поза Олександрівським училищем [19, с. 21]. На базі грецького училища існувала бібліотека, яка містила старовинні видання XVI та XVII ст. грецької та латинської класичної літератури. Ці скарби у 80-х рр. XIX ст. перейшли до бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородько [10].

Щодо складу учнів, то на початку 80-х рр. XIX ст. в Олександрівському грецькому училищі навчалося 70 осіб, з яких 5 за своїм походженням були греками. Наприкінці 70-х рр. училище майже втратило своє значення. Воно не могло конкурувати з розташованим поруч повітовим училищем. Через це, ще з 60-х рр. неодноразово поставало питання про те, щоб скористатись будинком училища та капіталом греків (він становив майже 25 тис. карб.) для створення жіночого училища в Ніжині. Проте, ця ідея негативно була зустрита з боку Ніжинського грецького магістрату. Після закриття грецького магістрату це питання постало знову [10].

У XIX століття гостро постало питання про освіту дівчат. На кошти уродження міста Ніжина А. Кушакевича (50 тис. крб.), його дружиною у 1878 р. була відкрита перша жіноча прогімназія, а потім гімназія Пелагеї Іванівни Кушакевич. До цього дівчата отримували освіту в різного типу приватних навчальних закладах: Єлізавети Россет (з 1825 р.), Луїзи Петровської (з 1841 р.), Емілії Лельер (з 1844 р.), Стефанії Захаревич (з 1844 р.), Фрідеріки Німетті-Шарко (з 1857 р.) та ін. Серед власників цих закладів було декілька представниць зі складу грецької громади. Зокрема, це Надія

Дмитрівна Муратова, яка в січні 1852 року відкрила приватну жіночу школу на правах парафіяльного училища. Тут навчалось 19 учениць з різних верств населення. Школа була розміщена в будинку засновниці. Спочатку навчання тривало 1 рік. Засвоїти за цей час дівчата мали: Закон Божий, читання, чистописання, арифметику, музику та рукоділля. У 1860 р. попечитель Київського навчального округу дозволив відкрити другий клас. Навчання було платним. З музикою платили – 30 крб., без музики – 15 крб. З часом, кількість учениць зменшувалася. Так, у 1865 р. тут навчалось всього четверо дівчат, а в 1866 р. – п'ятеро. Цю школу закінчили як діти греків, так і представники негрецької національності [8].

На правах парафіяльного училища була відкрита в березні 1873 р. і приватна жіноча школа Уляни Кунелакіс. Школа знаходилась в приміщенні власниці. Уляна Кунелакіс була дружиною ніжинського грека. Вона сама закінчила курс в училищі Святої Олени. Спираючись на вже існуючі традиції, вона розробила програму навчання у своєму закладі. Тут навчалися читанню по книгах, а також по церковній та громадській періодиці, читанню рукописів, чистописанню, малюванню, французькій та німецькій мовам, арифметиці, географії, природознавству і жіночому рукоділлю. Порівнюючи цей заклад з іншими тогочасними жіночими пансіонами, програма школи Уляни Кунелакіс була широкою і відповідала практичним життєвим потребам жінок. Тут навчалось 8-10 дівчат щороку, річна платня за навчання становила 60 крб. Пізніше традиції Уляни Кунелакіс продовжила її дочка Надія Анастасіївна, яка припинила свою діяльність лише у 87 років, присвятивши освіті 52 роки свого життя.

С другої половини XIX століття в Російській імперії почалися державні реформи у сфері освіти. До 60-х рр. XIX ст. навчання дівчат за державний кошт було майже відсутнім. На 1856 р. серед учнів початкових народних шкіль кількість дівчат становила лише 8,2%. Офіційно в Російській імперії в галузі початкової освіти розмежування за половою приналежністю було відсутнє. Так як мета народної освіти, яка базувалась на розповсюдженні початкових корисних знань, стосувалась всього населення країни [5].

На початку XX ст. задачі демократичних перетворень політичної системи Російської імперії знов на перший план висунули питання про загальну початкову освіту. Законом від 3 травня 1908 року передбачалось ввести обов'язкову безкоштовну освіту для дітей обох полів від 8 до 12 років [18].

Таким чином можна зробити висновок, що ніжинське грецьке братство проводило активну діяльність у напрямку розвитку культури та освіти. Підтвердженням цього факту стали церкви, школи, лікарні, училища, бібліотеки, музеї міста Ніжина, які були на утриманні ніжинського грецького братства. Особливу увагу греки приділяли вивченню грецької мови та духовному вихованню підлітків в дусі православної християнської віри. Будинок Олександрівського грецького училища та капітал грецької громади були використані для створення жіночої прогімназії в Ніжині.

Всі ці моменти свідчать про чисельність грецького населення в Ніжині, що тут мешкали протягом майже двох століть з кінця XVII – до середини XIX ст. Незважаючи на те, що з середини XIX ст. грецька громада почала стрімко занепадати і зараз представників грецької національності в місті небагато, все одно мешканці Ніжина відчують гордість за свою історію, і у будь-який спосіб намагаються зберегти неперевершені пам'ятки грецької культурної спадщини.

Список використаної літератури

1. В. Б. Нежинский греческий магистрат / В. Б. // Юридический вестник. — 1863. - Вып. 31, № 1. – С. 34-49.
2. Гедьо А. Ніжинський грецький магистрат : моногр. / А. Гедьо, М. Подгайко. - Донецьк : ДонНУ, 2013. – 413 с.

3. Дмитриевский А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии / А. Дмитриевский // Православное обозрение. – 1885. – Февраль. – С. 370-400.
4. Костенко І. Бібліотека Ніжинської Грецької Михайлівської церкви / І. Костенко / Греки в Ніжині: зб. ст. та матер. – Ніжин, 2000. – Вип. 1. – С. 40-43. - Сер.: Ніжинська старовина
5. Михайлова В. Русские законы о женщинах / В. Михайлова. – М., 1913. – С. 23-24.
6. Переказ повідомлення О. Дмитрієвського „Греческое Нежинское братство и его устав” // Труды VIII Археологического съезда в Москве. — М. : Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1897. – Т. IV. - 244 с.
7. Плохинский М. Иноземцы в старой Малороссии / М. Плохинский // Труды XII археологического съезда в Харькове, 1902 г. / под ред. графини П. Уваровой. — М., 1905. – Т. 2, Ч. 1. - 209 с.
8. Самойленко Г. Учительська родина Кунелакісів / Греки в Ніжині : зб. док. і матер. / ред. О. Морозов, Г. Самойленко. – Ніжин, 2003. – С.146-147.
9. Сердца, отданные Элладе. Памяти греческих патриотов, меценатов и просветителей братьев Зосимов // А. Морозов, Л. Горлач, С. Эрголавос, Х. Ласкаридис и др. – Нежин, 2009. — Вып.V. – 128 с. - (Серия «Греки в Нежине»)
10. Сребницкий И. Нежин / И. Сребницкий; Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : типография В.Безобразова и комп., 1881. – С. 18-19.
11. Сторожевский Н. Нежинские греки / Н. Сторожевский. – К., 1863. – С. 22-23.
12. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Н. Терентьева. – К.: АКВИЛОН-ПРЕСС, 1999. – 352 с.
13. Терентьева О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність (кін. XVIII – сер. XIX ст.) / О. Терентьева; Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 187 с.
14. Універсали Б.Хмельницького (1648–1657 рр.) / під ред. В. Смоля. - К., 1998. – 381 с.
15. Федотов-Чеховской А. Акты греческого нежинского братства / А. Федотов-Чеховской // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – С. 716-718.
16. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис 2 : Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані / К. Харлампович // Греки в Ніжині. – К.: Знання України, 2003. – С. 51-68.
17. Харлампович К. В. Просвітна діяльність ніжинської грецької громади. Соціальна допомога (стаття) / К. В. Харлампович. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. – Архів Всеукраїнської академії наук (ВУАН). – Фонд – X. – Оп.1. – Спр. 6790. – Арк. 1-1-зв.
18. Хасбулатова О. Эволюция российской государственной политики в отношении женщин: обзор исторического опыта дореволюционного периода / О. Хазбулатова // Гендерная реконструкция политических систем : сб. ст. / ред. Н. Степанова. – СПб. : ИСПГ-Алетей, 2003. – С. 191.
19. Чернухін Є. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела / Є. Чернухін – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 98 с.
20. Шафонский А. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А.Шафонский – К. : В университетской типографии, 1851. – 697 с.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2014 р.

М. Podgayko

CULTURAL HERITAGE OF NIZHIN GREEK FRATERNITY

In the present article the author on the basis of a comprehensive analysis of literature and sources explored the cultural heritage of Nizhyn Greek fraternity and its influence on the development of the city. The first appearance of the Greeks in Nizhyn city was closely related to the events of the Ukrainian National Liberation War which took place in the middle of the seventeenth century. Economic regression of Ukrainian lands was the consequence of military events. From that time the Greek merchants stay in Ukraine was enshrined in law by the order of B. Khmelnitsky in May 1657. It contributed to the rapid quantitative growth of the Greeks in Nizhyn, which led to the formation of the Greek Orthodox fraternity in 1696. Father Christopher was the founder of the fraternity. Greek merchants immediately began to invest money in the city Nizhyn, and especially in education and in the construction of Orthodox churches. The most significant of them are three Greek temples that reached to date and form a historical and cultural center of the Greek fraternity - "Greek quarter." Two churches are located in the heart of Nizhyn – archangel Michael Church and Church of All Saints. Constantine and Helen Church is located on the Trinity (Greek) cemetery. Nizhyn Greeks were always supporters of education development. The first step in this direction was the establishment of Greek general school. The main purpose of school was not only to give education but also to teach children according to the Orthodox canons. In addition to Greek language children were taught such subjects as grammar, rhetoric, philosophy and theology. Due to the efforts of members of Nizhyn Greek fraternity Aleksandr Greek School was founded. In the middle of the nineteenth century Greek fraternity experienced a regression. Even in difficult economic conditions, the Greeks tried to keep churches and schools. Rare books and manuscripts from the library located at St. Michael's Church were handed to the Church archaeological museum of Kiev Theological Academy. The building of Alexander Greek School and funds of the Greek community were used to create female preschools in Nizhyn.

Keywords: Nizhyn Greek fraternity, Father Christopher, "Greek quarter," Greek general school Aleksandr Greek School, St. Michael's Church, Church of All Saints, Constantine and Helen Church.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Романцов В.М., д.і.н., проф.*

УДК 930(470)"1850/1917":94(477)"1672"(045)

С.В. Тарасов

БАТУРИНСКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1672 Г. В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX-НАЧАЛА XX В.

В статье предпринята попытка дать анализ русской дореволюционной историографии государственного переворота в Левобережной Украине в 1672 г., который привёл к падению гетмана Д.Многогрешного. Затрагиваются работы известных русских историков С.Соловьёва, Д.Иловайского, С.Платонова, В.Пичеты, В.Эйнгорна, И.Розенфельда.

Ключевые слова: Руина, Левобережная Украина; Батури́нский переворот 1672г., казацкая старшина, гетман Д. Многогрешный; С.Соловьёв, Д.Иловайский, М.Покровский, С.Платонов, В.Пичета, В. Эйнгорн, И.Розенфельд.

Вторая половина XVII в. стала важным периодом в истории стран Восточной Европы, и в первую очередь Украины. События времени обусловили историческую судьбу как Украины, так и соседних государств на столетия вперёд. Потому события Руины вызвали пристальный интерес как украинской, так и российской историографии. Следует обратить внимание на то обстоятельство, что во вторую половину XIX-начало XX дореволюционная историческая наука достигла высшего пика своего развития. В этот период работали такие корифеи русской исторической науки как С.Соловьёв, В. Ключевский, и такие известные учёные как Д. Иловайский, М.Покровский, С.Платонов, В.Пичета, В.Эйнгорн, И.Розенфельд. Потому взгляды русской исторической науки, безусловно заслуживают пристального историографического анализа. Следует так же обратить внимание на то обстоятельство, что выводы сделанные русскими дореволюционными исследователями продолжают до сих пор продолжают проявляться в российском массовом сознании [13, с. 6]. Таким образом, историографическое изучение дореволюционных русских исследований посвящённых истории Украины и в наше время сохраняет актуальность. Не в последнюю очередь это касается такой проблемы украинской истории как Руина.

Среди событий того периода свою роль сыграл и Батури́нский переворот 1672 г., приведший к падению гетмана Д.Многогрешного. Д.Многогрешный правил Левобережной Украиной в 1668-1672 гг. Как известно в ночь с 12 на 13 марта 1672 г. он был свергнут собственной старшиной. В перевороте принимали участие и российские «служилые люди». Гетман был обвинен в измене и приговорен к смертной казни, замененной ссылкой в Сибирь. Любопытно, что там он находился на царской службе и даже принимал участие в заключении Нерчинского договора с Китаем в 1689 г. [12, с. 403].

Следует так же заметить, что авторы работ по русской историографии, как правило, акцентирует своё внимание на изучение российскими историками истории Московского государства, потому изучение российскими исследователями истории Украины зачастую оказывается вне их поля зрения. Из работ в которых затрагивается указанная тема можно выделить диссертацию Т.Яковлевой «Начальный этап Руины: Социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века» [15]. Однако указанная диссертация является историческим, а не историографическим исследованием. А историографический обзор отличается предельной краткостью в отношении русской дореволюционной литературы, так как, в основном, посвящён украинской и советской историографии. Кроме того автор обращает своё внимание на предпосылки и начало Руины, а не на развитие событий в 1672 г. Несколько переработанная диссертация Т. Яковлевой была издана в виде монографии «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни» [14]. Очень интересный анализ русской дореволюционной историографии, посвящённый событиям хронологически близким к интересующему нас периоду содержится в статье В. Брехуненко[1]. Хотя она вполне соответствует своему названию даваемая в ней оценка русских историков может быть касается их не только как историков договора 1654 г., но и как исследователей истории Украины XVII в. вообще. Частично в упомянутой работе затрагиваются и некоторые проблемы истории Руины, что закономерно, так как изучая Переяславское соглашение русская

историография должна была изучать и его последствия. Однако, в указанной статье, что вполне естественно, тема Батуриного переворота 1672 не затрагивается.

Цель предлагаемого исследования дать анализ русской дореволюционной историографии государственного переворота в Левобережной Украине в 1672 г. Необходимо выяснить, как русские историки объясняли причины переворота, и как оценивали реальную степень виновности гетмана в предъявленных ему обвинений.

С. Соловьев, по-видимому, был убежден в измене гетмана, хотя на страницах своего труда не выносил собственного вердикта о его виновности, или невиновности. Но исследователь приводил множество доносов и свидетельских показаний, избличавших гетмана [11, с. 413]. П. Матвеев, В. Эйнгорн и Д. Иловайский так же склонялись к мнению о виновности Д. Многогрешного [5, с.131; 6, с. 465; 16, с. 828; 2 с. 577].

Наиболее тщательно историю свержения гетмана исследовал П. Матвеев. Он подверг критике взгляд Н. Костомарова на Д. Многогрешного, как на человека, пострадавшего совершенно безвинно. П. Мтвеев считал, что рассказ о Батурином перевороте у Н. Костомарова «обнаруживает односторонность, неполноту и неточность» [4, с. 670]. Как и В. Эйнгорн, П. Матвеев указывал, что поначалу гетман подчинялся влиянию Л. Барановича. «Вздумав жить своим умом, простодушный Демьян попал в сети чигиринского гетмана, и потому катастрофа на, сей стороне Днепра, была неизбежна» [5, с. 131]. Исследователь признавал, что не сохранилось письменных свидетельств, проливающих свет на сношения Д. Многогрешного с П. Дорошенко. При аресте гетмана не было найдено никаких документов, но вполне возможно, их и не было. По уверению историка, гетман, как человек совсем неграмотный, терпеть не мог писарей, а писанной бумаги он боялся [6, с. 456]. Есть сведения, что Д. Многогрешный ссылался с П. Дорошенко словесно, через доверенных лиц. Исследователь считал, что правобережный гетман должен был быть доволен таким оборотом событий, так как отсутствие письменных документов ничем его не связывало [6, с. 466].

П. Матвеев считал, что Д. Многогрешный поступил крайне неосторожно, так как слишком рано «сжег за собой корабли», порвав с Москвой, «которая не простит ему брошенных в глаза царскому посланцу упреков и угроз» [5, с. 144]. При этом, исследователь продолжал свою полемику против Н. Костомарова, сравнивавшим речь гетмана перед А. Танеевым с теми речами, которые в свое время говорил московским послам Б. Хмельницкий. «Такая оценка выходок пьяного гетмана грешит явной натяжкой, а сравнение недалекого Демьяна с Богданом Хмельницким представляется несколько странным» [5, с. 144]. Далее историк объяснял, почему Б. Хмельницкий мог себе позволить говорить резкие вещи и принимать угрожающий тон, во время переговоров с Польшей и Россией. Он мог делать это благодаря народной любви к себе и полному доверию старшин. Д. Многогрешный не любимый народом и не уважаемый старшиной, которую он озлобил своим самоуправством и самодурством, держался у власти только благодаря московской поддержке. Лишившись этой опоры гетман, по мнению ученого неизбежно должен был пасть. Что и произошло «после его пресловутой речи 7-го марта» [5, с. 144-145].

П. Матвеев отмечал, что в Москве долго не верили доносам на гетмана. Не поверили и М. Ханенко, который приезжал в Москву по поручению польского правительства. Это доверие к гетману объяснялось, по мнению историка, тем, что ни Л. Баранович, ни С. Адамович не сообщали царскому правительству ничего подозрительного о гетмане.

В виновность гетмана не верили С. Платонов В. Пичета и И. Розенфельд. С. Платонов говорил о деле Д. Многогрешного с предельной краткостью. Он считал, что гетман был оклеветан в Москве. Старшина свергла его, так как он был представителем «демократических симпатий» [8, с. 440].

В. Пичета также считал, что старшина хотела отделаться от гетмана, и решила этого добиться с помощью московского правительства. По словам исследователя, Батурицкий переворот был осуществлен не по решению, принятому на месте, а по прямому приказу из Москвы [7, с. 138]. «Поступок с гетманом был величайшим нарушением украинской конституции...», – замечал по этому поводу историк [7, с. 138]. И. Розенфельд полагал, вслед за Н. Костомаровым, что Д. Многогрешный не был изменником. Гетман, по его мнению «просто выражал свое недовольство и имел к этому основание...» [10, с. 88].

В.Ключевский и М. Покровский в своих работах не касались Батурицкого переворота 1672 г.

Те из русских историков, которые не верили в виновность гетмана, не оставили его сколько-нибудь развернутой характеристики. Те же, кто склонялся к мысли об измене Д. Многогрешного, рисовали не слишком привлекательный его образ. Так по П. Матвееву гетман был человек «малограмотный и недалекий», которому были присущи «непостоянство, легкомыслие и слабость характера» [4, с. 680]. Историк считал, что П. Дорошенко потому назначил Д. Многогрешного наказным гетманом на Правобережье, что был убежден, что этого человека из-за его ничтожности можно не опасаться [4, с. 684-485]. Популярностью Д. Многогрешный не пользовался [4, с. 681].

По словам Д. Иловайского, гетман был «простодушный, или вернее умственно ограниченный» [2, с. 250]. Историк характеризовал Д. Многогрешного, как жадного и грубого человека, страдавшего страстью к вину [2, с. 251].

Русские историки признавали, что Батурицкий переворот не имел прецедентов, но в заговоре против гетмана участвовали не только московские представители, но и лица из окружения гетмана. Сам гетман Д. Многогрешный оценивался русской исторической наукой, как человек не только безграмотный, но и умственно ограниченный. Неспособность гетмана к дипломатии привела к возвышению духовенства, на помощь и поддержку которого он рассчитывал. Но, как заметил В. Эйнгорн, это, в конце концов, привело к тому, что духовенство лишилось заметной политической роли.

Вопрос о виновности гетмана Д. Многогрешного не был решен русской историографией. П. Матвеев, Д. Иловайский и, по-видимому, С. Соловьев принимали на веру версию об измене гетмана, тогда как С. Платонов и В. Пичета считали его безвинно пострадавшим.

В дальнейшем было бы небезынтересно продолжить историографический анализ русской историографии Батурицкого переворота 1672 г., опираясь не столько на опубликованные работы русских историков, сколько на черновые варианты этих работ, при условии сохранности этих материалов в архивах.

Список использованной литературы

1. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії / В. Брехуненко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич, та ін.. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 605-652.
2. Иловайский Д. И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д. И. Иловайский. – М. : Чарли, 1996. – 624 с.
3. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский // Сочинения в 9 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. III. - 414 с.

4. Матвеев П. Батури́нский переворот 13-го марта 1672 года. Дело гетмана Демьяна Многогрешного / П. Матвеев // Русская старина. – 1902. - № 9. – С.667-690.
5. Матвеев П. Батури́нский переворот 13-го марта 1672 года. Дело гетмана Демьяна Многогрешного / П. Матвеев // Русская старина. – 1902. - № 10 – С.131-146;.
6. Матвеев П. Батури́нский переворот 13-го марта 1672 года. Дело гетмана Демьяна Многогрешного / П. Матвеев // Русская старина. – 1902. - № 11. – С.459-470.
7. Пичета В. И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче / В. И. Пичета // Три века : сб. / сост. А. М. Мартышкин, А. Г. Свиридов.– М.: ГИС, 1991. –Т. II. - С. 106-139.
8. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории, 1993 / С. Ф. Платонов. – М. : Высшая школа, 1993. – 736 с.
9. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен М. Н. Покровского при участии М. Н. Никольского и В. Н. Сторожева / М. Н. Покровский, М. Н. Никольский, В. Н. Сторожев. –М., 1911. – Т. III. – 232 с. + 72 с.
10. Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793) : Историко-юридический очерк / И. Б. Розенфельд. – Пг.: Издание Петроградского Политехнического института Императора Петра Великого, 1915. – 192 с.
11. Соловьев С. М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев; отв. ред. : И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев] – Кн. VI. – М. : Мысль. – Т. 11-12: История России с древнейших времен, 1990. – 671 с.
12. Соловьев С. М. Сочинения в 18 кн / С.М. Соловьев; отв. ред. : И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев]. – М. : Мысль, 1990. – Кн. VII., Т. 13-14 : История России с древнейших времен. - 701 с.
13. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історійко-правове дослідження в російській історіографії (друга половина XIX початок XX ст.) / С. В. Тарасов. – Донецьк : Ноулідж, 2014. – 193 с.
14. Яковлева Т. Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни/ Т. Г. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.
15. Яковлева Т. Г. Начальный этап Руины : социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века : дис. ... кандидата исторических наук. 07.00.02 / Яковлева Татьяна Геннадьевна; Санкт-Петербургский государственный университет. Канадській інститут Українських студій. – К., 1994. – 298 с.
16. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2014 р.

S. Tarasov

BATURIN'S OVERTURN OF 1672 IN THE RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES

The Ruin of Hetmanate, the era which determined the history of Ukraine and Eastern Europe for centuries ahead. The article analyzes the Russian historiography of Baturin's overturn of 1672, one of the episodes of the Ruin when the Hetman of the Left-bank Ukraine D. Mnogoresny was deposed and exiled. The charge that was brought against the Hetman by Moscow authorities was high treason.

S. Solovyev was apparently convinced of the hetman's treason, he gave in his work a lot of evidences incriminating the hetman. P.Matveev, V.Eyngorn and D.Ilovaysky also believed in D.Mnogoresny's guilt.

The most thorough research of the story of the Hetman's overthrow was presented by Matveev. Matveev drew attention to the fact that Moscow didn't believe the denunciations against the hetman for a long time. This confidence in the hetman, according to the researcher, can be explained by the fact that neither L. Baranovich nor Adamovich informed Tsarist government about any of the suspicious activities of the hetman. He also drew attention to the fact that while arresting D. Mnogreshny no incriminating documents were found. However, this may not be evidence of the hetman's innocence, as there is a proof that he came in touch with Doroshenko verbally, through trusted persons. According to P. Matveev the hetman acted extremely carelessly, threatening Russian Ambassador, as this was too early to openly break with Moscow.

Among Russian historians S. Platonov, V. Picheta and I. Rozenfeld did not believe in the Hetman's blame. S. Platonov believed that the hetman was slandered in Moscow. Foremen ousted him because he was the representative of the "democratic sympathies". V. Picheta also believed that the overthrow of the Hetman was sought by the foremen, who tried to use the aid from Moscow. According to him, the overturn was carried out not by the decision on the spot but by the direct order from Moscow. According to the historian, the conduct with the hetman was the greatest violation of the Ukrainian constitution. Rozenfeld, after N. Kostomarov thought that D. Mnogreshny was not a traitor, he only expressed his displeasure and had reasons for that.

Getman D. Mnogreshny was usually estimated by the Russian historical science as an illiterate and intellectually limited person.

Russian historians admitted that Baturin's overturn of 1672 had no precedents. But the drew attention to the fact that in the conspiracy against D. Mnogreshny not only Moscow's representatives were involved, but also the people from the hetman's environment. At the same time, Russian historians have not reached a consensus on the issue of D. Mnogreshny's treason.

Key words: *Ruin, Left-bank Ukraine; Baturin's overturn of 1672, Cossack officers, Hetman Mnogogreshny D.; S. Solovyev, D. Ilovaysky, M. Pokrovsky, S. Platonov, V. Picheta, B. Einhorn, I. Rozenfeld.*

С.В. Тарасов БАТУРИНСЬКІЙ ПЕРЕВОРОТ 1672 Р. В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Руїна Гетьманщини – епоха, що визначила історію України і східної Європи на століття уперед. В статті аналізується російська історіографія Батуринського перевороту 1672 р. одного з епізодів Руїни, коли був повалений гетьман Лівобережної України Д. Многогрішний. Звинувачення що було висунуто проти гетьмана Московською владою полягало у державній зраді.

С. Соловйов був, очевидно, переконаним у зраді гетьмана, він наводив в своїй роботі багато свідчень, що звинувачували гетьмана. П. Матвеев, В. Ейнгорн і Д. Іловайський також погоджувалися з думкою про винуватість Д. Многогрішного.

Найбільш ретельно історію скидання гетьмана досліджував П. Матвеев. П. Матвеев зазначав, що у Москві довго не вірили доносам на гетьмана. Ця довіра до гетьмана пояснювалась, на думку дослідника тим що ні Баранович, ні С. Адамович не повідомили царський уряд про жодні підозрілі дії гетьмана. Також він звертав увагу на те, що під час арешту у гетьмана не було знайдено ніяких компрометуючих документів. Але це не може бути доказом невинуватості гетьмана, тому що відомості, що Д. Многогрішний пересилався з П. Дорошенком словесно, через довірених осіб. На думку П. Матвеева

гетьман вчинив дуже необачно, погрожуючи російському послу, тому що при цьому він надто рано відкрито поривав з Москвою.

Серед російських істориків у вину гетьмана не вірили С.Платонов, В.Пічета та І.Розенфельд. С.Платонов вважав, що гетьман був обмовлений у Москві. Старшина скинула його, тому що він був представником «демократичних симпатій». В.Пічета також вважав, що старшина прагнула позбулися гетьмана, і вирішила цього домогтися за допомогою московського уряду. За його словами дослідника, Батуринський переворот був здійснений не за рішенням, яке було прийняте на місці, а за прямим наказом з Москви. На думку історика вчинок з гетьманом був щонайбільшим порушенням української конституції. І.Розенфельд думав услід М.Костомарову, що Д.Многогрішний не був зрадником він лише висловлював своє незадоволення і мав для цього підстави.

Гетьман Д.Многогрішний, як правило, оцінювався російською історичною наукою, як людина малограмотна та інтелектуально обмежена. Російські історики визнавали, що Батуринський переворот 1672 р. не мав прецедентів, але у змові проти гетьмана брали участь не тільки московські представники, але й особи із оточення гетьмана. При цьому російські історики не прийшли до єдиної думки щодо питання про реальність зради Д.Многогрішного.

Ключові слова: Руїна, Лівобережна Україна; Батуринській переворот 1672 р., козацька старшина, гетьман Д.Многогрішний; С.Соловійов, Д.Гловайський, М.Покровській, С.Платонов, В.Пічета, В.Ейнгорн, І.Розенфельд.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Задунайський В.В.*, д.і.н., проф.; *Романцова Н.І.*, к.і.н, доц.

УДК 94(477)«1991/2012»:631

Я.А. Федоренко

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (1991-2012 РР.)

Стаття присвячена дослідженню процесу формування ринку праці в українському селі протягом такого історичного відтинку часу як період незалежності (1991-2012 рр.). Зокрема проаналізовано ситуацію із зайнятістю селян та охарактеризовано одну із найголовніших проблем – тотальне безробіття, яке охопило без виключення всі сільські населені пункти України.

Ключові слова: українське село, аграрні перетворення, сфера зайнятості, безробіття.

Українське село завжди асоціювалось у свідомості населення як оберіг української нації, а селяни – як невтомні трудівники, на долю яких випало чимало випробувань. Трансформаційні процеси, що розпочалися в Україні після проголошення незалежності гостро вплинули на реформування життєвого простору в сільській місцевості: зміна форм власності, занепад інфраструктури, складна демографічна ситуація, постійні проблеми у сфері зайнятості та як результат – тотальне безробіття. Навіть сьогодні ситуація із працевлаштуванням селян не покращується. Багато із них

працює не тільки поза межами свого населеного пункту, а і країни. Молодь не бажає залишатися у рідному селі, її приваблюють широкі можливості міст.

На перший погляд може здатися, що українські села приречені на занепад. Проте не слід забувати, що сільська місцевість у багатьох європейських країнах відіграла історично важливу роль у забезпеченні розвитку всієї економіки. А економічне зростання в свою чергу привело до забезпечення сільського населення робочими місцями, до істотного зменшення «тіньового» сектора ринку праці, до зменшення безробіття та підвищення рівня життя. Тому питання про формування ринку праці у сільській місцевості, є актуальним для вітчизняної історичної науки та потребує подальшого комплексного дослідження.

Проблемі формування ринку праці в українському селі присвячено чимало досліджень. Серед сучасних істориків, котрі вивчали проблеми зайнятості і безробіття населення, варто відзначити С.С. Падалку Серед економістів-науковців даною проблематикою займалися О.М. Бородін, О.Л.Попова, С.А.Харчук, Ю.Б.Чернявська, В.Б. Шкляр. Крім того, великий масив інформації щодо проблем ринку праці в селі можна почерпнути з аналітичних оглядів різних Інтернет ресурсів. Таким чином, якщо економічних досліджень рівня зайнятості і безробіття в українських селах з'явилося чимала кількість, то в історичних процес формування ринку праці в 1991-2012 рр. не знайшов достатнього висвітлення.

Ця обставина зумовила формулювання цілей та мети нашого дослідження – на основі комплексного опрацювання різноманітної літератури та джерел визначити історичні реалії формування ринку праці в українському селі в умовах аграрних перетворень.

Однією з найскладніших соціально-економічних проблем в умовах трансформації аграрного сектору України в досліджувальний період стало формування ринку праці. Перехід від командно-адміністративної системи до ринкової в Україні супроводжувався зростанням рівня та тривалості безробіття, розвитком вимушеної неповної та неформальної зайнятості, нелегальної трудової міграції тощо. Особливо болісно він позначився на життєдіяльності українського села та його мешканців.

Варто відзначити, що найбільш деформованою сферою економіки України за часів її перебування у складі СРСР була саме сфера зайнятості, стан якої на момент проголошення незалежності характеризували:

- відсутність державних і правових інститутів ринку праці, а також законодавства, що регулювало питання, пов'язані із зайнятістю населення, а також невизнання на урядовому рівні проблеми безробіття;
- відсутність гнучкості системи оплати праці внаслідок її державного регулювання;
- низький рівень мобільності робочої сили внаслідок законодавчих обмежень часів СРСР (через наявність паспортної прописки, системи обліку трудового стажу, відсутність ринку житла тощо) [1, с.64].

Варто зазначити, що у радянський період забезпечення зайнятості сільського населення та надання йому низки суспільних послуг здійснювалося майже виключно сільськогосподарськими підприємствами (колгоспами та радгоспами). Завдяки виробництву різноманітної рослинної та тваринницької продукції, наявності допоміжних підрозділів (транспортних, будівельних, із ремонту техніки), цехів із перероблення сільськогосподарської сировини, випуску інших промислових товарів, ці підприємства забезпечували роботою переважно кількість селян.

Проте, з початком аграрних перетворень соціальна діяльність сільськогосподарських підприємств поступово згорталася. Відповідно, кількість

зайнятих працівників в сільському господарстві також зменшувалася. Так, за період з 1990 по 2000 рр. вона скоротилась на 2181,7 тис. чол. У Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільській промисловості коливалося від 5 до 33 разів. Скорочення середньорічної кількості найманих працівників в сільському та лісовому господарствах також було істотним – якщо у 1995 р. їх нараховувалося 3888 тис. осіб, то у 2000 р. – 2752 тис., в 2003 р. – 1613,8 тис. осіб, а в 2011 р. – лише 719,9 тис. [2, с.353] Дана ситуація пояснювалася тим фактором, що на початку 2000-х років активізувалася діяльність великих землевласників аграрного ринку – агрохолдингових структур. Орієнтація великих господарств на експорт, збільшення обсягів вирощування швидкоокупних і менш трудомістких технічних культур, монополізація в регіонах заготівлі призвели не лише до зростання цін на продовольство й недостатнє забезпечення внутрішнього ринку певними продуктами харчування, а і до постійного вивільнення зайнятих у сільському господарстві громадян та зниження їхніх доходів [3]. Агрохолдинги протягом першого десятиліття XXI століття забезпечували зайнятість лише п'ятої частини працездатного сільського населення. Зокрема, орієнтація цих бізнесових гігантів на виробництво комерційних експортних культур і згортання трудомістких галузей рослинництва (льонарства, хмелярства та ін.) та скорочення великої кількості підприємств найменш прибуткового тваринництва залишили без роботи значну частину сільського населення. До того ж власниками агрохолдингів було знижено витрати на оплату праці селянам, що негативно позначилося на їх матеріальному становищі [4, с. 124].

Нижчі темпи вивільнення працюючих селян були характерними для галузей соціальної сфери, головним чином через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація склалась в малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 1990-ті роки чисельність зайнятих у цій сфері діяльності громадян скоротилася на 35,2%. У Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях відповідні тенденції розвивались ще більшими темпами – показники досягали позначки 45–60 %.

Гострота ситуації у сфері зайнятості населення сільської місцевості увесь час посилювалася нерівномірністю, навіть протилежністю спрямованості динаміки розвитку міського і сільського ринків праці. Оскільки специфіка зайнятості в сільській сфері на відміну від міської мала свої особливості:

- домінуючою сферою зайнятості на селі було і залишилося сільськогосподарське виробництво (у окремих регіонах частка працівників у цій галузі сягала 80%);
- необхідно було враховувати сезонний характер сільськогосподарських робіт, який створював тимчасові значні резерви праці при сформованій на селі виробничій структурі;
- показники продуктивності та ефективності, фондо-, енерго- і електро забезпечення праці у селах залишились на низькому рівні;
- умови праці і життя сільських сімей були тісніше пов'язаними між собою, що значно зменшувало можливості маневрування трудового потенціалу;
- соціальна інфраструктура, котра відігравала не останню роль у закріпленні на сільській території працівників була або недостатньо розвинутою або ж майже не функціонувала [5, с. 29].

Тому кількість вивільнених робітників у сільській місцевості України майже увесь час була більшою порівняно з аналогічною у містах. Виняток становив тільки

період з 2004 по 2008 рр., коли темп приросту зайнятого міського населення склав 1,82 %, а сільського — 6,82 %, що свідчило про випереджаюче збільшення кількості працевлаштованих селян [6, с. 25]. Але, на жаль, уже в 2009 р. ці тенденції змінилися на негативні – кількість вивільнених робітників у сільській місцевості з кожним роком ставала більшою в порівнянні з містами.

На відміну від країн з ринковою економікою, де незайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією, передусім, різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту. Важливим було також питання щодо якості кадрового потенціалу робітників у сільській місцевості. Більшість дослідників стверджують, що вона постійно погіршувалась. На думку Падалки С.С., погіршення якості кадрів сільського господарства спровокували наступні чинники:

- низька мотивація праці;
- зміна структури виробництва та безробіття;
- недооцінка керівниками підприємств значення підготовки кадрів;
- скорочення фінансування освіти і відсутність належного соціального захисту працівників;
- низька ефективність матеріального виробництва;
- бачення керівником КСП працівника передусім як складника технологічного процесу, виробничу безправність селян.
- низькі зарплати, несвоєчасні їх виплати, відсутність морального стимулювання [7, с. 135].

Усі зазначені вище чинники зробили сільськогосподарську працю малопривабливою для більшості селян. Відбувалася інтенсивна плінність кадрів. На початок 2001 р. серед сільського населення нараховувалося 4,4 млн. працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що було менше на 30,6% порівняно з даними обстеження 1996 р. Причому кожний четвертий з числа зайнятих працював за межами свого населеного пункту, майже кожен другий – у містах і селищах. За сферами працевлаштування – 55,4% були зайнятими у матеріальному виробництві, 16% – в галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні, 11,9 – у різних сферах промисловості та будівництва, 4,4% – на транспорті.

У 2005 році було проведене суцільне обстеження сільських населених пунктів. За його результатами – за місцем проживання працювало близько 60% селян (половина у сільському господарстві). Значна частина (28,5%) працювала у містах і селищах, 2,4% – за кордоном. Найбільше сільських мешканців було задіяно в освіті (344,4 тис.), торгівлі і ремонті (151,8 тис.), охороні здоров'я й соціальній допомозі (143,9 тис.) [8].

У сільській місцевості спостерігався також і процес старіння кадрового потенціалу. Зокрема, найбільший приріст рівня зайнятості на початку 2000-х років було зафіксовано у найстаршій віковій групі від 60 до 70 років. Досить часто люди похилого віку, відчуваючи постійні матеріальні проблеми (отримували тільки пенсію), змушені були ще додатково працювати. Що ж стосується наймолодшої вікової групи (15–28 років), то протягом 1990-2000 рр. відчутно зменшилася її кількість, зайнята у сільському господарстві. Якщо в кінці 2001 р. нараховувалося 310,5 тис. осіб віком від 15 до 28 років (15,1% до загальної кількості працівників галузі), то в кінці 2003 р. – вже відповідно 192,2 тис. і 13,6% [9, с. 401, 408]. Протягом 2006 – 2008 рр. спостерігалися загалом позитивні тенденції рівня зайнятості цієї вікової групи, які змінилися з 2009 на негативні – відбулося масове вивільнення молодих людей із сільського господарства. Так, якщо у 2006 році в сільському господарстві працювало 219,3 тис., то вже у 2010

році – тільки 145,8 тис. осіб віком від 15 до 28 років [10, с. 153]. Здебільшого молоде покоління в силу зазначених вище обставин не приваблювала робота в сільській місцевості. Зокрема, у селах Лисянського району Черкаської області було відмічено, що попри намагання служби зайнятості всі зусилля залучити безробітну молодь до професійної підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації з відповідним працевлаштуванням виявилися марними і кількість безробітних у населених пунктах не зменшилася [11]. За підрахунками статистів тільки 48 молодих людей із 100 працювали на теренах рідного села. Інші просто не поверталися після закінчення ВНЗ додому та намагалися працевлаштуватися у містах [12].

Для українського села періоду незалежності стало також характерним зростання відсотку людей, що займалися так званою неформальною або «тіньовою» працею. Для того, щоб зменшити розмір податків або взагалі їх не платити, селяни не реєстрували виробничі одиниці домогосподарств, не ліцензували свою діяльність у сфері заготівлі й продажу ягід, грибів, деревини, риби тощо. Часто у селах підприємницькі структури набирали людей без укладання трудових договорів, а заробітну плату останні отримували в «конвертах» (28 % населення) [13]. Зазвичай такі люди, із отриманої заробітної плати не платили відсотки Службі соціального страхування, тому їм не йшов робочий стаж, вони не отримували лікарняних, не мали оплачуваної відпустки, тощо.

Загалом схильність населення до одержання незадекларованих доходів була різною та залежала від величини сукупних ресурсів, диференціації стилю життя, форм соціальної участі особистості у суспільстві. Відповідно до статистичних даних, упродовж першого десятиліття XXI століття у структурі тіньової зайнятості переважала частка молоді віком від 15 до 24 років (30%) та осіб старшого віку від 60 до 70 років (27,7%) [14, с. 125].

З 1995 – і до 2005 року «тіньовий» сектор виключно зростав. Хоча період 2006-2008 рр. був і позначений деяким його скороченням, але після економічної кризи 2008 року із року в рік кількість осіб зайнята «тіньовою працею» тільки збільшувалася. Зокрема, у 2012 році було зафіксовано 47,5% селян, задіяних у даному секторі [15]. Загальний же рівень «тінізації» вітчизняного аграрного сектора на початку другого десятиліття XXI століття перебував у діапазоні 15-20% всього виробничо-збутового ланцюга [16]. Варто зазначити, що в той же час «тіньова» діяльність, у багатьох випадках, виступала як вторинна (додаткова) зайнятість, доходи від якої, досить часто, були значно вищими ніж у формальному секторі.

Внаслідок збільшення незайнятості населення в результаті аграрних трансформацій українське село зіткнулось з такою гострою соціальною проблемою як тотальне безробіття. За період незалежності людей, що втратили робочі місця і були офіційно зафіксовані як безробітні з кожним роком ставало дедалі більше. Так, якщо у 1992 році кількість безробітних становила 70,5 тис. осіб, то вже у 1996 році – 351,1 тис., а в 1999 році – 1174,5 тис. осіб. Проте, з початком XXI століття, коли ситуація із зайнятстю населення залишалась на більш стабільному рівні, показники безробіття почали скорочуватися. У 2000 році вони зупинились на позначці – 1155,2 тис., у 2005 році – 881,5 тис. осіб [17]. Відповідно зменшувалося і безробіття в українському селі. Згідно з офіційною статистикою у 2000 році кількість безробітних в сільській місцевості становила 458,1 тис., у 2005 – 400,9 тис. осіб. Проте вже через п'ять років – у 2010 році чисельність безробітних зросла до 493,5 тис. осіб [18, с.37]. Якщо брати відсоткові показники, то рівень безробіття цього року становив 7,1%, а рівень зайнятості 62,7% [19].

Стосовно гендерних особливостей, то втратило роботу більше жінок ніж чоловіків. Так, у 2005 році без роботи в Україні офіційно нараховувалось 345,9 тис.

чоловіків і 535,6 тис. жінок. Проте на кінець 2012 року ситуація трохи вирівнялась 233,1 тис. чоловіків вважалися безробітними та 273,7 тис. жінок [20].

Щодо освітнього рівня, то без роботи в сільській місцевості опинилися не лише люди, які не мали освіти зовсім, але й достатньо освічені особи. Так, за даними експерта аграрних ринків, керівника інформаційного агентства Agro News Руслана Швеця рівень безробіття у даній категорії громадян у 2010 році становив 6,7% для осіб з неповною вищою освітою, 11% – з базовою вищою і 6,3% – з повною вищою освітою [19].

Незатребуваними у агросекторі виявилася, насамперед, професії агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів та фельдшерів. Рівень безробіття серед фахівців агрономічного профілю був у 9 разів, а серед зоотехнічного профілю у 6 разів більший від загального показника рівня безробіття по Україні. Причиною цього стала, перш за все, недостатня узгодженість підготовки кадрів з кон'юнктурою ринку праці.

У сільській місцевості на початку XXI століття постійно відчувався брак робочих місць в агросекторі та лісовому господарстві. У 2004 р. державні служби зайнятості могли запропонувати сільському населенню лише 7,6 тис. робочих місць. Як наслідок, на одне робоче місце претендувало 35 безробітних селян [21, с. 97]. Станом на 1 січня 2007 р. навантаження на одне робоче місце в сільській місцевості становило 14 осіб проти 5 осіб в середньому по Україні, що призводило до перерозподілу робочої сили й форсованого відтоку її до інших сфер економіки [22, с. 254]. Наприкінці 2011 р. на одне робоче місце в сільському господарстві претендувало 43 особи на одне вільне робоче місце (від 16 осіб на місце в АР Крим до 164 осіб на одне місце в Черкаській обл.) [23]. На кінець 2012 р. аналогічний показник складав вже 55 осіб (від 14 в АР Крим до 302 у Черкаській обл. та 608 в Луганській обл.) [24].

У розрізі окремих професій, попитом користувалися вакансії трактористів, робітників на низько кваліфікованих ручних роботах у сільському господарстві, озеленювачів, садівників, виноградарів, доярів, тваринників, робітників фермерського господарства [25].

Крім офіційних статистичних показників, у сільській місцевості періоду незалежності існувало ще і велике приховане безробіття. Слід зазначити, що не все сільське незайняте населення ставало на облік у службах зайнятості. Відсутність для селян достатньо чіткої інформації щодо постановки на облік, віддалене розташування центрів зайнятості, труднощі із транспортним сполученням, витрати на поїздки практично не компенсувалися розміром допомоги по безробіттю, яка в кінці 1990-х – середині першого десятиліття 2000-х рр. виплачувалася нерегулярно та з тривалими затримками. Тому існували значні розбіжності у рівнях фактичного і офіційно зареєстрованого безробіття. Так, за даними обстеження Державного центру зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України в жовтні 1996 р. у Волинській та Тернопільській областях був зареєстрований тільки кожен третій безробітний громадянин, у Закарпатській та Івано-Франківській – кожен четвертий, у Львівській та Рівненській – кожен п'ятий. Водночас у деяких південних та східних областях (Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській, Харківській) до служби зайнятості звернулося менше 9 % незайнятих громадян [26]. Крім того, до даного сектору відносилися селяни, що займалися особистим підсобним господарством та сільським зеленим туризмом (надавали житло відпочивальникам). Загалом, обсяги прихованого безробіття в 2000 році досягли 1,4 млн. чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих у сільському господарстві працівників [7, с. 135]. А на кінець першого десятиліття XXI століття за різними оцінками вже сягали 30-50% від загальної

чисельності зайнятих. Зокрема, у 2010 році в сільській місцевості України обсяги прихованого безробіття оцінювалися на рівні 900-950 тис. чол.

Таким чином, формування ринку праці в сільській місцевості в умовах аграрних перетворень проходило під час загострення соціально-економічної ситуації в країні. На нашу думку, можна виділити наступні етапи даного процесу: I етап (1991-2004 рр.) – загострення економічної ситуації, поступове збільшення вивільнених селян із сектора сільського господарства, зростання рівня безробіття; II етап (2005-2008 рр.) позитивні тенденції збільшення рівня зайнятості селян та зменшення кількості населення, що втратило роботу; III етап – внаслідок економічної кризи знову відбулося падіння позитивних показників ринку праці.

Для подолання кризових явищ у соціальному і трудовому секторі українського села керівництву держави перш за все необхідно удосконалити політику, покликану стабілізувати ринок праці у сільській місцевості. Для цього потрібно звернути увагу на державне стимулювання у сфері оподаткування підприємців-роботодавців, що забезпечують легальну зайнятість працівників та підвищення їх професійної підготовки, фінансову підтримку підприємницької діяльності сільських безробітних у галузях рослинництва і тваринництва, сприяння розширенню мережі недержавних структур, які б забезпечували працевлаштування сільських безробітних та їх соціальний захист.

Список використаної літератури

1. Квартальні передбачення (дослідження економіки України). – К. : Міжнародний центр перспективних досліджень, 1999. – січень. – 120 с.
2. Статистичний щорічник України за 2011 / під заг. ред. О. Г.Осавуленка. – К. : Август Трейд, 2012. – 559с.
3. «Регулювання зайнятості сільського населення в умовах реформування аграрного сектору України»: аналітична записка [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1107/>
4. Попова О. Л. Соціальні та екологічні параметри діяльності сільськогосподарських підприємств: диференціація за економічними класами / О. Л. Попова, Л. Л. Панкратова, М. Г. Бетлій // Економіка і прогнозування. - 2001. – квітень. – С. 110-125.
5. Шкляр В. Б. Соціально-економічні мотиви формування та реалізації державної аграрної політики в Україні / В. Б. Шкляр // Економіка АПК. - 2004. – № 12. – С. 28-32.
6. Праця України 2008 : стат. зб. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2009. – 321 с.
7. Падалка С. С. Сільське життєве середовище / С. С. Падалка // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010роки): зб. наук. ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 119-159
8. Лужанська І. Професійні громадські організації АПК: спроможність до реалізації нових завдань [Електронний ресурс] / І. Лужанська // БЮЛ. Проекту ПРООН «Аграрна політика для людського розвитку», 2003. – Вип. 16 (1–30 вересня). – Режим доступу: www.undp.org.ua.
9. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / під ред. В. М. Литвина. – К. : Альтернатива, 2001. – 704 с.
10. Богоявлянська Ю. В. Інноваційна компонента зайнятості молоді в сільському господарстві в процесі розбудови соціально-орієнтованої економіки / Ю. В. Богоявлянська, А. С. Суходольська // Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. - 2012. – №1, Т.2. – С. 150-160.

11. На селі – безробіття [Електронний ресурс] // Черкаський край. - 2012.– 27 червня. – Режим доступу : http://www.kray.ck.ua/selo/item/492-na-seli-%E2%80%94-bezrobittya#.Uz3Lz6K_im7
  12. Левицький Р. Село чи місто? Куди втекти від безробіття? [Електронний ресурс] // Матеріали благодійного фонду «Розвиток України».– Режим доступу: <http://prof.osvita.org.ua/uk/required/articles/44.html>
  13. Тінізація праці на сільських територіях [Електронний ресурс] // Економічна правда. - 2012. – 30 вересня. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2012/08/30/333406>
  14. Чернявська Ю. Б. Актуальні проблеми розвитку ринку праці на селі / Ю. Б. Чернявська // Актуальні проблеми економіки. - 2008. – № 5. – С. 124-131.
  15. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/rp/pres-reliz/arh_pr2012.html
  16. Моніторинг ситуації у соціальній сфері в Україні за червень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=206:-2012-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24
  17. Основні статистичні показники із статистики праці за 1992-2005 рр. [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
  18. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. допов. / під ред. О. М. Бородіна, В. М. Гейця, І. В. Прокопи. – К. : НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, 2012. – 56с.
  19. Швець Р. Кооперація сільгоспвиробників-одноосібників допоможе подолати безробіття на селі [Електронний ресурс] / Р. Швець. — Режим доступу : <http://www.ridneselo.com/node/450>
  20. Кількість зареєстрованих за статтю та місцем проживання у 2012 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
  21. Шепотько Л. О. Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинська, В. Д. Яровий // Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – К., 2003. - Т.2. – С. 467.
  22. Статистичний щорічник України за 2007 рік / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Консультант, 2008. – 552 с.
  23. Надання послуг безробітним сільської місцевості і працівникам сільського господарства в цілому за 2011 рік. [Електронний ресурс] // Державний центр зайнятості. - Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=239359>
  24. Надання послуг безробітним сільської місцевості і працівникам сільського господарства в цілому за 2012 рік [Електронний ресурс] // Державний центр зайнятості. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=239360>
  25. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2012 році [Електронний ресурс] // Ukrstat.org. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2012/rp/pres-reliz/arh_pr2012.html
  26. Харчук С. А. Трансформація зайнятого і безробітного населення Вінниччини [Електронний ресурс] / С. А. Харчук // Ефективна економіка. - 2010. – № 2. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=150>
- Стаття надійшла до редакції 12 квітня 2014 р.

Y.A.Fedorenko

PECULIARITIES OF LABOUR MARKET FORMATION IN UKRAINIAN VILLAGE DURING AGRARIAN TRANSFORMATIONS (1991-2012)

Peculiarities of labour market formation in the Ukrainian village during such a historical period as a period of independence are analyzed in the article (1991-2012 ys). Transformation processes that started in Ukraine after the independence was proclaimed influenced greatly upon the reformation of living space in the rural area: change of property form, decrease of infrastructure, hard demographical situation, constant problems in employment sphere that resulted in total unemployment. Even today the situation with employment of rural population has not improved. Many of them work not only beyond their village but even beyond their country's borders. Youth doesn't want to live in the village, they are dreaming of wider opportunities. So the question of labour market formation in the village area is due to the time in domestic historical science and requires deeper complex study. The target of our research is on the basis of complex look on various literature and sources to determine historical items of labour market formation in the Ukrainian village during agrarian transformations. The author researched specific formation of village employment level, its demographic and gender characteristics, studied factors of deterioration of staff potential of agrarian population. Development of "shadow" labor during the studied period was characterized, as well as a detail analysis of the total unemployment problem in the Ukrainian village was conducted and one of its types known as masked unemployment was emphasized on. The research resulted in the following conclusions of the author: labour market formation in the Ukrainian village during agrarian transformations was going on during the sharper socio-economic situation in the country. The following stages of the process should be distinguished: I stage (1991-2004) – sharpening of economic situation, gradual increase of villagers not employed in the agrarian sector, unemployment increase; II stage (2005-2008) positive tendencies of villagers' employment level increase and decrease of the population who lost their jobs; III stage – due to the economic crisis, positive factors of labour market decreased. Hence, to overcome crisis in social and employment sectors in the Ukrainian village, state authorities should, first of all, improve policy called to stabilize labour market in the rural area.

Key words: *Ukrainian village, agrarian transformations, employment sphere, unemployment.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лисак В.Ф., д.і.н, проф.; Пономарьова І.С., д.і.н., проф.*

УДК 93(477)«199»:327(477)«165/167»(045)

Н. В. Фесенко

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Аналізуються погляди сучасних українських істориків щодо зовнішньополітичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка. Оцінки гетьмана розглядаються у зв'язку із становленням новітньої української історіографії. Висвітлюються концепції вчених щодо постаті Петра Дорошенка у працях істориків 90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: *історіографія, історичні дослідження, гетьман, зовнішня політика.*

Українська історична наука в усі періоди свого розвитку приділяла достатню увагу висвітленню питань політики і особи видатного фігуранта української історії гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. І козацькі літописці, і засновники професійної історичної науки XIX століття, і історики діаспори, і певною мірою радянські науковці відчували інтерес до цієї непересічної особистості. Історики вивчали політичну діяльність гетьмана, трактуючи і оцінюючи її згідно з власними уподобаннями, а нерідко з пануючою в суспільстві ідеологією.

Але не буде перебільшенням визнати, що тільки після здобуття Україною незалежності вивчення політики і постаті Петра Дорошенка здійнялося на належну висоту. Українська історична наука нарешті серйозно зайнялася аналізом розвитку і становлення козацької державності, а Петро Дорошенко відігравав у цьому процесі зовсім не останню роль. Тому у 90-ті роки XX-го та у перше десятиріччя XXI століття в українській історіографії з'явилася значна кількість наукових праць, які у новому порівняно з попереднім періодом форматі, у значно кращій якості, на великому джерельному підґрунті висвітлювали та інтерпретували постать і діяльність цього видатного українського гетьмана. Це праці таких дослідників, як В.Смолій, В.Степанков, Т.Чухліб, О.Апанович, В.Борисенко, М.Бушин, О.Галенко, В.Горобець, О.Гуржій, С.Заремба, П.Кардаш, С.Кот, В.Карнацевич, В.Коваль, В.Кравченко, В.Кривошея, М.Крикун, Л.Мельник, Ю.Мицик, М.Слабошпицький, О.Сокирко, Ю.Сорока, О.Струкевич, Б.Сушинський, Ф.Туранли, І.Шавор, В.Шевчук, М.Шекір, Н.Яковенко та інші. Сучасна українська історична наука у питанні висвітлення політики та особи Петра Дорошенка вже пройшла у своєму розвитку певний шлях, і це дає змогу проаналізувати її етапи та вирізнити закономірності.

Вказана проблема вже знайшла деякою мірою своє висвітлення у сучасній українській історіографії. Так, В.Матях у монографії «Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України», аналізуючи сучасні дослідження співробітників Інституту історії України, дещо торкалася означеного питання, вказуючи, що у XXI столітті створюються праці, присвячені Петру Дорошенкові [5, с. 98]. Також дослідниця відзначила, що на шпальтах українського історичного журналу відтворено яскраві соціально-політичні портрети українських гетьманів, назвавши у числі інших портрет Петра Дорошенка (за авторством В.Смоля та В.Степанкова) [5, с. 159].

2004 року з'явилася ґрунтовна стаття В.Степанкова «Постать Петра Дорошенка у висвітленні істориків», у якій дослідник зробив аналіз поглядів та оцінок постаті і діяльності гетьмана в українській, російській, радянській, польській історіографії. Мабуть, вперше був зроблений огляд і сучасної української історіографії, у якому дослідник підкреслював велику значущість праць українських істориків 90-х років XX – початку XXI століття задля розвінчання здебільшого негативного образу Петра Дорошенка, який склався у радянській історіографії, формування нових, об'єктивних оцінок, глибокого вивчення внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана [20].

2011 рік ознаменувався виходом фундаментальної праці В.Смоля і В.Степанкова «Петро Дорошенко. Політичний портрет», яка стала своєрідним підсумком праці, яку зробили українські науковці з вивчення постаті і діяльності Петра Дорошенка [14]. Також було зроблено ґрунтовний аналіз історіографії, у тому числі й сучасної української, показана її відмінність від попередніх етапів, висвітлені її основні напрямки, завдання, концепції [14, с. 34 – 38]. Вчені високо оцінили доробок сучасної української історіографії, наголосивши, що українським історикам вдалося суттєво висвітлити нові аспекти діяльності Петра Дорошенка, які майже не розглядалися у

попередніх періодах. Це сталося, на думку дослідників, тому, що були віднайдені нові, невідомі раніше джерела [14, с. 38-39]. Також за надбання сучасної історіографії дослідники рахували те, що «українським історикам ... вдалося переосмислити сутність політики українського володаря щодо Росії» [14, с. 37].

Необхідно зазначити, що у сучасній українській історіографії найбільшу зацікавленість викликає зовнішньополітична діяльність гетьмана. Це й не дивно, якщо взяти до уваги надзвичайну значущість його зовнішньої політики для державотворчих процесів ранньомодерної України.

На думку автора, шлях української історіографії незалежної України у справі вивчення діяльності Петра Дорошенка можна поділити на три періоди:

- перша половина 90-х років ХХ століття, коли дослідники шукають нові шляхи, відбувається подолання радянської заангажованої концепції, відродження концепцій істориків другої половини ХІХ століття та діаспори, політика Петра Дорошенка починає характеризуватися, як державницька, починаються пошуки нової концепції Визвольної війни;

- друга половина 90-х років ХХ століття, коли з'являється нова концепція Визвольної війни, яка характеризується як Української революції, у протіканні котрої діяльність Петра Дорошенка відіграла важливу роль, продовжуються дослідження постаті гетьмана, як борця за українську державність;

- початок ХХІ століття і до сьогодні, коли кваліфіковано розробляються та вивчаються окремі аспекти життя, діяльності, зокрема-зовнішньої політики Петра Дорошенка, а не просто загальні праці, виходить фундаментальна праця В.Смолія і В.Степанкова «Петро Дорошенко. Політичний портрет», у якій узагальнено практично весь доробок української історіографії з зазначеної проблематики.

Автор вважає, що перша половина 90-х років ХХ століття є дуже важливим для української історіографії періодом, тому що саме тоді одна історіографічна епоха змінилася іншою, а також значущим для об'єктивного розгляду постаті Петра Дорошенка, тому що саме тоді були закладені підвалини для його подальшого наукового висвітлення. Саме тому стаття буде присвячена аналізу основних новітніх тенденцій висвітлення зовнішньополітичної діяльності гетьмана українськими науковцями з 1990 року по 1995. Метою статті є огляд сучасної історичної думки щодо зовнішньополітичної діяльності Петра Дорошенка, періодизація, аналіз основних підходів сучасних українських істориків у висвітленні зовнішньої політики П.Дорошенка.

Отже, початок 90-х років ХХ століття був для української історіографії дуже важливим переломним моментом. Так було і у справі вивчення зовнішньої політики Петра Дорошенка. Радянські науковці майже одностайно оголошували його політику «протурецькою», ворожою українському народові, але з початком незалежних досліджень українських істориків такий підхід мав бути подоланий і з успіхом долався.

Процес новітніх досліджень починався з статей провідних українських вчених, які прагнули заповнити вакуум, що утворився у вітчизняній науці щодо вивчення періоду існування української козацької держави. Цією тематиці була присвячена стаття В.Смолія, яка з'явилася 1991 року в «Українському історичному журналі» [12]. Характеризуючи основні етапи формування козацької держави у ХVІІ – ХVІІІ століттях, дослідник торкнувся у названому контексті і питання щодо гетьманства Петра Дорошенка. У загальних рисах була висвітлена його зовнішня політика у турецькому напрямку, але історик по-новому характеризував особистість правобережного гетьмана, назвавши його людиною складною, неоднозначною, а також

трагічною, відзначивши, що гетьман шире любив Україну, бажав їй добра, прагнув до об'єднання, але діяв непослідовно [12, с. 14].

Вже докладніше постать і політика Петра Дорошенка висвітлювалася в статті В.Степанкова «Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672 – 1676 рр.», яка була опублікована в збірнику наукових праць у 1991 році [18]. Хоча стаття в цілому присвячена аналізу воєнних дій протиборчих сторін, дослідник у зв'язку з цим торкнувся і політики Петра Дорошенка, яку хоча й назвав «протурецькою», але загалом відзначив «безпідставність обвинувачень гетьмана у зраді українського народу» [18, с. 114]. Історик наголосив на трагічності становища Петра Дорошенка, у якому він опинився у пошуках союзників, і кінець кінцем попав у залежність від Порти.

Відносини уряду Петра Дорошенка з Польщею В.Степанков розглядав як такі, що «характеризувалися особливою складністю» [18, с. 114], і саме й підштовхнули його до договору з Туреччиною. Зриваючи переговори з Петром Дорошенком, польський уряд, на думку дослідника, сам вів до загострення ситуації, тому що саме воєнні дії польської сторони на Правобережжі восени 1671 року він вважав приводом для нападу Туреччини [18, с. 115]. Дослідник не наголошував, чи якимось чином вплинула на це рішення васальна залежність Петра Дорошенка.

У зносинах гетьмана з Росією історик вбачав шире готовність його визнати над собою зверхність царя за умови збереження соборності України і козацьких вольностей, одночасно показуючи небажання царського уряду це робити [18, с. 114]. Дослідник намагався об'єктивно висвітлити позицію Росії щодо тих суперечливих подій на Правобережній Україні, звільнившись від ідеологічних кліше попереднього історіографічного етапу. Тому, оцінюючи дії російського уряду і армії на Правобережжі у 1674 році, він вважав, що за трагічні наслідки спустошення Брацлавщини й Уманщини турецькою армією велику відповідальність несе царський уряд. «Адже, взявши у підданство Правобережню Україну, він, таким чином, пішов на конфлікт з Портою, не маючи ні наміру, ні сил вести з нею боротьбу» [18, с. 123].

Не знімав провини за це дослідник і з зовнішньої політики Петра Дорошенка, додержуючись принципу об'єктивності; вважав, що її негативна роль виявилася у тому, що була зірвана можливість для Речі Посполитої виставити проти Туреччини сильне польсько-козацьке військо, як у 1621 році [18, с. 125].

Загалом, у цій статті В.Степанков вимальював основні, схематичні напрями зовнішньої політики Петра Дорошенка, маючи перед собою зовсім іншу мету. Але значення статті полягає у тому, що після 40-річного панування заідеологізованої концепції у висвітленні політики Петра Дорошенка була започаткована об'єктивна канва досліджень цього питання; тим самим з'явилася мотивація для подальшої роботи істориків.

У наступній статті «Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка», яка також надрукована у 1991 році у збірнику матеріалів республіканських історичних читань, В.Степанков продовжив і розширив напрями своїх досліджень [21]. Так, на початку він слушно зауважив, що на той момент цілий комплекс питань, пов'язаних з утворенням Української козацької держави просто випав із поля зору вітчизняної медієвістики. Це стосується і характеристики на терені державного будівництва Петра Дорошенка, якого історик назвав «одним з найвизначніших політичних діячів» [21, с. 27], підкресливши, що на даний момент відсутні спеціальні дослідження його діяльності, внаслідок чого «існує багато неясного, суперечливого, й упередженого в характеристиці його державної діяльності» [21, с. 27].

У названій статті дослідник торкнувся багатьох питань діяльності гетьмана: його життя до гетьманства, політичних уподобань, формування поглядів, спроби об'єднання козацької України, зовнішньої політики у її основних напрямках – польському, турецькому, російському. Зокрема, історик торкнувся змісту міжнародних договорів Петра Дорошенка з Польщею, Росією та Туреччиною, наголосивши, що в цих переговорах «він, як у свій час Б. Хмельницький, чітко сформував права українського уряду на спадщину Київської Русі-України в її етнографічних межах» [21, с. 31].

Характеризуючи зовнішньополітичну діяльність гетьмана, В.Степанков зробив надзвичайно важливий висновок, який у подальшому став одним з краеугольних каменів історіографічної концепції зовнішньої політики Петра Дорошенка: його гетьманство проходило у вкрай несприятливій для досягнення незалежності України міжнародній ситуації, коли на українських землях зіткнулися інтереси Росії, Речі Посполитої, Туреччини, Криму. Вплив цієї несприятливої ситуації гетьман постійно відчував і завжди вимушений був із ним рахуватися, тому до своєї мети він мав йти, тільки використовуючи суперечності між цими державами [21, с. 30]. Виходячи з даного положення, сучасні українські історики характеризували й характеризують зовнішню політику Петра Дорошенка.

1992 року провідні українські історики В.Смолій і В.Степанков запропонували переглянути усталену концепцію Національно-визвольної війни [17]. Приймаючи за основу, що метою війни було не возз'єднання козацької України з Московською державою, а боротьба за власний суверенітет, вчені значно розширили її хронологічні рамки, і запропонували за нижню рахувати 1676 рік-час зречення Петром Дорошенком гетьманських клейнодів [17, с. 33]. Таким чином, події його гетьманства набули нового змісту. Дослідники запропонували нову періодизацію Визвольної війни, рахуючи третім, заключним періодом 1667-1676 роки, тобто час, коли Петро Дорошенко вів відчайдушну боротьбу за українську державність [17, с. 34-36]. З цього моменту почала формуватися нова концепція Визвольної війни, у якій важливе місце посідала діяльність Петра Дорошенка, зокрема його зовнішня політика, спрямована на ствердження українського суверенітету.

У праці «Україна козацька» В.Борисенко і С.Заремба серед викладення подій козацької історії приділили місце розгляду і гетьманства Петра Дорошенка [3]. Лейтмотивом його зовнішньої політики дослідники вважали те, що він «все життя безуспішно шукав надійного союзника» [3, с. 119], висвітлюючи відносини з Росією і Польщею як «війну на два фронти» [3, с. 123].

При висвітленні питання щодо зовнішньої політики гетьмана вчені приділили увагу аналізу його зв'язків зі Степаном Разіним у 1667 – 1668 роках як альтернативі впливу московського царя на Лівобережжі з метою підризу цього впливу, але, «виробити спільний план виступу проти царських військ Дорошенку і Разіну не вдалось» [3, с. 122].

Щодо аналізу турецької політики Петра Дорошенка дослідники погоджувалися з усталеною думкою щодо про те, що шукати союзу з Портою гетьмана примушували важкі обставини [3, с. 125]. Але, аналізуючи перебіг Корсунської ради 1669 року, вони намагалися з'ясувати-про що було прийняте козаками рішення-перехід під протекторат Туреччини, чи якійсь військовий союз. В.Борисенко і С.Заремба схилилися до останнього, наголошуючи, що взагалі більшість козаків була рішуче проти [3, с. 125].

Підсумком зовнішньої політики Петра Дорошенка, на думку вчених, було те, що «народ не зрозумів його хитань від одного союзника до другого» [3, с. 126]. Не відкидаючи слушності такої думки, необхідно зауважити, що у даній праці політика правобережного гетьмана не завжди синхронізувалася з його державницькою позицією.

Своєрідним результатом досліджень, що велися в українській історичній науці на початку 90-х років у напрямку висвітлення діяльності Петра Дорошенка, стала публікація декількох статей у формі історичних портретів цього гетьмана. Історики вже характеризували цього діяча, звільнившись від минулих ідеологічних кліше, як видатного борця за українську державність, а не турецького запроданця. Це дослідження В.Смоля [8], В. Степанкова [19], О.Апанович [2], П.Кардаша, С.Кота [4], М.Слабошпицького [7].

Українські історики узагальнили знання, накопичені щодо постаті, політики, місця в історії правобережного гетьмана. В.Смоля, В.Степанков, О.Апанович на основі широкої джерельної бази, своїх попередніх студій, значення яких вже відмічалось, і надбань інших авторів, здійснили масштабний аналіз всього, сповненого «глибокого драматизму й трагічності життя гетьмана» [19, с. 285].

Вказані праці вирізняються тим, що вони є узагальнюючими, тобто дослідники намагалися охопити практично весь спектр питань, пов'язаних з діяльністю гетьмана, з часу його походження до складання гетьманських клейнодів і життя на засланні у Московщині. Стосовно висвітлення зовнішньої політики Петра Дорошенка, дослідники також аналізували усі її напрями: польський, татарсько-турецький, московський, бранденбурзький, характеризуючи важливіші міжнародні договори-Андрусівський, Бучацький тощо.

В.Смоля показував правобережного гетьмана у царині зовнішньополітичної діяльності як справжнього політика, що мав значний дипломатичний хист. На думку вченого, це виявлялося в його вмілому балансуванні між могутніми суб'єктами української зовнішньої політики – Польщею, Кримом, Росією, Туреччиною. Але історик не вважав це безпринципністю. «Навпаки, у взаєминах з ... сусідами він дотримувався послідовної й принципової лінії, спрямованої на відновлення територіальної цілісності Української держави» [8].

Українська історична наука у першій половині 90-х років мала піддати переосмисленню турецький напрямок зовнішньої політики Петра Дорошенка. Це було вельми важливе завдання, тому що у такому разі переосмислювалося його місце і значення в українській історії. Ми переконалися, що дослідники, які піддавали аналізу діяльність правобережного гетьмана, обов'язково віддавали належне цьому питанню. Присвятив йому увагу також В.Смоля, зауваживши, що на докорінну зміну своєї орієнтації той зважився, переконавшись, що ні Москва, ні Варшава не зацікавлені у існуванні об'єднаної України, причому, за словами історика, і «Стамбул навіть не збирався до кінця задовольнити умови, які б могли стати основою рівноправних взаємин України і Туреччини» [8]. Дослідивши україно-турецькі взаємини доби Петра Дорошенка, історик зробив важливий висновок: джерела свідчать, що гетьман зовсім не вважав відносини з Портою основою своєї зовнішньої політики [8], тим самим підкресливши її вимушеність, а не якусь вигоду, що іноді закидали йому історики ХІХ сторіччя чи радянської доби.

О.Апанович звернула увагу на драматизм долі Петра Дорошенка. Дослідниці належить відомий вислів: «Найтрагічніший гетьман України», який став заголовком статті про нього [2]. Детально проаналізувавши Андрусівський договір, О.Апанович назвала його катастрофою, страшним і підступним ударом для України. За її словами, «наслідки цього удару український народ відчував не одне століття» [2]. Дослідниця вбачала прямий зв'язок між цим договором і майбутньою трагедією гетьмана, тому що для нього тепер «пріоритетним ставав союз із Туреччиною» [2]. У цьому і полягав драматизм ситуації, тому що, як висловлювалася О.Апанович, «здійснювалася колись висловлена Дорошенком погроза, що він подвигне на Польщу самий Ахерон, тобто

пекло. Однак це пекло насамперед упало на український народ, заради звільнення якого від чужоземного панування і надання йому незалежності й самостійності закликав Дорошенко турок в Україну. Така парадоксальна ситуація й була найбільшою трагедією правобережного гетьмана Петра Дорошенка» [2]. Таким чином, на початку 90-х років дослідниця переосмислила свою колишню концепцію щодо цих подій, яка знаходила відображення у її праці «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-х рр.» 1961 року видання [1].

Визначною подією в українській історіографії стала лублікація книги «Володарі гетьманської булави», де у формі історичних портретів віддзеркалилася історія козаччини і козацької держави. Автором нарисів про Петра Дорошенка є В.Степанков [19].

Історик зробив стислий огляд історіографії щодо питання висвітлення постаті Петра Дорошенка, зазначивши, що увага істориків до того часу була «незмірно меншою, ніж цього заслуговує його постать» [19, с. 286]. Також він звернув увагу на те, що оцінки діяльності гетьмана у працях дослідників були різко полярні, протиставивши у цьому істориків другої половини XIX століття та радянських науковців, які, на його думку, «практично відмовилися від дослідження політичної історії козацької України другої половини XVII століття» [19, с. 286]. У статті В.Степанков зробив акцент на висвітленні політичної діяльності Петра Дорошенка в контексті загальноукраїнського історичного процесу і розвитку міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі [19, с. 286]. Автор висвітлював зовнішню політику гетьмана у тісному зв'язку з тією надзвичайно складною ситуацією, у якій знаходилася козацька держава у 60 – 70-ті роки XVII століття, детально аналізуючи усі її напрями.

Відносини з Польщею роздвільявся як такі, коли Петро Дорошенко усіма силами намагався обмежити вплив її на козацькі землі, а Польща цього не допускала [19, с. 298]. У такому ключі й проходила боротьба. Дослідник відмічав послідовність гетьмана у справі оборони козацьких прав перед урядом Речі Посполитої під час Острозької комісії (аналізуючи програму Петра Дорошенка, надіслану ним на цю комісію, історик робив висновок, що це була програма розбудови незалежної держави під його управлінням [19, с. 307 – 308]; звертав увагу на те, що навіть під час свого політичного упадку наприкінці гетьманства продовжував висувати вимоги замирення з Польщею лише за умови збереження широких козацьких прав [19, с. 311,312].

З Московською державою відносини висвітлювалися так, як у двох сторін, що стояли на принципово різних позиціях і не бажали їх зрікатися навіть заради порозуміння. Так, російська сторона вимагала розірвання відносин з Кримом, а Петро Дорошенко – з'єднання під владою царя Лівобережної України з ним самим на чолі [19,303].

Стосунки з Кримом висвітлював на початку гетьманства як «дружні» [19, с. 298], на які Петро Дорошенко покладав великі надії у справі об'єднання Правобережжя і Лівобережжя, а також включення до складу козацької республіки етнічних західноукраїнських земель [19, с. 301]. Але у той же час оцінював їх об'єктивно, звертаючи увагу, що, наприклад, на Лівобережжі татари «не бажали вести воєнні дії, а займалися грабунками та захопленням населення в ясир» [19, с. 299]. Дослідник підкреслював військовий характер залежності правобережного гетьмана від татарської допомоги.

В.Степанков присвятив багато уваги відносинам з Туреччиною. Поділяючи думку В.Смоля, О.Апанович, історик підкреслював вимушений характер протурецької політики Петра Дорошенка, із-за несприятливої політики Польщі та Росії. Також у

статті він поставив важливе запитання: «На яких умовах уряд Петра Дорошенка погоджувався на протекторат Туреччини?» [19, с. 306]. Відповідь на нього могла б пролити світло на сутність політики, світогляду, мотивів гетьмана. Щоб зробити це, історик, аналізуючи текст «договорних статей» 1669 року, висловив міркування, що у союзі з Туреччиною Петро Дорошенко шукав можливості «реалізувати Богданову програму державного будівництва-включити до складу національної держави всі етнічноукраїнські землі...Політичний задум Дорошенка передбачав велику автономію для України...» [19, с. 306]. Далі В. Степанков згодний з висновком О. Апанович: «Питання іншого характеру, що... турецький уряд далеко не всі статті задовольнив, а ті що схвалив, часто порушував. Але це вже не вина українського гетьмана, а трагедія його, як політичного і державного діяча...» [19, с. 306].

Таким чином, не буде перебільшенням сказати, що названі статті заповнили велику лакуну у справі дослідження зовнішньої політики Петра Дорошенка. Вона висвітлюється як патріотична, спрямована на збереження територіальної цілісності України, а правобережний гетьман як політичний діяч, який вів дипломатичну гру у важких зовнішньополітичних умовах заради розвитку української державності. Його помилки, звернення до сумнівних союзників пояснюється вже не бажанням знайти для себе вигоду, а розкриваються як історична драма, навіть трагедія видатної особистості, що опинилася у тяжких обставинах.

Наступні студії В.Смоля і В.Степанкова були присвячені вивченню традицій козацької державності на Правобережжі [10; 11; 15]. Зрозуміло, що розгляд діяльності і зовнішньої політики одного з найвидатніших учасників державотворчого процесу на Правобережній Україні козацького періоду зайняв у цьому важливе місце.

Таким чином, дослідження діяльності і зовнішньої політики Петра Дорошенка продовжилися у тісному зв'язку з вивченням державотворчих процесів на Правобережній Україні.

У праці історика Л.Мельника на основі детального розгляду джерел відтворений визвольний рух в Україні у XVII ст., показані складні процеси утвердження української державності [6]. Крізь призму цих процесів автор розглядав зовнішню політику Петра Дорошенка, поділяючи у їх оцінці погляди сучасних йому провідних українських істориків.

Аналізуючи дипломатичне тло зовнішньої політики правобережного гетьмана, дослідник звернув увагу на майже одночасне (у 1669 і 1670 роках) підписання трьох доленосних для Гетьманщини угод: Корсунської (Петро Дорошенко щодо протекторату Туреччини), Глухівської (Дем'ян Многогрішний з Московською державою) та Острозької (переговори польського уряду велися спочатку з Петром Дорошенком, але заключив угоду Михайло Ханенко) [6, с. 143]. Це дало йому можливість порівняти їх і зробити висновки, що «на 1670 рік в Україні в цілому існували два підходи до вирішення питання про майбутнє Гетьманщини. Перший підхід має чітко державницький характер. Його яскравим представником був гетьман П. Дорошенко... Цей підхід характеризувався бажанням української старшини будувати незалежну українську державу...» [6, с. 45]. Отже, на думку дослідника, саме цим підходом визначалися рішення зовнішньополітичної діяльності правобережного гетьмана.

1995 року вийшла праця В.Шевчука «Козацька держава», у якій автор прослідкував становлення, розвиток, загибель Української козацької держави, процес становлення самосвідомості нашого народу [22]. Не дивно, що у цій справі належне місце було віддане розгляду дипломатичної та військової діяльності Петра Дорошенка.

У здійсненні своєї зовнішньої політики цей гетьман, за словами дослідника, знаходився у «вогняному кільці» [22, с. 112].

Як і всі праці української історіографії першої половини 90-х років ХХ століття щодо Петра Дорошенка, назване дослідження є узагальнюючим, зовнішня політика гетьмана висвітлюється як боротьба за вихід з «вогняного кільця» заради незалежності чи хоча б широкої автономії держави. Але відмінністю є те, що В.Шевчук, висвітлюючи взаємовідносини з Росією, Кримом, Туреччиною, достатньо детально зупинився на розгляді умов т. зв. Острозької комісії, та на намаганнях правобережного гетьмана досягти порозуміння з Польщею. Цей дипломатичний акт брало до уваги достатнє коло істориків, які досліджували зовнішню політику Петра Дорошенка, намагаючись надати відповідь на запитання: чи щиро гетьман намагався відтворити Гадяцький трактат у відносинах з Польщею на переговорах в Острозі, досягши тим самим своєї мети – широкої автономії, чи використовував переговори у якості дипломатичної гри. В.Шевчук, відповідаючи на це питання, звертав увагу на ті широкі можливості, які надавала Україні домовленість в Острозі, якщо б вона була укладена на умовах Петра Дорошенка, а також гадав, що то був один з останніх «варіантів», які гетьман випробовував для замирення з Польщею [22, с. 114]. Взагалі, дослідник вважав, що невдача з Острозькою комісією являлася для України змарнованою можливістю, як і Гадяцький трактат, який на ній намагалися відновити дорошенкові посланці [6, с. 114], і саме це штовхнуло Петра Дорошенка до Туреччини [6, с. 119].

Перша половина 90-х років ХХ століття стала переломним етапом для формування нової концепції висвітлення діяльності гетьмана Петра Дорошенка. Стара радянська концепція потребувала перегляду, і українські історики багато зробили для того, щоби нарешті об'єктивно почати зображувати його політику. Праці створювалися в основному узагальнюючі, тобто такі, які показували весь життєвий шлях гетьмана – тільки з патріотичних позицій. Велика увага приділялася вивченню питань зовнішньої політики Петра Дорошенка. особливо дослідників хвилювало питання щодо сутності взаємовідносин гетьмана з Туреччиною. Українські дослідники одноставно зробили висновок щодо вимушеності союзу гетьмана з Портою, який у вирі складних відносин з Польщею і Росією вже не вбачав іншого шляху для збереження української державності, що являлося метою і основою його зовнішньої політики.

Дослідження українських науковців початку 90-х років привели до розуміння необхідності перегляду концепції Визвольної війни. Провідні сучасні історики В.Смолій та В.Степанков значно розширили хронологічні рамки цієї події, наголосивши, що висвітлювати її потрібно як справжню Українську революцію. Їх новітня концепція включила хронологічно все гетьманство Петра Дорошенка; тим самим дослідники підкреслили неабияку важливість його зовнішньої політики для боротьби за збереження української державності.

Дослідження українських істориків першої половини 90-х років заклали необхідні підвалини подальшого об'єктивного висвітлення постаті і діяльності Петра Дорошенка, намітили основні шляхи вивчення зовнішньої політики цього видатного гетьмана. Надалі потрібно проаналізувати історіографію зазначеної проблеми, яка сформувалася на початку ХХІ ст.

Список використаної літератури

1. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-х рр / О. М. Апанович – К. : Видавництво АН Української ССР, 1961 – 299 с.
2. Апанович О. Найтрагічніший гетьман України / О. М. Апанович // Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К. : Либідь, 1993. – С. 97-133.

3. Борисенко В. Україна козацька / В. Борисенко, С. Заремба. – К. : Центр пам'яткознавства АН України і Укр. тов-ва охорони пам'яток іст. та культ., 1993. – 203с.
4. Кардаш П. Гетьман Петро Дорошенко / П. Кардаш, С. Кот // Слава українського козацтва. – Україна-Київ – Австралія-Мельбурн : Фортуна, 1991. – С. 159-161.
5. Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України / В. Матях – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 184 с.
6. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К. : Освіта, 1995. – 192 с.
7. Слабошпицький М. Гетьман, онук гетьмана / М. Слабошпицький // З голосу нашої Клію : (події і люди української історії). – К.: Довіра, 1993. – С. 169-172.
8. Смолій В. Петро Дорошенко / В. Смолій // Історія України в особах : IX-XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К. : Україна, 1993 – С. 318-327.
9. Смолій В. Правобережна Україна після П. Дорошенка: традиції козацької державності / В. Смолій // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. – С. 1-2
10. Смолій В. Правобережжя другої половини XVII – початку XVIII ст. : провінція Речі Посполитої, чи частина самостійної держави? / В. А. Смолій // Польсько-українські студії «Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість»: матер. міжнар. наук. конф. м. Кам'янець-Подільський (29-31 травня 1992 р.) – К. : Либідь, 1993. – Вип.1. - С. 113-125.
11. Смолій В. Традиції державності на Правобережній Україні (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Смолій // Середньовічна Україна: зб. наук. праць / ред. В. Смолій. – К., 1994 – Вип. 1. - С. 109-123.
12. Смолій В. Українська козацька держава / В. Смолій // Український історичний журнал – 1991. - №4. – С. 5-19.
13. Смолій В. Гетьман Петро Дорошенко / В. Смолій, В. Степанков // Український історичний журнал. – 1992. - №7-8. – С. 84-102.
14. Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Темпора, 2011. – 632 с.
15. Смолій В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст. : проблеми державотворення / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1993.
17. Смолій В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Академія наук України, Інститут історії України, Інститут української археографії, 1992. – 38 с.
18. Степанков В. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672 – 1676 рр. / В. Степанков // Україна і Польща в період феодалізму: зб. наук. пр. / редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 112-128.
19. Степанков В. Петро Дорошенко / В. Степанков // Володарі гетьманської булави: історичні портрети / авт. передм. В. Смолій. – К. : Варта, 1994. – С. 285- 316.
20. Степанков В. Постать Петра Дорошенка у висвітленні істориків / В. Степанков // «Істину встановлює суд історії»: зб. на пошану Федора Павловича Шевченка / відпов. ред. В.Смолій; редкол.: Г.Боряк, І.Бутич, В.Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – Т.2: Наукові студії. - С. 418-448.
21. Степанков В. Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку :

(матеріали республіканських історичних читань). – К.: Інститут історії України АН України, 1991. – С. 27-34.

22. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.; іл.

Стаття надійшла до редакції 04.05.2014 р.

N. Fesenko

**FOREIGN POLICY ACTIVITY OF HETMAN PETRO DOROSHENKO IN
COVERAGE OF MODERN UKRAINIAN HISTORIANS**

The article analyses viewpoints of modern Ukrainian historians concerning foreign policy activity of Hetman Petro Doroshenko. It examines Hetman's evaluations in view of contemporary Ukrainian historiography formation. It presents researchers' concepts with regard to Petro Doroshenko figure in the works of historians of 1990ies.

The first half of 1990ies was a critical stage for conceptualization of Hetman Petro Doroshenko activity coverage. The old Soviet conception required revision and Ukrainian historians contributed greatly to the unbiased coverage of his policy. The works written were mostly resumptive, they showed all his life course patriotically. Great attention was paid to studying Petro Doroshenko's foreign policy issues. The subject matter of interrelations between Hetman and Turkey was of great concern. The Ukrainian researchers unanimously drew a conclusion as to constraint of his alliance with Porta considering the fact that in the whirl of complicated relations with Poland and Russia he didn't see any other path to maintain Ukrainian statehood which was the object and the basis of his foreign policy.

The researches of Ukrainian scientists of the early 1990ies resulted in understanding necessity of Liberation war conception revision. The leading present-day scientists V. Smoliy and V. Stepankov extended the time frames of this event and stated that it should be covered as the true Ukrainian revolution. Their up-to-date conception chronologically included all the period of Petro Doroshenko's Hetmanship. Thereby they emphasized great importance of his foreign policy for the struggle for maintaining Ukrainian statehood.

Studies of Ukrainian historians of the early 1990ies laid the basis necessary for further unbiased coverage of the figure and activity of Petro Doroshenko as well as charted the main course of examination of the outstanding Hetman's foreign policy. Hereafter it's essential to analyze the historiography of the given issue stated in the beginning of the XXI century.

Key words: *historiography, historical research, Hetman, foreign policy.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцова Н.І., к.і.н., доц.; Тарасов С.В., к.і.н., доц.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 351.78:620.9(477)(045)

Є.О. Боярська

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (1991 – початок 2014 р.)

Проблема забезпечення національної безпеки країни є однією з найважливіших задач, які виконує держава. Серед складових елементів системи національної безпеки одним з найбільш ключових є забезпечення безпеки та реалізація національних інтересів в енергетичному секторі. Головна складність цього процесу полягає на разі як в об'єктивно складних умовах функціонування української державності, так і в тому, що за всі роки функціонування України як самостійної держави довгострокової стратегії національного розвитку та ретельно розробленої системи національних інтересів та пріоритетів розвитку так і не було розроблено. Національні інтереси містяться в різних юридичних документах та не складають цілісної системи. На ефективність енергетичного сектору як невід'ємної частини системи національних інтересів країни також впливає не розробленість та суперечливість вітчизняного законодавства. Принципові зміни в цій галузі відбувається на тлі запровадження в країни європейських стандартів в енергетичній сфері та адаптації української енергетичної сфери до функціонування як частини загальноєвропейської енергетичної системи. Зазначені аспекти стають основою для перегляду позицій з національної безпеки в цій галузі та формулювання нових принципів та підходів до забезпечення енергетичної безпеки як складової національної безпеки країни.

Ключові слова: національна безпека, енергетична безпека, національний інтерес, енергетичний сектор, Європейська енергетична Хартія.

Проблема забезпечення національної безпеки та реалізації національних інтересів є однією з найважливіших задач національного функціонування держави. Складні та суперечливі процеси глобалізації як об'єктивні умови існування сьогоденного світу та внутрішньополітична ситуація, рівень розвитку економіки та наявні в країні різноманітні ресурси – як суб'єктивні чинники разом впливають на процес реалізації окремими державами власних інтересів в галузі національної безпеки.

Не стала виключенням й Україна. Як держава наша країна знаходиться на вельми важкому етапі свого розвитку: з одного боку об'єктивні глобалізаційні процеси, з іншого – гостра політична криза як центру політичної системи країни, так і її периферії, системні кризові явища у внутрішній економічній системі, як наслідок незавершеності реформ, відсутності діючого прозорого законодавства на тлі загальносвітового спаду виробництва та занепаду світових фінансових ринків, великий рівень соціальної диференціації, надвисокий рівень злочинності, роблять процес розробки та забезпечення національних інтересів та національної безпеки актуальною не лише науковою, а й прикладною задачею.

Забезпечення української національної безпеки базується на усвідомленні та реалізації декількох базових національних інтересів в різних сферах людської життєдіяльності, серед яких одне з пріоритетних місць посідає саме забезпечення

енергетичної безпеки. Цей аспект є ключовим для забезпечення й економічної безпеки країни. Проблема реалізації саме енергетичної безпеки є вельми складним та болючим питанням для нашого суспільства. Високі світові ціни на енергоносії, нерозвиненість внаслідок низького технічного та фінансового забезпечення власної енергетичної індустрії, енергозалежна та не модернізована економіка, яка не використовує сучасні технології у забезпеченні енергоджерел, таких як геліоенергетика, вітроенергетичний сектор тощо, спричиняють вкрай велику політичну залежність країни від інших держав світу, насамперед від сусідніх держав, що використовується як фактор тиску на зовнішньополітичну лінію держави. Тому метою статі є аналіз забезпечення енергетичної безпеки країни, починаючи з моменту набуття незалежності до першої половини 2014, коли відбулися принципові зміни у зовнішньополітичному векторі країни, задля подальшої структуризації тих змін, які втілюються в галузі.

Проблематиці забезпечення національної безпеки та відповідно її енергетичному сектору присвячено багато праць. Слід зазначити, що увага до даної теми притаманна не лише українській науці, враховуючи її надзвичайну важливість. Проблеми забезпечення національної безпеки в різних галузях вивчають представники багатьох наукових шкіл світу. Є спільні думки, які поділяють більшість фахівців. Так, вони вважають, що специфікою енергетичного питання є залежність політики нашої держави від потенційного постачальника енергоресурсів, незважаючи на те, з якою державою Україна буде укладати договори про постачання енергоносіїв. Насамперед, це пов'язано з тим, що держава не розвиває внутрішній ринок енергоджерел (особливо в галузі альтернативної енергетики), що робить Україну «заручником» іноземних контрактів. Наукові розвідки в сфері забезпечення енергетичної безпеки стали предметом досліджень таких дослідників як: В. П. Горбулін [4], А. Б. Качинський [4], В. Саприкін [10; 11], В. А. Ліпкан [8], О. Г. Білорус [1], Ю. Боровський [2], С. Толстов [12] та інші.

Національна система забезпечення енергетичної безпеки у своєму формулюванні спирається як мінімум на два різновиди документів. Первинними відповідно до чинного законодавства є різноманітні міжнародні акти, договори Європейського співтовариства, специфікації в енергетичній галузі, які прийнято в об'єднаній Європі, двосторонні угоди між країнами-партнерами в енергетичній сфері, Другу групу складають внутрішньодержавні правові акти, якими регламентується сектор забезпечення національної безпеки в Україні, закони, укази Президента, постанови КМУ тощо.

Одним з аспектів забезпечення національної безпеки є саме енергетичний сектор. В цій сфері пріоритетним завданням залишається максимально ефективне функціонування паливно-енергетичного комплексу країни, прийнятного для промисловості та населення країни. Сюди також можна віднести розробки в сфері економії енергії, знайдення її альтернативних джерел та екологічності енергетичного сектору держави, а також формування і реалізація політики захисту національних інтересів у сфері енергетики без зовнішнього і внутрішнього тиску та вільний вибір партнерів в енергетичній сфері [7].

В «Концепції національної безпеки України» прописано наступні складові енергетичної безпеки: по-перше, це розвиток технологій з енергозабезпечення та енергозберігання, по-друге, енергетична незалежність, екологічна безпека в діяльності енергетичних технологій та стабільність цін на енергоносії як соціальна складова [9]. Обидві складові тісно пов'язані, та можуть бути реалізовані лише синхронно.

Основною задачею, яка постає перед державою в енергетичній сфері, являється розробка та підтримка функціонування та подальшого удосконалення роботи паливно-

енергетичного комплексу, включно з такими аспектами як знайдення шляхів диверсифікації джерел енергії, максимального впровадження альтернативних джерел енергії, розробка шляхів енергозбереження та диверсифікація постачальників енергії. Особлива увага приділяється необхідності підвищення ефективності використання енергетичних ресурсів в Україні, серед яких максимальне впровадження, особливо для забезпечення потреб населення країни, та підвищення коефіцієнту корисної діяльності альтернативних джерел енергії, серед яких сонячна енергетика, гідроенергетика, використання вітрового потенціалу. Ці позиції чітко прописані в Законі «Про основи національної безпеки України» та в Указі Президента України «Про стратегію національної безпеки України» від 12 лютого 2007 року № 105 та низці інших політико-правових актах [7; 9; 13].

Слід зазначити, що Енергетична Концепція України включає в себе певні міжнародні зобов'язання, на основі яких її було створено. Мова йде про принципи, задекларовані в Європейській Енергетичній Хартії, Паризькій Хартії для нової Європи, Заключного документу Гаагської конференції з Європейської енергетичної хартії, а саме сторони, які підписали останню міжнародну угоду, зазначають, що вони співпрацюють в енергетичній галузі: ««Ми, зокрема, вітаємо практичні кроки по створенню оптимальних умов для економічно доцільного і раціонального освоєння енергетичних ресурсів з належним урахуванням екологічних чинників»». У відповідності до Європейської Енергетичної Хартії, прийнятої у 1991 р. в першому розділі зазначено, що головною метою енергетичних політик країн, які підписали цю угоду є: «...прийнятною з економічної точки зору основі, підвищити надійність енергопостачання і в максимальному ступені забезпечити ефективність виробництва, перетворення, транспортування, розподілу та використання енергії з тим, щоб підвищувати рівень безпеки та зводити до мінімуму проблеми навколишнього середовища» [5]. Таким чином, політика енергоефективності та зменшення впливу енергетичного сектору на екологію є пріоритетами не лише окремих країн, ця задача в повному обсязі поставлена та вирішується на рівні міждержавних об'єднань з врахуванням усіх потенційних постачальників енергії та усіх ризиків від використання енергії різних типів.

Одним з важливих елементів правового регулювання в сфері забезпечення енергетичної безпеки країни є цикл договорів, якими регламентуються відносини в енергетичній галузі між Україною та різними країнами регіону та світу. Положення цих договорів також впливають на систему забезпечення національної енергетичної безпеки. Так, наприклад, протягом останніх п'яти років Україною укладено низку меморандумів про співпрацю в енергетичній сфері з Білорусією, Народною Республікою Китай, Швецією, Данією. Але одним з базових договорів залишається укладений у 2005 р., й досі чинний Договір про співробітництво в енергетичній галузі, в який обидві сторони заявили про інтеграцію своїх енергоринків, а відносини між державою та ЄС в енергетичній сфері та наближення до європейських вимог в цьому секторі є необхідною умовою подальшої інтеграції України до Європейських структур [14].

Україна, підписавши Європейську енергетичну хартію і Договір до неї, низку інших міжнародних договорів, як і всі основні угоди про охорону навколишнього природного середовища, докладає немало зусиль для відповідного входження в європейський та світовий правовий простір. Адаптація українського законодавства в енергетичній сфері до правової системи Європейського Союзу має метою забезпечувати зміцнення міжнародної енергетичної безпеки та виконання Україною

вимог європейського енергетичного законодавства у відповідності з Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС [14].

Особливо суперечливими в секторі двосторонніх відносин залишаються договори, пов'язані з постачанням газу з Росії в Україну, досить важливим є так званий Договір Тимошенко-Путіна, яким регламентується енергопостачання до країни від 2009 до 2019 рр., в якому компанії ВАТ «Газпром» та НАК «Нафтогаз України», як державна компанія з видобутку, використання та транспортування нафти та природного газу домовилися про постачання природного газу до України на умовах поставки DAF «Інкотермс 2000», визначає вартість одного з ключових елементів системи енергозабезпечення промисловості та населення країни, а саме сировини для видобутку енергії (природного газу) [3]. Фактично, цей договір регламентує формулу, за якою вираховується ціна на надважливий елемент національної системи енергозабезпечення – сировину, та зовсім не є пільговим з точки зору дружніх відносин сусідніх держав.

Зазначені правові аспекти впливають на розробку, кодифікацію та функціонування системи забезпечення енергетичної безпеки. Але пріоритетним в цій галузі звісно є Закон України «Про основи національної безпеки України» [9], в якому в якості однієї з категорій національної безпеки в Ст.1. «Визначення термінів» окреслено, що одним з елементів безпеки країни є «забезпечення енергетики та енергозбереження». В якості загроз національним інтересам України визнано неефективність використання наявних в країні енергетичних ресурсів, недопрацювання в сфері диверсифікації джерел постачання енергії та відсутність системи енергозбереження як для економіки держави так і для населення. «Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки» визнано, що енергетична безпека може бути реалізована лише на основі стабільної роботи паливно-енергетичного сектору, але насамперед, на основі впровадження енергозберігаючих технологій.

Одним з головних документом в галузі реалізації намірів, приписаних в «Концепції національної безпеки» залишається прийнята КМУ у березні 2006 р. «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» (далі Енергетична стратегія або Стратегія). В цьому документі визнано, що відповідно до інших політико-правових актів одним з найважливіших завдань для держави залишається забезпечення своїх громадян «теплом та електроенергією», як одного з важливих складових добробуту громадян [6]. Держава зобов'язана забезпечувати суспільний попит в енергетичних продуктах, знаходячи максимально ефективні та екологічно безпечні шляхи задоволення потреб населення та масового виробництва в енергетичній сфері.

В Першому розділі Концепції національної безпеки окреслено основні цілі енергетичної політики країни, серед яких формування перманентного попиту на енергію; створення умов для її використання як для індивідуальних користувачів, так і у промислових обсягах, конструювання системи доставки енергії до користувачів, забезпечення режиму безперебійного постачання енергії. Серед пріоритетів, звісно, є позиції, пов'язані з тим, що видобуток, транспортування та використання енергії повинно бути максимально безпечним для оточуючого середовища. Серед пріоритетів також позначено раціоналізацію виробництва та використання енергії та споживання її з боку населення та у промисловому виробництві. Звісно, безумовним пріоритетом є інтеграція Об'єднаної енергосистеми України до європейської енергосистеми з послідовним збільшенням експорту електроенергії, зміцнення позицій України як транзитної держави нафти і газу [6]. Прописані цілі стали основою стратегії енергетичної безпеки країни, яка діяла до 2014 р., які були ґрунтовно розроблені, але

підзаконні акти, які б забезпечували їх втілення на практиці не були повністю та системно розглянуті, тому на разі не можна надати вищезазначеним позиціям статусу «впроваджених в життя», хоча окремі позиції, такі як розвиток альтернативних джерел енергії, розроблялися.

Що цікаве, в цій Концепції чітко не прописані принципи та напрями енергетичної безпеки країни та саме розуміння цього концепту, що зроблено в іншому документі. Так, згідно з «Концепцією діяльності органів виконавчої влади у забезпеченні енергетичної безпеки України» [7], затвердженою Кабінетом міністрів України у січні 1998 р., енергетичну безпеку можна охарактеризувати як систему безперебійного забезпечення населення та промислового виробництва, паливом та енергією без завдання шкоди оточуючому середовищу, транспортування та споживання паливно-енергії «в умовах сучасних ринкових відносин, тенденцій та показників світового ринку енергоносіїв».

В цій Концепції зазначено також основні напрями забезпечення енергетичної безпеки держави з боку державних органів, серед яких розробка комплексу заходів, спрямованих на підвищення; ефективності використання енергії, зниження енергоємності валового внутрішнього продукту за рахунок розробки альтернативних джерел енерговидобування, розробка систем економії енергоспоживання та на цій основі зменшення обсягів споживання енергоресурсів і, відповідно, зменшення залежності від імпорту енергоносіїв. Як бачимо, всі зазначені позиції спрямовані на максимальне задоволення попиту українського енергетичного ринку за рахунок розробки власних джерел енергії та максимального використання тих ресурсів, які знаходяться на території держави.

Пріоритети України в галузі енергетичної безпеки, позначені в концепції національної безпеки, складають систему принципів позицій, якими повинні користуватися представники відповідних відомств та представники виконавчої влади при забезпеченні енергетичної політики країни та роботи енергетичного сектору, насамперед до них можна віднести створення умов для функціонування цього сектору та максимальне сприяння його ефективності, в чому об'єктивно зацікавлені як представники держави, так і звичайні користувачі енергії. Серед принципів позицій цікавими є ті, що спрямовані на економічний аспект: ліквідація монополізації сектору, вигідна тарифна політика, формування ринкових відносин між виробниками та споживачами енергії – тобто комплекс заходів, спрямований на розвиток галузі, ліквідація особливих преференцій для окремих споживачів та підприємств, які зменшують ефективність галузі в цілому. Звісно, впровадження нових технологій та надання преференцій суб'єктам господарчі діяльності, які використовують альтернативні джерела енергії, та зменшують навантаження на державу. В Концепції прописано необхідність співпраці з провідними фахівцями в енергетичній галузі з метою обміну науковим потенціалом та розвиток новітніх технологій у відповідній сфері. Таким чином, пріоритети національної енергетичної безпеки, прописані в документі, складають цілісну систему поглядів на те, що є енергетична безпека та чим повинні користуватися представники держави, сприяючи реалізації інтересів країни в цій сфері.

В Розділі III цього Закону [7] також визначені потенційні загрози енергетичній безпеці України, серед яких об'єктивні внутрішні і зовнішні фактори. До внутрішніх факторів загроз енергетичної безпеки належить насамперед те, що виробництво енергії в країні не є економічно ефективним та витрати на це виробництво перевищують його вартість на внутрішньому ринку, відсутність амортизаційних фондів на модернізацію енергетичного сектору в сфері видобутку енергії, а також громіздка та неефективна

сама система видобутку енергії, яка була успадкована ще з радянських часів та зазнала модернізації лише в окремих секторах. А зовнішні загрози енергетичній безпеці держави є продовженням невирішеності внутрішніх загроз: сфера енергетики країни є вкрай монополізованою і відповідно залежною від своїх власників. Більшість джерел видобутку енергії в країні потребують імпорту запасних частин, обладнання, наукових послуг з інших країн, що робить весь енергетичний комплекс вкрай уразливим.

Концепція Енергетичної безпеки [6] та Концепція діяльності органів виконавчої влади у забезпеченні енергетичної безпеки [7] України мають багато спільного, адже в комплексі вони складають юридичне та філософське ядро системи забезпечення національних енергетичних інтересів. Принципові положення, які було виокремлено КМУ ще у 1998 р. відобразилися у «новій» Енергетичній стратегії пов'язані з необхідністю диверсифікації джерел надходження енергоносіїв та зниження енергетичної залежності національної економіки від імпорту палива, тобто позиція стосовно позбавлення від високого рівня монополізації постачання імпортованих паливно-енергетичних ресурсів є наявною у політико-правових актах країни, починаючи майже з моменту отримання незалежності, але на практиці вона за 20 років функціонування держави так і не була втілена.

Звісно, що основні цілі та задачі, прописані в Енергетичній стратегії України закріплюються низкою інших законодавчих документів та підзаконних актів. В залежності від сектору роботи забезпечення енергетичних інтересів країни можна виокремити наступні енергетичні галузі, діяльність яких регулюється відповідними профільними документами. Це ядерна енергетика та атомна промисловість, ПЕК, вугільно-промисловий комплекс, нафтогазовий та торфодобувний комплекс, електроенергетична галузь. В залежності від специфіки роботи цих енергетичних галузей вони мають свої специфічні документи, якими регулюються стандарти та принципи й норми їх діяльності.

Серед документів, якими регламентується діяльність енергетичного комплексу країни можна назвати такі акти, як закони «Про електроенергетику», «Про енергозбереження», «Про альтернативні джерела енергії». Значну та важливу частину енергетичного законодавчого комплексу складають законодавчі акти, які стосуються питань використання ядерної енергії, ядерної та радіаційної безпеки, адже саме цей напрям є вельми перспективним з точки зору вкладень в процес видобутку ядерної енергії та отримання результатів. Ця галузь також регулюється низкою юридичних актів, пріоритетним напрямом яких є задача мінімізації ядерних відходів. В Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» наявні позиції, спрямовані на забезпечення мінімального рівня утворення радіоактивних відходів». На практиці це здійснюється шляхом реалізації ліцензіатом програм мінімізації РАВ у межах програм поводження з ними. Відповідно до своїх міжнародних зобов'язань Україна як сторона Об'єднаної конвенції про безпеку поводження з відпрацьованим ядерним паливом та безпеку поводження з радіоактивними відходами представляє Національну доповідь про виконання Україною зобов'язань, які випливають з вищезазначеної конвенції.

Розглянувши систему законодавчих актів держави, якими регулюється забезпечення національної безпеки країни, а саме такого її сектору як енергетична безпека, можна зробити низку висновків. По-перше, в нашій країні немає чітко прописаного документу, довгострокової стратегії національного розвитку та ретельно розробленої системи національних інтересів та пріоритетів розвитку. Національні інтереси містяться в різних юридичних документах та не складають цілісної системи. Виходячи з цього факту, можна припустити, якщо вся система забезпечення

національної безпеки не розрахована на тривалий строк та містить головним чином «тактичні проміжні цілі та пріоритети», то й всі елементи національної безпеки країни матимуть несистемний характер. По-друге, система забезпечення національних енергетичних інтересів формується під впливом багатьох юридичних документів, серед яких багато угод, які ж знову було укладено не виходячи з довгострокових національних енергетичних інтересів. Система забезпечення енергетичної безпеки країни в цілому кодифікована в українському законодавстві, але як і багато інших документів не має реальних механізмів дії.

По-третє, спираючись на думку багатьох експертів та дослідників, можна зауважити, що теоретичні положення з забезпечення національної безпеки, які знайшли своє практичне втілення в Енергетичній концепції підлягають переробці, бо вони не є життєздатними, а це знову повертає нас до необхідності розробки цілісної системи пріоритетів та задач розвитку для нашого суспільства, а не окремих заходів з забезпечення економічної безпеки, соціальної безпеки або енергетичної безпеки.

Список використаної літератури

1. Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія / О. Г. Білорус. — К. : Батьківщина, 2001. — 300 с.
2. Боровский Ю. Соблазн «нефтяного оружия» [Електронний ресурс] / Ю. Боровский. — Режим доступу : <http://www.intertrends.ru/sixth/010.htm>.
3. Газова угода Тимошенко-Путіна [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/22/3686613/>.
4. Горбулін В. П. Методологічні Засади Розробки Стратегії Національної Безпеки України [Електронний ресурс] / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. — Режим доступу : http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issueprnb0&issue=2004_3.
5. «Європейська енергетична хартія» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukraine.uapravo.net/data/base61/ukr61971.htm>
6. Енергетична стратегія України до 2030 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN38530.html.
7. Концепція діяльності органів виконавчої влади у забезпеченні енергетичної безпеки України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.yur-info.org.ua/doc/1633010/Pro-Kontseptsiuu-diialnosti-organiv-vikonavchoi-vladi-u-zabezpechenni-energetichnoi-bezpeki-Ukraini>.
8. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : моногр. / В. А. Ліпкан. — К. : Текст, 2003. — 600 с.
9. «Про основи національної безпеки України»: Закон України // Офіційний вісник України. — 2003. — №29. — Ст.1433.
10. Саприкін В. Енергетична політика України на сучасному етапі (доповідь на конференції в Берліні) [Електронний ресурс] / В. Саприкін. — Режим доступу : www.ncsps.org/ua
11. Саприкин В. Топливо-энергетический комплекс Украины: готовность к евроинтеграции [Електронний ресурс] / В. Саприкін. — Режим доступу : http://gazeta.zn.ua/ECONOMICS/toplivno-energeticheskij_kompleks_ukrainy_gotovnost_k_evrointegratsii.html
12. Толстов С. «Північний потік» у цифрах і оцінках перспектив [Електронний ресурс] / С. Толстов. — Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/pivnichnii-potik-u-cifrakh-i-ocinkakh-perspektiv/>.
13. Указ президента України № 105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>.

14. Угода про партнерство та співробітництво між Європейським Співтовариством і Україною [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_012.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2014 р.

У. Boiarska

POLITICAL AND LEGAL ANALYSIS OF UKRAINIAN SECURITY OF ENERGY SUPPLY

The issue of national security is one of the most important tasks undertaken by the state. Among the constituent elements of the national security one of the key tasks is to ensure the safety and the implementation of national interests in various fields. One of the integral parts of the national security is security of energy supply. Security of energy supply is a state of readiness of the fuel and energy complex to provide the state's economy and population with the most reliable, technically safe, environmentally acceptable, cost-effective and reasonably sufficient power, and to guarantee to be able to held leadership in the formulation and implementation of policies to protect national interests in the field of security of energy supply without any kind of external and internal pressure.

The main difficulty of this process lies in the objectively difficult conditions of functioning of Ukrainian state as well as in the following fact that all the years of the Ukraine's functioning as an independent state they have not worked out a long-term national development strategies and moreover they also have not work out the system of national interests and development priorities.

National interests are stated in various legal documents but they do not create a complete system. The efficiency of the energy sector as an integral part of the national interests of the country also is affected by not elaborated and contradictory national legislation. Fundamental changes in the industry with the accordance to the European standards in the energy sector and adaptation of Ukrainian energy sector for functioning as a part of the European energy system. These aspects are the basis for the revision of national security position in the respective industry and the formulation of new principles and approaches to security of energy supply as a component of national security.

Security of energy supply as a component of national security is influenced by many legal documents, including many agreements that are concluded outside of long-term national energy interests. Security of energy supply codified in Ukrainian legislation has no real mechanisms of action.

The theoretical position of modern national security is founded in Energy Concept is to be recycled, because the items of the document are not viable, and it brings us back to the necessity of developing an integrated system of priorities and objectives for the functioning of the Ukrainian society.

Key words: *national security, security of energy supply, national interest, the energy sector, the Energy Charter Treaty.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н., доц.*

УДК 327.82

О.Т. Гирич

СУЧАСНІ МОДЕЛІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ТА ГЛОБАЛЬНА ЕКОПОЛІТИКА

У статті комплексно розглядаються моделі організації екологічної політики в національному масштабі провідними країнами світу. Значна увага приділяється визначенню поняття екополітики, його сутності та інструментів. У публікації робиться висновок про те, що екологічна політика на рівні окремих держав у своїх цілях збігається з глобальною екологічною парадигмою.

Ключові слова: екологічна політика, глобальна екополітика, навколишнє середовище, моделі

Останнім часом, все частіше зустрічаються свідчення того, що традиційні моделі природоохоронних ініціатив не демонструють належного рівня ефективності. Необхідність здійснення нових концепцій і форм екологічної стратегії стають очевидними. Досить часто звучать небезпідставні судження про те, що великі корпорації, трансатлантичні компанії і локальні підприємства не зацікавлені в будь-яких обмеженнях у своїй діяльності з екологічних міркувань через небажання збільшувати витрати. Якщо великі організації ще дбають про свій імідж і, принаймні, формально підтримують природоохоронні ініціативи, то представники компаній в країнах третього світу, де зосереджені більшість виробничих потужностей, зважаючи на ринки дешевої робочої сили, просто ігнорують дане питання. З огляду на більш важливі для цих країн проблеми - такі, як боротьба з убогістю, голодом і низьким рівнем життя екологічна парадигма відсувається на другий план. Проте, необхідність поліпшення екологічної ситуації визнається в усьому світі і кожна країна окремо готова зробити свій внесок у загальну справу. Йдеться про екологічну політику - методику, яка поряд з міжнародними неурядовими екологічними рухами, можливо, є найбільш ефективною на сьогоднішній день в плані впливу на катастрофічні масштаби наслідків людської економічної діяльності в світі. Дане завдання підтримується не тільки широкими верствами населення різних країн, а й усвідомлюється лідерами світової спільноти.

У сучасних дослідженнях екологічних проблем вищезазначені питання не отримали свого детального аналізу, хоча в ряді спеціальних робіт мають місце згадки і навіть цілі розділи, де фігурує назва «екологічна політика». Розробці концепцій екополітики різного змісту, їх обґрунтуванню присвячені дослідження І.Л. Абалкиної, І.Я. Блехцина, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, В.І. Соколова, І. Синякевича, Ю.І. Стадницького, А.Н. Федорищевої та ін. Але, на жаль, політичний аспект природоохоронної діяльності на рівні національних держав і його зв'язок з глобальною екологічною стратегією не отримав належного висвітлення.

Екологічна політика являє собою свідому і організовану регулюючу діяльність, за допомогою якої і при посередництві держави і громадських, а особливо політичних організацій, регулюється ставлення суспільства до природи з метою захисту і розвитку навколишнього середовища. У матеріалах Міжнародної конференції з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 зазначається, що саме держави зобов'язані проводити екологічну політику, адже вони, «володіючи суверенним правом експлуатувати свої природні багатства, проводять свою власну політику в питаннях

навколишнього середовища та розвитку, а також несуть відповідальність за те, щоб діяльність, що знаходиться під їх контролем, не завдавала шкоди навколишньому середовищу в інших країнах або районах за межами національної юрисдикції» [6, с.68]. Дійсно, екологічну політику слід розуміти, як цілеспрямовану діяльність державних інститутів, які за допомогою ресурсів центральної влади, як ніхто інший здатні впливати на події в екологічному секторі всередині країни запобігати негативним явищам виходити за її кордони.

Виникнення проблеми пов'язане з різким посиленням впливу суспільства і людини на природу. Промислова революція і, особливо, науково-технічний прогрес різко погіршили стан природи. За багатьма показниками, безконтрольність у ринковому суспільстві, в якому діяльність суб'єктів не регулюється державою, виключає природу зі сфери їх інтересів і призводить до різкого погіршення екології. Як результат, екологічні проблеми сьогодні можуть бути порівняні з наслідками ядерної катастрофи. Екологічна дилема у її сучасному вигляді виникла у 60-х роках 20-го сторіччя, коли стали помітними симптоми екологічної кризи - різкого погіршення стану природного середовища існування людини в результаті зростаючого отруєння та забруднення землі, води та атмосфери. Дана обставина змусила переглянути зміст і стратегію політики сучасного суспільства щодо свого майбутнього.

На думку експертів, нинішнє суспільство вступає в такий період свого розвитку, коли «економічна парадигма незабаром повинна поступитися місцем екологічній. З подібних міркувань, держави повинні зменшити і виключити моделі виробництва і споживання, які не сприяють сталому розвитку, а також мають проводити належну демографічну політику. У західних країнах, де екологічні перетворення отримали найбільш високі результати, екологічна політика бере початок із зародження еколого-політичних поглядів в 60-70-ті роки ХХ ст. У цей період у значній частини населення країн Західної Європи почалося формування громадських рухів «зелених», що послужило основою для встановлення принципів екології надалі в національному законодавстві. На самому управлінському рівні стало зрозуміло, що кращих результатів і високої ефективності можна досягти лише інтеграцією екологічної та секторальної політик. Типовим для багатьох країн стало створення на національному рівні систем екологічного моніторингу, обов'язковим елементом яких є регулярне інформування громадськості про стан навколишнього середовища і здійснення державної екологічної політики. З цього моменту можна говорити про початок епохи екополітики - систематичних і організованих ініціатив державного апарату, чітко цілеспрямованих на поліпшення стану екологічної ситуації в межах країни. Цим процесам сприяло становлення глобального інформаційного простору, що стало можливим завдяки бурхливому розвитку і широкій доступності сучасних інформаційних і комунікаційних технологій.

Якщо політика, як форма суспільної діяльності людей, спрямована на досягнення певних цілей, то екологічна політика повинна вирішувати такі завдання у певному визначеному сегменті - природоохоронному. Згідно з визначенням політологічного словника В. Коновалова, екологічна політика (від грец. oikos - будинок, батьківщина і грец. logos - слово, вчення) - частина політики держави в галузі нейтралізації збитку, що наноситься внаслідок людської діяльності [10]. Сутність екологічної політики полягає в тому, що ситуація може бути змінена при втіленні ряду політико-юридичних заходів для консолідації приватних виробників з метою колективного контролю за відновленням природи. Вони можуть втілюватися у законотворчості, прийнятті міжнародних правових актів про екологічні принципи організації суспільного життя і необхідності посилення адміністративних заходів впливу на порушників

природоохоронного законодавства. Практика показала, що саме такі суспільно-державні заходи є найбільш ефективними в разі втручання в природоохоронну діяльність. Вихідними умовами реалізації екополітики є узгодженість в управлінській вертикалі, а також з суб'єктами господарювання і суспільством щодо пріоритетності подібних цілей.

Головним інструментом екополітики є розробка екологічних законів та інших нормативних актів. Ще в 80-ті роки ХХ століття, коли екологічне знання отримало загальну інтеграцію, були сформульовані такі засоби для реалізації екологічної політики:

- платежі за використання природних ресурсів і за забруднення навколишнього середовища;
- субсидії на впровадження екологічно чистих і природоохоронних технологій;
- заставні платежі за тару багаторазового використання;
- платні дозволи на здійснення екологічно шкідливої діяльності;
- екологічне страхування;
- екологічне маркування та ін.

Це послужило розвитку більш масштабного процесу, дало поштовх для розвитку екологічної свідомості навіть у власне виробників. Промислові компанії почали розробляти і впроваджувати окремі корпоративні екологічні політики. Увага гравців економічного ринку стала зосередженою на зменшенні емісії забруднюючих речовин, обсягу відходів, зниженні енергоспоживання і ресурсоспоживання. Широке застосування отримав добровільний екологічний аудит. Більше того, навіть міжнародні організації промисловців розробили добровільні кодекси поведінки з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, які отримали реалізацію в системах екологічного менеджменту [5, с.40]. Система екологічного менеджменту сьогодні дає можливість організації відповідати зростаючим екологічним вимогам, забезпечувати виконання поточних національних і міжнародних екологічних завдань, тому вона стає пріоритетною на багатьох провідних підприємствах.

Узагальнюючи досвід країн, екополітика яких дала позитивні результати для населення своїх територій, Л. Метлова виділяє наступні загальні для всіх країн риси [8]:

- певні цілі діяльності урядів повинні поєднуватися з інтересами регіональних і місцевих органів управління і підтримуватися суб'єктами господарювання;
- всі цілі повинні бути узгоджені з можливостями суб'єктів, задіяних в їх досягненні;
- екополітика реалізується за наявності матеріально-технічного, творчого забезпечення функціонування певних організаційних структур суб'єктів;
- реалізація екополітики передбачає розподіл ресурсів - фінансових, матеріальних, трудових, творчих.

Варто відзначити, що незважаючи на єдині проблеми в питаннях природоохоронної діяльності, у різних країнах екологічна політика здійснюється відмінними способами і основна увага приділяється різним категоріям. Як пише М. Єрмолов, модель екологічної політики формується, з одного боку, як реакція на тиск різних соціальних груп, індивідів від державних органів та міжнародних об'єднань, а з іншого боку, є наслідком конкурентної боротьби різних акторів політичного простору. М. Терешина виділяє окремі фактори, що впливають на формування моделі екологічної політики в різних країнах [11]: Суспільний лад і форма правління; багатство; розмір території країни і щільність населення; культура; увага до закону; взаємодія екологічної політики з іншими політичними структурами; прозорість і відкритість для правового процесу.

Можна стверджувати, що за останні десятиліття років був досягнутий істотний прогрес у забезпеченні охорони та оздоровлення навколишнього середовища за допомогою застосування різноманітних інструментів екологічної політики, у тому числі таких, що ґрунтуються на ринкових підходах. Останнім часом серйозна увага приділяється забезпеченню дотримання створеного за цей період екологічного законодавства. Це можна побачити на прикладі екологічної політики країн Євросоюзу, де вона розробляється і на національному, і на наддержавному рівнях. На сучасному етапі великою перевагою можна вважати те, що кожна країна прагне розвивати свою політику, орієнтуючись на загальноприйняті в європейському регіоні екологічні цілі і застосовуючи схожі підходи, теоретично обґрунтовані і на практиці перевірені в безлічі сусідніх країн в рамках ЄС. З історичної точки зору, відлік координованого природоохоронного співробітництва на рівні всього європейського регіону можна починати від Конференції міністрів екології європейських країн, що відбулася поблизу Праги в 1991 р., де були сформульовані ключові принципи європейської екологічної політики. Дванадцять екологічних проблем визначені Екологічною програмою для Європи як головні, п'ять з них - як пріоритетні, а саме: зміна клімату, руйнування стратосферного озону, втрата біорізноманіття, аварії її з важкими екологічними наслідками, підкислення і збільшення концентрації тропосферного озону та інших фотохімічних оксидантів. Згідно з Програмою рекомендується формувати екологічну політику, виходячи з принципів запобігання, зосереджуючи увагу на санкціях проти шкідливих виробництв, їх оподаткування, розподілі відповідальності між суспільними групами, а також інтеграції екологічних складових у секторальні політики. Серед провідних інструментів, пропонує для досягнення цілей програми - технологічна кооперація в галузі розробки екологічно чистих виробничих і нових природоохоронних технологій, контроль забруднення і аварій, економічні інструменти, регулярні огляди реалізації екологічної політики, екологічне інформування та участь громадськості, міжнародний екологічний договір.

На сучасному етапі в Євросоюзі проводиться активне вдосконалення правового регулювання охорони навколишнього середовища. Зокрема, оновленню піддалися акти, які закладають правову базу системи збору та обробки екологічної інформації, моніторингу навколишнього середовища, екологічної сертифікації, проведення оцінки впливу на навколишнє середовище, механізму фінансування екологічних заходів. Робляться спроби кодифікації численних норм в області екологічної стандартизації та сертифікації.

Екологічна політика в країнах Центральної та Східної Європи має свої особливості порівняно з країнами Європейського союзу. Очевидно, що однією з головних причин їх діяльності є факт перебування цих країн у минулому в стані переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки. Для таких країн було необхідно розробити спеціальну екологічну програму дій з урахуванням специфіки перехідного періоду. Програма дій з охорони навколишнього середовища для країн ЦСЄ, яку схвалила Конференція міністрів "Довкілля для Європи", що відбулася в Люцерні в 1993 р., містить базові положення і стратегічні принципи для визначення пріоритетних екологічних проблем, де вказані шляхи вироблення і прийняття реалістичних, ефективних і економічно обґрунтованих рішень. Як першочергові визначені екологічні проблеми, пов'язані зі здоров'ям людей. У програмі, однак, зазначено, що невідкладні заходи повинні реалізовуватися в контексті тих можливостей, які склалися після розпаду старих режимів, тому слід враховувати, що в процесі структурної перебудови економіки можна і потрібно вирішувати деякі питання охорони навколишнього середовища з найменшими витратами. Формула успіху

екополітики визначена як потреба запобігти появі нових проблем, пов'язаних із забрудненнями, вирішити існуючі проблеми, і, як можна швидше і дешевше ліквідувати наслідки забруднення в минулому. Пропонується здійснення політики, спрямованої на усунення першопричин, що призводять до погіршення екологічного стану довкілля, а не на боротьбу із симптомами його деградації, рекомендується зробити акцент на показнику ефективності витрат як основному критерію при розподілі фінансових ресурсів, визначається декілька нагальних проблем, які потребують термінового вирішення.

Для функціонування, наприклад, американської моделі вказується плюралістичність екологічних заходів, покликаних встановити баланс для безперешкодної економічної діяльності промисловців і одночасному збереженні якостей природного середовища. Характерними особливостями моделі є множинність акторів з боку держави і громадянського суспільства, відкритість процедури і т.д. Важливо відзначити концептуальну близькість американської системи з ідеєю створення прозорості і інституційних рамок для відкритої боротьби і конкуренції інтересів основних груп населення - представників бізнесу, технічних експертів і державної бюрократії, екологів, які виступають від імені і виходячи з інтересів населення. Але особлива роль тут, як і в екологічній політиці взагалі, належить експертам, їх оцінці, так як вони встановлюють рамки, в яких розглядається конкретне питання.

Дійсно, екологічна політика проводиться як всередині країн, так і на регіональному і глобальному рівнях. Є кілька класифікацій екологічної політики. Так, наприклад, Н. Реймерс виділяв глобальну і державну екополітику. Так само її можна поділити на територіальну і локальну. Найбільш точною можна назвати класифікацію політики сфери екології на рівні національних держав і політику на наднаціональному рівні. Якщо внутрішня екологічна політика полягає в прийнятті законів, спрямованих на збереження та відновлення природних ресурсів, які виснажуються в результаті людської діяльності, а також створенні державних програм у природоохоронній та суміжних областях, виділення коштів на підтримку навколишнього середовища різним інститутам суспільства, то наднаціональний рівень включає колективні ініціативи держав і недержавних акторів в нормативно-правовому регулюванні природоохоронної діяльності.

На міжнародному рівні така діяльність необхідна тому, що природа не знає штучних, зокрема, політичних, державних кордонів - вона єдина для всіх людей Землі. Вже по самому визначенню, зовнішня політика визначається зовнішніми факторами, міжнародними обставинами, бо кожна держава існує не ізольовано, а у системі держав, у системі міжнародних відносин. Її інтернаціональний характер вимагає узгоджених дій від суб'єктів цього виду діяльності.

Причиною тому є те, що екологічна політика є частиною більш широкого кола питань, які видно на рівні планетарного масштабу, серед яких продовольча проблема, демографічна, економічна і культурна відсталість, питання прав і свобод. Продовольча проблема - дефіцит продовольства, у багатьох країнах люди голодують та помирають від відсутності харчування.

Демографічна проблема – висока народжуваність, швидке зростання населення у ряді регіонів (Африка, Азія, Океанія). Скорочення народжуваності, звеличення смертності у розвинутих країнах, в тому числі в Україні.

Подолання економічної та культурної відсталості, жебрацтва в країнах, що розвиваються в Азії, Африці, Латинській Америці.

Проблема дотримання соціальних, економічних та індивідуальних прав та свобод особистості, боротьби з міжнародною злочинністю та тероризмом, наркоманією, гуманізації міжнародних відносин.

Складовими компонентами власне екологічної кризи є: порушення істотного балансу газового складу атмосфери; руйнування озонового шару атмосфери; збереження та відновлення рослинного і тваринного світу. До них відносять також раціоналізацію використання ресурсів, що застосовуються в господарських та інших цілях; запобігання забруднення і шкідливої дії наслідків військової, космічної та інших форм діяльності.

При усвідомленні важливості всіх вищезазначених проблем, національно-державний суверенітет, найчастіше, приходиться у суперечність з цими глобальними інтересами, які відстоюють ООН, ЮНЕСКО, ЮНЕП, МАГАТЕ, окремі західні країни у своїй зовнішній політиці та інші міжнародні організації. Причина полягає в тому, що країни з незадовільною соціально-економічною ситуацією не в змозі виділяти ресурси на екологічну політику, що завдає шкоди всій світовій спільноті, а не тільки жителям і природі цих держав. Водночас світова практика не йде далі різних штрафних санкцій щодо таких країн, що завдають шкоди екології. Оскільки економіка та фінанси цих держав і так малі, ситуація тільки погіршується. У таких країнах екологічне питання з точки зору уряду найменш актуальне: економічна нестабільність, низький рівень життя населення, політичні проблеми виходять на передній план, відтісняючи на другий важливість стану навколишнього середовища і взаємини людини і природи [1, с.80]. Дуже важливим контекстуальним фактором є те, що в країнах з розвинутою економікою часто перебувають лише штаб-квартири і конструкторські бюро великих компаній, представників національного господарства, навіть брендів зі світовими іменами. Основні ж виробничі площі та потужності вже давно вивезені за кордон в треті країни з метою зменшення витрат на оплату праці робочої сили. Об'єктивно, що це країни з низьким рівнем доходу і занедбаною економічною ситуацією. Відповідно, в розвинених країнах екологічна політика ще має якісь позитивні результати, але в країнах - референтах вона має мінусовий показник. У підсумку, світова спільнота ще не може вийти на рівень випередження екологічних катастроф, а лише займається запобіганням того, що сталося. Для створення більш надійних засобів для порятунку екології та підвищення ефективності політики в цій сфері необхідний світовий арбітраж, який буде найбільш дієвим способом систематичного і організованого впливу на всіх учасників екологічного процесу.

Отже, екологічна політика – це усвідомлена діяльність, спрямована на досягнення екологічної безпеки життєдіяльності, тобто комплекс принципів, правових, адміністративних, фінансових процедур, які складають основу екологічного регулювання на державному чи наднаціональному рівні. Екологічна політика являє собою гостру необхідність для всього світового співтовариства, а також пріоритет номер один для кожного національного суспільства, адже це і є умовою його виживання. Проте її реалізація це не одномоментний акт, а важкий та довгий процес, до якого мають залучатися усі країни. Глобальна екополітика – складна система, яка ще тільки знаходиться в стадії формування. У сучасному світі екологічні проблеми можна перетворити на змістовну основу для інтернаціоналізації, глобалізації політики в цілому, оскільки вони перетворилися на актуальні глобальні проблемами. Якщо ще півстоліття тому мова про екологічну політику не мала місця і екологічні перетворення відбувались лише як поступки держав перед екологічними рухами, то зараз екологічна політика в ряді провідних країн світу отримала достатній розвиток і на інституціональному рівні. Дані надбання ефективних моделей нормативно-правового

регулювання екологічних проблем повинні засвоюватися і рештою світу. Ситуації, коли вразливістю країн третього світу користуються крупні промислові групи має прийти кінець. Вирішенню цієї проблеми повинні присвячуватись зусилля одночасно всіх держав і народів.

Варто підкреслити, що для реалізації концептів нової екологічної політики необхідний потужний бекграунд, який буде включати в себе не тільки ініціативи держави та представників наукового знання, а й підтримку і зацікавленість громадян країни у вирішенні екологічних проблем. Дуже важливо, щоб широкі верстви населення при цьому були підготовлені до прийняття нової, екологічної парадигми розвитку своєї країни і суспільства в цілому. Зараз людство має остаточно вирішити, що ж важливіше: бездумне нарощування промислового виробництва або екологічна безпека населення. Для подальшого розвитку сектора екологічної політики слід опанувати економічними знаннями, формувати у себе екологічну свідомість, бути морально готовим до сприйняття екологічних цінностей і всім цим керуватися у своїй практичній діяльності. Саме від рівня інтеграції екологічної та політичної свідомості людей залежить і характер соціоприродних взаємодій, спрямованість їх розвитку.

Список використаної літератури

1. Болотова А. А. Экологическая политика повседневности в западных странах и в России / А. А. Болотова // *Общественные науки и современность*. – 2006. – № 1. – С. 80-89.
2. Васильева М. И. Управление в сфере охраны окружающей природной среды: экологическая политика и право / М. И. Васильева // *Экологическое право*. – 2001. – № 3. – С. 16-22.
3. Галашев А. Проблемы экологической политики / А. Галашев, А. Галашева // *Вопросы экономики*. – 2006. – №11. – С. 111-117.
4. Зотов В. Д. Глобальная экологическая политика - категорический императив XXI века / В. Д. Зотов // *Социально-гуманитарные знания*. – 2002. – №6. – С. 3-20.
5. Зубков Ю. П. Системы экологического менеджмента как часть интегрированных систем менеджмента / Ю. П. Зубков, В. А. Новиков // *Компетентность*. – 2010. – №7. – С. 40-46.
6. Карако П. С. Экологическая политика: сущность и роль оптимизации социоприродных отношений / П. С. Карако // *Вісник Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя Грамадскіх і гуманітарных навук*. – 2011. – N 2. – С. 67-72.
7. Кочеткова Е. В. Экологическая политика как необходимый элемент устойчивого развития человечества / Е. В. Кочеткова // *Вестник Московского университета. Сер.18. Социология и политология*. – 2007. – №4. – С. 113-114.
8. Метлова Л. П. Риси моделей екологічної політики у часі та просторі / Л. П. Метлова // *Економіка промисловості*. – 2005. – № 3. – С. 22-31.
9. Пискулова Н. А. Экологическая политика как фактор международной конкурентоспособности государства / Н. А. Пискулова // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2000. – №7. – С.48-53.
10. Словарь по политологии / отв. ред. В. Н. Коновалов. – Ростов-на-Дону : РГУ, – 2001. – 285 с.
11. Терешина М. Инструменты государственной экологической политики : международный опыт / М. Терешина, Оюунцэцэг Лувсандондовын, Т. Тамбовцева // *Государственное управление в 21 веке: традиции и инновации*. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2007. – Ч. 1. - С. 800-807.

Стаття надійшла до редакції 08.05.2014 р.

O. Gyrych

**CONTEMPORARY MODELS OF STATE ENVIRONMENTAL POLICY AND THE
GLOBAL ENVIRONMENTAL POLICY PECULIARITIES**

The article highlights the leading countries fundamental models of the environmental policy organization. The publication discloses the concept of environmental policy, as well as its national models at the background of a global nature protection movement. The significant constituents of the subject and its types of environmental policies in different countries have been described. As well as the foundational state environmental policy distinguishing units are enumerated. The potential environmental policy trends have been defined. The main emphasis is laid on the requirements of united political and judicial resolution on environmental issues, which is designated as the most effective policy in the environmental study.

Environmental policy is defined as the motivated and highly organized activity, performed by public authorities in order to protect environment. It is stressed, that such a practice can be implemented only via the intermediary of the State and public organizations. The numerous models of nature management used to be invented by western scientific establishment. They have been embodied by the democratic-oriented governments for the purposes of their citizen in unique ways in each case.

The results of the research demonstrate that the main contradiction of global environmental policy appears as the fact that all countries do acknowledge the importance of environmental protection, but do not possess the similar resources for its implementation in the same dimensions and deepness. Deterioration of the environment has become a real fact and it is recognized by overwhelming majority of the people throughout the planet. Otherwise, pervasive differences in the standard of living of the population make decisive impact on how high will be a priority for environmental management of the state strategy. Eventually, the environmental transformation obtained the highest results in the West.

Taking into consideration the abovementioned, we can underline, that nature reigns supreme, center stage in the field of public politics and society lifestyle. Due to completion of the study the environmental policy is defined an integral part of modern globalization, which revealed as one of its main characteristics. The major instrument of environmental policy, which is still underdeveloped, is the environmental laws and regulations progress.

Keywords: *environmental policy, global environmental policy, environmental care models.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Антонюк О.В., д.політ.н, проф.; Трофименко М.В., к.політ.н, доц.*

УДК 323.15. (477.87)

Г.І. Мелеганич

СПЕЦИФІКА ЕТНОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті аналізується сучасне становище представників етнонаціональних спільнот Закарпатської області. Досліджується етнополітична ситуація регіону через розгляд життєдіяльності етнонаціональних меншин за кількома ключовими підходами: етнотериторіальний, інфраструктурний, етномовний, політичний, етноконфесійний тощо.

Ключові слова: етнонаціональні меншини, національність, етнотериторіальний, інфраструктурний, етномовний, політичний, етноконфесійний підходи

Населення Закарпатського краю, який географічно розташований в центрі Європи, сформувало унікальну спільноту, де віками разом проживали люди різних національностей, пов'язаних соціально-культурними та родинними зв'язками. Жителі Закарпаття поєднані спільною історією та минулим, тут переплетені різні культури, віросповідання і мови.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Закарпатській області проживають представники понад 100 національностей. Переважну більшість складають українці, вагому частку займають угорці, румуни, словаки, роми, німці, росіяни та інші. Проте, як вважає член-кореспондент НАН України О. Мишанич, поліетнічність краю – це міф вигідний «інтернаціоналістами» це політичні спекуляції, спрямовані на підрив престижу корінної нації і тих автохтонних національних меншин, які живуть в цьому краю споконвіку [9, с.27].

Проблематика поліетнічності Закарпаття досліджується досить давно фахівцями, але більшість науковців зосереджують свою увагу або на окремій етнонаціональній меншині (П. Лизанець, В. Марина, М. Товт, Є. Навроцька, М. Болдижар), або певному підходу чи їх поєднанні – історичний, демографічний, культурний, конфесійний (М.Зан, В.Габорець, М. Макара, І.Мигович) і т.д.

Констатуючи значну кількість представників національних меншин на території області, метою даного дослідження є аналіз етнополітичного простору – через вивчення етнополітичної ситуації регіону. Етнополітичну ситуацію можна характеризувати як становище – сукупність політичних, економічних та інших обставин, що впливають на стан міжнаціональних відносин в країні чи регіоні. До її вивчення існує ряд підходів. Російський дослідник А.В. Тураєв пропонує: етнотериторіальний, етноекonomічний, інфраструктурний, етнoдемографічний, етносоціальний, етномовний, етноособистісний, етноісторичний, етноправовий, політичний підходи [15, с. 24]. Ми зосередимо увагу на деяких із них в Закарпатській області.

Етнотериторіальний. Етнонаціональна структура Закарпатської області згідно Всеукраїнського перепису населення 2001 р. налічувала 1010,1 тис. українців, у тому числі 10,1 тис. русинів, 151,5 тис. угорців, 32,1 тис. румун, 31,0 тис. росіян, 14,0 тис. циган, 5,6 тис. словаків, 3,5 тис. німців, а також 1540 білорусів, 565 євреїв, 518 поляків, 490 вірмен та інші національності.

Чисельність представників різних національних меншин (найбільш чисельних) змінилася з 1989 р. по 2001 р. з наступною динамікою у процентному співвідношенні

від загальної чисельності населення Закарпаття (див. рис. 1.). Кількість постійного населення області зросла на 0,7 %.

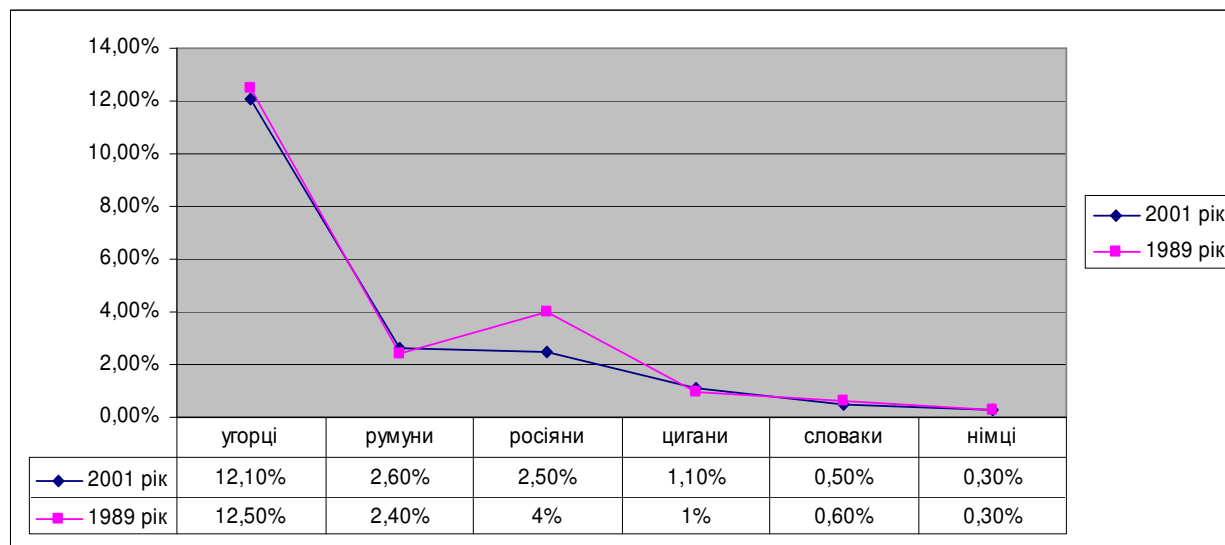

Рис.1. Динаміка чисельності населення Закарпаття 1989 та 2001 рр.

Як показує графік, жодна національна меншина, яка протягом довгого часу проживала на території Закарпаття суттєво не змінила свою чисельність відколи Україна стала незалежною державою. Показовий приклад лише російської національної меншини чисельність якої зменшилася на 1,5%, що у кількісному співвідношенні складає зменшення чисельності на 62,7% по відношенню до 1989 р., тобто до 31,0 тис. росіян. Така тенденція є характерною і в цілому по Україні, де кількість росіян зменшилася на 4,8%.

Серед представників титульної нації простежується позитивна динаміка приросту населення, їх кількість збільшилася на 3,4%. У 2001 р. українців у області згідно даних перепису налічувалося 1010 127 осіб, що становить 80,5% від загальної чисельності, а у 1989 р. – 976749 осіб, тобто 78,4% [13].

Щодо адміністративно-територіального районування, то тут ситуація виглядає наступним чином: українці переважають у всіх районах області. При цьому, у Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах їх чисельність складає 99%. Це пояснюється насамперед географічним розташуванням цих районів, тобто вони знаходяться в центрі та на сході Закарпаття і межують із сусідніми областями України. В той час коли 10 інших районів межують з іншими державами.

Єдиний район у якому українці не домінують – Берегівський район, традиційний осередок угорського населення. За даними перепису 2001 р. кількість угорців у районі та районному центрі склала – 62,12% (76,14% + 48,1%) тобто 54 (41,2 + 12,8) тис. осіб. А українців у цьому районі з районним центром включно 28,85%, тобто 20,5 тис. осіб. З наведених вище даних видно, що в Берегівському районі проживає третина угорців області, і всієї України, так як за переписом 2001 р. в Україні нараховувалося 156, 6 тис. угорців і з них 151, 5 тис. в Закарпатті. Частина угорців проживає в Ужгородському районі (24,8 тис.), також районами компактного розселення є частково Виноградівський (30,9 тис.) та Мукачівський (12,9 тис.) райони [13].

Щодо третьої за чисельністю меншини, то на Закарпатті проживає 32 152 румун, що становить 2,6 % від загального числа населення краю. Кількість представників румунської національності збільшилась на 2,6 тис. осіб. Демографічний приріст

румунського населення області є одним з багатьох показників стабільності в регіоні та відсутності будь-яких форм національної дискримінації. Більшість із їх числа компактно проживають на так званій території «історичного Марамуреша» у двох районах області – Тячівському (дев'ять населених пунктів – 21,3 тис.) і Рахівському (чотири населених пункти – 2,9 тис.), хоча з Румунією межують чотири райони Закарпаття – Рахівський, Тячівський, Хустський, Виноградівський. Протяжність українсько-румунського кордону в межах Закарпаття становить понад 250 км. У населених пунктах прикордонної смуги одного з найбільших районів Закарпаття – Тячівського – селищах і селах – Солотвино, Діброва, Глибокий Потік, Верхнє Водяне, Середнє Водяне, Топчино, Подішор, Бескеу, Кербунешть, Боуц, Плеуц та Бісеріка Алба (Біла Церква) – компактно проживає більше 30 тисяч українських громадян, етнічних румун [1, с.156]. У всіх інших районах та містах області проживає всього 340 осіб румунської національності.

На даний час в області проживають понад 30 тис. росіян. Вони майже рівномірно розподілені по всій території регіону. Найбільше їх у великих містах – м. Ужгород (11,1 тис.), м. Мукачево (7,3 тис.).

Наступною за чисельність є ромська меншина. На Закарпатті проживає 14 тисяч ромів, що становить 1,1% від усього населення краю. Роми компактно проживають в Ужгородському (3 тис.), Берегівському (2,2 тис.), Мукачівському (1,3 тис.), Виноградівському (0,9 тис.), Великоберезнянському (0,5 тис.) районах, містах Ужгороді (1,7 тис.), Берегові (1,7 тис.), Мукачеві (1,4 тис.), Хусті (0,1 тис.) [4, с. 15].

0,5% населення Закарпаття складають словаки. Переважна більшість їх компактно проживає у м. Ужгород, у селах Сторожниця, Анталівці, Глибоке, Середнє Ужгородського, с. Родникова Гута Свалявського, с. Тур'я-Ремета Перечинського, селищі Довге Іршавського районів, а також у Великоберезнянському та Мукачівському районах. З перепису 1989 р. кількість представників словацької національності зменшилася на 1,8 тис. осіб.

Окремої уваги потребує оцінка результатів перепису 2001 р. щодо кількості німців Закарпаття. Перепис засвідчив, що їх кількість 3,5 тис. осіб, в порівнянні з 1989 р. збільшилася на 112 чол. Тобто, як підмітив закарпатський дослідник М. Зан, перший Всеукраїнський перепис зафіксував своєрідний парадокс – зростання чисельності етнонаціональної групи, в середовищі якої протягом досліджуваного періоду відбувалися еміграційні процеси, виїзд на постійне місце проживання в Німеччину [5, с.21]. Німці Закарпаття компактно проживають в м. Мукачево (1,6 тис.) та Мукачівському районі (0,9 тис.), а також у Тячівському районі (0,3 тис.)

У місцях компактного проживання національних меншин населеним пунктам області повернуто колишні назви (всього 44), тобто розміщені двомовні написи.

Інфраструктурний підхід. Для забезпечення прав національних меншин в області створена мережа освітніх та культурно-мистецьких закладів, яка приведена у відповідність до національного складу населення, у повній мірі відповідає національному законодавству та міжнародним нормам.

В області функціонують такі моделі забезпечення прав національних меншин на освіту:

1. Викладання у навчальних закладах мовами національних спільнот, коли всі предмети вивчаються рідною мовою, а також можливість здобуття вищої і професійно-технічної освіти рідною мовою (таких закладів у регіоні переважна більшість).

2. Навчання рідною мовою здійснюється лише в початкових класах, а в основній та старшій школі продовжується вивчення рідної мови, а також окремих предметів

рідною мовою (так організовано навчання для учнів у класах зі словацькою або угорською мовою навчання у Рахівському районі).

3. У школах з українською мовою навчання вивчення рідної мови національних меншин здійснюється як окремі предмети або факультативно. (Так організовано навчання для дітей німецької, ромської спільнот, а також угорської та словацької в місцях, де вони проживають дисперсно).

4. Вивчення рідної мови, літератури, історії, національних та культурних цінностей, традицій рідного народу здійснюється також у недільних школах [11, с.5].

В Закарпатті функціонують, окрім україномовних, середні загальноосвітні навчальні заклади з мовами навчання національних меншин, у тому числі 62 шкіл з угорською, 12 – румунською, 1 – російською, 1 – українською і словацькою та ще 39 – з двома, трьома національними мовами навчання, діють 5 ліцеїв з угорською мовою навчання приватної форми власності. [8, с. 62]. Для малочисельних меншин уже відкрито 17 недільних шкіл з ромською, єврейською, польською, русинською мовами навчання.

У 92 дошкільних закладах виховання ведеться на мовах національних меншин, у тому числі в 71 – на угорській, у 3 – на румунській та у 18 – двома, трьома і більше мовами, серед яких: угорська, російська, румунська, ромська та німецька [8, с. 62].

Вищі навчальні заклади, які є в області теж працюють над забезпеченням освітніх потреб представників національних меншин. У 4 вузах відкрито групи з угорською мовою викладання (Ужгородський національний університет, Мукачівський гуманітарно-педагогічний інститут, Ужгородське училище культури, Берегівське медучилище). В Ужгородському національному університеті функціонують російське, румунське, німецьке та словацьке відділення, а з вересня 2008 р. працює гуманітарно-природничий факультет з угорською мовою навчання фахових дисциплін. З 1988 р. функціонує Центр гунгарології, а з 2008 р. створено Всеукраїнський науково-методичний центр словакістики який теж діє при Ужгородському національному університеті. Випускникам національних шкіл надана можливість скласти вступні іспити у вищі навчальні заклади області на рідній мові.

В обласному управлінні освіти та науки, у міських та районних відділах, де функціонують школи з мовою національних меншин працюють фахівці зі знанням відповідної мови. В області також діє Центр координації діяльності навчальних закладів національних меншин [12, с. 4].

Отже, в навчально-виховному процесі найкраща ситуація в угорців Закарпаття, які мають можливість замкнутого циклу навчання: від дитячого садка до вищого навчального закладу.

Збільшено інформаційний простір для національних меншин краю. 20% ефірного часу Закарпатська обласна державна телерадіокомпанія (ЗОДТРК) використовує на транслявання програм мовами національних меншин, які проживають на території області. Відтак було створено Творче об'єднання програм національних меншин, на базі якого працюють редакції угорського, румунського, словацького, німецького мовлень, а також редакція мовами національних меншин (російською, русинською та ромською). Щорічно на Закарпатті проводиться Міжнародний конкурс документальних фільмів, теле- і радіопрограм «Мій рідний край», присвячений культурі, побуту та духовному відродженню національних меншин.

Для висвітлення життя національних меншин краю: в області зареєстровано 20 періодичних видань угорською (разом з дубляжами), 5 – російською, 3 – румунською, 4 – ромською, 4 – русинською, 2 – словацькою, 1 – німецькою, 4 – двома та більше мовами. В обласних газетах систематично випускаються тематичні сторінки під

рубрикою «В національно-культурних товариствах». У видавництві «Карпати» (Ужгород) видається література словацькою, угорською та чеською мовами.

Для задоволення культурних запитів, збереження і розвитку культурних традицій національних спільнот в області створені належні умови. Із 476 клубних закладів області 94 – функціонують в місцях компактного проживання національних громад. При них діють 455 колективів художньої самодіяльності. Серед клубних закладів 74 обслуговують угорців, 5 – румунів, 11 – словаків, 4 – німців [12, с. 5]. В області працює 22 самодіяльні колективи національних меншин, що мають звання «народний» («зразковий»). Художні колективи національних меншин успішно беруть участь у різних мистецьких заходах – всеукраїнських, обласних та за межами України [7, с. 2].

Із 499 бібліотек області 112 діють у місцях компактного проживання національних меншин (у т.ч. обслуговують угорців – 94, німців – 5, словаків – 5, румунів – 8). Загальний обсяг літератури у фондах бібліотек складає близько 6,6 млн. примірників, у т.ч. мовами національних меншин: російською – 3,25 млн., угорською – 415,0 тис., німецькою – 5,0 тис., словацькою – 6,5 тис., румунською – 32,0 тис., іншими мовами – 9,7 тис. примірників [14, с. 42]. Можна простежити цікаву ситуацію, що кількість літератури не відповідає пропорційно кількості проживаючих представників національних меншин: найбільша її кількість російською мовою.

Незважаючи на позитивну динаміку, все ж необхідно зазначити, що заклади освіти з навчанням мовами національних меншин потребують поліпшення навчально-методичного забезпечення. Гостро відчувається нестача двомовних словників, розмовників, довідників, текстів для читання з літератури у перекладі рідними мовами, збірників для диктантів та переказів з рідних мов, нових підручників з літератури, а також методичних посібників для вчителів.

Етномовний. Національність та рідна мова збігаються в 97,1% населення Закарпаття. Але цей показник істотно відрізняється в окремих національностей. Представники більше, ніж 90% чотирьох найбільш чисельних національностей області назвали рідною – мову своєї національності. Найвищим цей показник виявився у державотворчої нації (99,2%). Не дуже відстали від них компактно проживаючі румуни (99,0%) та більшість компактно проживаючих угорців (97,1%). Серед росіян, незважаючи на їх розсіяність, частка тих, хто вважали рідною мовою російську, була високою (91,7%), що пов'язано зі спадщиною недалекого радянського минулого, коли вони були домінуючою нацією. Частка осіб, які вважали рідною мову своєї національності серед нечисленних народів області була значно нижча, переважно близько 50% чи менша. Висока частка осіб, які змінили рідну мову, серед невеликих за чисельністю та проживаючих розсіяно народів, вказує на прогресуючу асиміляцію в їхньому середовищі [10, с.497].

Цікава ситуація стосовно ромів Закарпаття. Серед них відсоток тих, хто вважає рідною мову своєї національності значно нижчий, ніж по Україні: тільки 2871 (із 14004) в той час, як значно більша частина вважає своєю угорську (8736), 2335 ромів визнають українську як рідну і лише 28 – російську [4, с.16].

Політичний. Відповідно до чинного законодавства України представники національних меншин на рівних умовах обираються до органів місцевого самоврядування та виконавчої влади. Інтереси територіальних громад представляють 7300 депутатів, в тому числі 90 депутатів обласної ради, 859 депутатів районних рад, 375 депутатів міських рад обласного та 180 районного значення, 5477 депутатів сільських і 499 селищних рад. Серед них було 147 угорців (12,8%), 16 румунів (1,3%), 10 росіян (0,9%), 3 роми (0,3%), 3 словаки (0,3%), 2 німці (0,2%), 1 русин (0,1%). Всього депутатів обласної ради 90, з них було 77 українців (85,6%), 10 угорців (11,1%), 3

румунів (3,3%) [5, с.19]. Дані про національний склад депутатського корпусу останніх місцевих виборів відсутні.

На сьогоднішній день найбільш політично активною є угорська меншина. Інтереси угорців на Закарпатті з 2005 р. представляють дві політичні партії: «КМКС» – Партія Угорців України (ПУУ), створення якої ініціювало Товариство Угорської Культури Закарпаття «КМКС» та Демократична Партія Угорців України (ДПУУ), ініційована Демократичною Спілкою Угорців України (ДСУУ).

Одночасно слід відзначити зростання кількості громадських організацій національних меншин. В розв'язанні проблем соціально-економічного розвитку, подальшій гармонізації міжнаціональних та етнічних відносин в області вони беруть активну участь. На 2014 р. в області зареєстровано 67 обласне національно-культурне товариство (13 – угорської спільноти, 4 – румунської, 5 – російської, 18 – ромської, 12 – русинської, 5 – словацької, 2 – німецької, 2 – єврейської, по 1 – білоруське, польське, грецьке та вірменське, чеське, азербайджанське). Вони виступають провідниками відродження і розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань національних меншин. Більшість товариств характеризується наявністю вагомого потенціалу для відродження мови, традицій, збереження самотутньої культури.

Представники національно-культурних товариств тісно співпрацюють з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Відпрацьована досить чітка система цієї співпраці. Ефективною формою діалогу є систематичні зустрічі керівництва облдержадміністрації та обласної ради з лідерами громадських організацій національних меншин [14, с. 39].

Державними структурами, що відповідальні за забезпечення прав національних меншин є, насамперед, відділ у справах національностей Закарпатської ОДА та Центр культур національних меншин Закарпаття.

Не менш важливим об'єктом дослідження є вивчення сучасних етнічних (національних) рухів. За час незалежності в Закарпатті можна виділити два національні рухи. Перший, це національний рух угорців за відокремлення та приєднання їх до Угорщини. Другий, етнічний рух русинів за визнання їх меншиною.

Поряд з названими підходами ми пропонуємо ще один етноконфесійний, позаяк багатонаціональний склад населення зумовлює його поліконфесійний характер.

В Закарпатській області діє понад 350 релігійних громад. Найбільшу кількість з них складають громади віруючих угорської національності – 232 (ЗРЦ – 103, РКЦ – 54, ГКЦ – 32, Свідки Єгови – 16, УПЦ – 8, АСД – 5, ЄХБ – 6, ОХЄЦ Живого Бога - 5). Також діють 44 релігійні осередки віруючих румунської національності (33 – Свідки Єгови, 6 – УПЦ, 4 – ГКЦ, 1- Новоапостольської церкви), 17 – словацької національності (РКЦ та ГКЦ), 10 – німецької (РКЦ), 10 – єврейської. Вірмени мають можливість задовольняти свої релігійні потреби у мішаних громадах УПЦ та одній громаді Вірменської апостольської церкви. [2, с.4].

Релігійним організаціям національних меншин створено сприятливі умови для задоволення їх релігійних потреб згідно з власними історичними та етнокультурними традиціями. Вони на 90% забезпечені культовими спорудами. Їм надається різноманітна допомога та сприяння у здійсненні зв'язків з одновірцями за кордоном, отриманні від них фінансово-матеріальної та іншої допомоги. Церкви Закарпаття сприяють підтриманню суспільної злагоди і порозуміння, збереженню толерантних міжконфесійних відносин, формуванню загальноетнічної культури

Загалом в області створені всі умови для віросповідання представників національних меншин. На 90% вони забезпечені культовими спорудами, підтримують

тісні зв'язки з одновірцями за кодоном та отримують від них матеріально-фінансову допомогу.

Слід звернути увагу, що в Закарпатській області є чимало прикладів, коли керівники окремих навчальних закладів, ігноруючи конституційний принцип відокремлення школи від церкви, без згоди батьків і дітей самовільно вводять викладання релігійних курсів, закону Божого чи катехізису. З урахуванням конфесійного розмаїття краю, це становить певну загрозу для збереження міжнаціональної злагоди. Органи державної влади Закарпаття повинні здійснювати нагляд за дотримання конституційних вимог щодо розділення функцій церкви та держави у сфері релігійного виховання з метою недопущення політичних та ідеологічних спекуляцій [3, с.11].

Отже підсумовуючи вищесказане можна констатувати наступне:

1. 80, 5% населення Закарпаття – українці, інші представники національних меншин. Серед українців, румун, циган простежується позитивна динаміка росту чисельності, водночас кількість угорців, росіян та словаків зменшилася в порівнянні з 1989 роком.

2. Для забезпечення прав національних меншин в області створена мережа освітніх та культурно-мистецьких закладів, що відповідає національному складу населення.

3. 97,1% населення Закарпаття спілкуються мовою своєї національності, проте значна частина з них не володіє державною мовою, що є проблемою в регіоні.

4. Представники національних меншин працюють в органах влади, а також обираються до органів місцевого самоврядування, займаються суспільно-політичною діяльністю через національно-культурні товариства. Найбільш активною в політичному житті є угорська національна меншина, яка представлена двома політичними партіями.

5. Багатонаціональний склад населення області передбачає його поліконфесійний характер.

Детальний облік та вивчення всіх перерахованих факторів, ліній їх взаємного перетину може бути використаний для вироблення рекомендацій в політиці і на практиці.

Список використаної літератури

1. Бокоч І. І. Європейські цінності та прикордонна ментальність населення Українських Карпат на сучасному етапі / І. І. Бокоч, Т. С. Сергієнко // Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або меншин : матер. між нар. круглого столу : (29-30 листоп. 2006 р., м. Ужгород) / за ред. Л.О. Белея. – Ужгород : Ліра, 2006. – С. 155–159.

2. Гузинець Ю. І. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Закарпатті / Ю. І. Гузинець // Інформаційний бюлетень відділу у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації та Центру культур національних меншин Закарпаття. – Ужгород : Ліра, 2013. – №25 – С. 4-15.

3. Євчак Ю. Б. Особливості реалізації регіональної політики органами державної влади Закарпаття в районах компактного проживання національних меншин після розширення ЄС / Ю. Б. Євчак // Інформаційний бюлетень відділу у справах національностей закарпатської обласної державної адміністрації та Центру культур національних меншин Закарпаття. – Ужгород : Ліра, 2007. - №13-14. – С. 11.

4. Євчак Ю. Б. Роми Закарпаття – стан, проблеми, перспективи / Ю. Б. Євчак // Інформаційний бюлетень відділу у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації та Центру культур національних меншин Закарпаття. – Ужгород : Ліра, 2007. – №9-10. – С.15-22.

5. Забезпечення прав національних меншин в Закарпатській області у контексті дотримання положень Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин // Інформаційний бюлетень відділу у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації та Центру культур національних меншин Закарпаття. – Ужгород : Ліра, 2008 . – №17. – С. 13-20.

6. Зан М. Етнодемографічна структура населення Закарпаття за матеріалами перепису 2001 року / М. Зан // Регіоналістика . – 2011. – №1. – С. 18-24.

7. Інформація про виконання «Про Програму забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин області на 2007-2010 роки» управлінням культури від 9.02.10 № 01-10/0-02 // Внутрішній архів відділу у справах національностей Закарпатської ОДА. – справа 01-02 (Розпорядження, рішення облдержадміністрації, обласної ради), на 2 арк.

8. Кляп М. І. Задоволення освітніх проблем національних меншин як один із чинників консолідації українського суспільства на сучасному етапі (практичний аспект) / М. І. Кляп // Міжетнічна та міжконфесійна толерантність як чинник консолідації українського суспільства: досвід Закарпаття: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (28–29 травня 2013 р., м. Ужгород). – Ужгород : Ліра, 2013. – С. 61-66.

9. Мишанич О. В. Політичне русинство: історія і сучасність: ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму : доп. на IV Міжнародному конгресі українців (, 26-29 серпня 1999 р., м. Одеса). – К. : Обереги, 1999.– С. 27.

10. Молнар Й. Рідна мова населення Закарпаття / Й. Молнар, С. Молнар // Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура : україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. М. Вегеша, С. Черничко. – Ужгород : Ліра, 2010. – С. 497-500.

11. На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 5.02.1999 р. №2377/34 щодо реалізації протоколу VIII засідання Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та на запит Держкомнаціміграції «14-154/11 від 04.08.1999 р. // Поточний архів у справах національностей та міграції. – Справа 01-08 (Звіти з основної діяльності), на 8 арк.

12. Національно-культурні товариства Закарпаття: Довідник. – Відділ у справах національностей облдержадміністрації, Центр культур національних меншин Закарпаття. – Ужгород: Ліра, 2009. – 31 с.

13. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

14. Ревак С. С. Діяльність органів державної влади Закарпаття щодо забезпечення прав національних меншин / С. С. Ревак // Сучасна етнічна структура українського суспільства: теоретичні та практичні аспекти: зб. доп. / державний комітет у справах національностей та релігії; упор. О.Н. Саган, Т.І. Пилипенко. – К.: Світ знань, 2008. – С. 37-43.

15. Тураєв В. А. Етнополітологія: учеб. пособ. / В. А. Тураєв. – М. : Логос, 2004. – 388 с.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2014 р.

H. Melehanych

THE SPECIFIC CHARACTER OF TRANSCARPATHIAN ETHNOPOLITICAL SPACE

The representatives of more than 100 of national minorities live on the territory of Transcarpathia. The overwhelming majority is made up of Ukrainians, a significant part is

constituted by Hungarians, Romanians, Slovaks, Gypsies, Germans, Russians etc. The aim of our investigation is the analysis of the ethnopolitical space through the study of the ethnopolitical situation in the district. Ethnopolitical situation can be characterized as the totality of political, economic and other circumstances that influence the state of international relations in the district. In the present investigation, we focus our attention on the ethnoterritorial, infrastructural, ethnolinguistic, ethnoconfessional and political approaches.

Investigating the ethnoterritorial aspect, we found out that according to national structure the population of the region differ considerably. Thus, in Mizhhiria, Volovets and Irshava regions 99 % of the population are Ukrainians. At the same time 10 other regions that border on other countries (the Slovak Republic, Poland, Romania and Hungary) possess from 81,8 % (Berehovo region) to 3,7% (Velykyj Bereznyj region) of representatives of national minorities. Hungarians, Romanians, Slovaks and Germans live most tightly. Infrastructural approach gives an opportunity to determine the ways of maintenance of cultural and educational needs of representatives of national minorities. There are 118 secondary schools in the district, where more than 20 thousand students study in the languages of national minorities. In 87 pre-school educational establishments children are brought up in Hungarian, Romanian, Russian and German. The best situation is in case of Hungarians as far as they have the opportunity of the closed cycle education: from the kindergarten to higher educational establishment. Ethnolinguistic index characterizes the language preferences of population. Nationality and mother tongue coincide in 97,1% of Transcarpathian population. The representatives of more than 90% of four the most numerous nationalities of the district called their mother tongue – the language of their nationality. Political index gives us information as to socio-political representation of national minorities. In 2014, 67 national cultural committees and 2 national parties of Hungarians have been registered in Transcarpathia. Their leaders take the most active part in social life and are the deputies of radas of different levels. As far as the structure of population is multinational, this conditions its polyconfessional character, and namely the necessity of singling out of ethnoconfessional approach. More than 350 religious committees in the district are established by national minorities.

The range of approaches as to the study of ethnopolitical situation is not completed, but their detailed analysis, the lines of their common intersection can be used for elaborating of recommendations in politics and in practice.

Key words: *ethnonational minorities, nationality, ethnoterritorial, infrastructural, ethnolinguistic, political, ethnoconfessional approaches.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Хижняк І.А., д.політ.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н, доц.*

УДК 327(437.1/2):61.1ЄС(045)

А.О. Терещенко

МІЖНАРОДНА-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті проаналізовано міжнародно-правові аспекти євроінтеграційних процесів Чеської Республіки. Європейська інтеграція, як один з багатьох процесів, що відбуваються у сучасній системі міжнародних відносин.

Ключові слова: Європейська інтеграція, Чеська Республіка, міжнародні відносини, законодавство.

Відносини між Чеською Республікою та ЄС у будь-якій сфері визначається наявністю міжнародно-правової бази, яка й характеризує глибину цих відносин.

Міжнародно-правова база є важливою на шляху розвитку міжнародного співробітництва між країною та організацією, зміцнення їх політичних, економічних, культурних, воєнно-політичних та інших зв'язків.

Процес утворення сучасної Чеської держави розпочався у 1990 р. й був, насамперед, пов'язаний із крахом комуністичних режимів урядів європейських країн. Вже в тому ж році було ухвалено конституційний акт продержавних символів Чеської Республіки. Прийняттям цього акту розпочалось так зване «розлучення» між Чехією й Словаччиною, які до цього були суб'єктами федеративної держави.

Цей процес завершився прийняттям 16 грудня 1992 р. представницьким органом – Чеською національною радою – Конституції, яка набула чинності 1 січня 1993 р.

За визначенням Основного Закону прийнята в Чехії форма державного правління є парламентською республікою. Згідно зі ст. 1 Чеська Республіка є суверенною, єдиною, а також демократично-правовою державою, заснованою на повазі прав й свобод людини та громадянина. У розділі ст. 5 Конституції зазначено, що політична система ЧР ґрунтується на вільних й добровільних засадах та вільному конкуруванні політичних партій, що поважають основні демократичні принципи та відмовляються від сили як засобу утвердження своїх інтересів [6, с. 99].

Міжнародні відносини між Чехією та ЄС розпочалися ще у 70-80-ті рр. ХХ ст. Щодо міжнародно-правової бази то першим договірним документом між Чехословаччиною та Європейськими Співтовариством була так звана обмежена угода з торгівлі металургійною продукцією (1978 р.) у межах Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), а наступним – двостороння угода з текстильної промисловості (1982 р.). Згодом укладено угоду з торгівлі промисловими товарами між ЧССР і ЄЕС (1988р.).

Серед переваг вступу Чеської Республіки до ЄС можна виокремити: історичні повернення до Європи (одне із гасел «оксамитної» революції 1989 р.), традиційної геополітичної і суспільної ролі країни. Чехія стає повноцінною європейською державою, спроможною брати на себе відповідальність за майбутнє Європи; економічні – 70% чеського експорту припадає на країни ЄС, з якими Чеська Республіка має активний торговельний баланс. Спільний ринок забезпечує нові можливості для деяких галузей промисловості (склодувне виробництво, виробництво цементу, хімічна індустрія, металургія та інженерна промисловість) [8]. Спеціалізація в межах ЄС сприятиме дешевому імпорту, підвищиться добробут споживачів. Відбуватимуться накопичення матеріального та людського капіталу, обмін високими технологіями, інформацією, поліпшиться інвестиційний клімат, зменшаться інвестиційні ризики; політичні – Чеська Республіка здобуде кращі міжнародні позиції, зокрема й на фінансових ринках; соціальні – підвищення життєвих стандартів й відкриті кордони сприятимуть вільному руху робочої сили. З огляду на традиційно низьку мобільність чеської робочої сили, великої міграції не очікується; інституційні – позитивних змін зазнає політична та ділова етика, що сприятиме прозорості громадського управління та економічної діяльності; фінансові – членство принесе збільшення фондів допомоги до 1,5% чеського ВВП. Чеські компанії, у яких відсутній інвестиційний капітал, отримають доступ до фінансових ресурсів завдяки більшій іноземній конкуренції банків та інших кредиторів (очікується зниження відсоткових ставок). Слаборозвинені регіони зможуть сподіватися на більшу цільову фінансову допомогу [7, с. 138].

Чеська закордонна політика в напрямі європейської інтеграції у 1994 р. реалізовувалась у ході європейських самітів. З точки зору взаємних відносин важливим кроком стало створення нового інституційного забезпечення чеської інтеграційної політики. 9 листопада 1994 р. уряд ЧР прийняв рішення щодо створення Комітету уряду ЧР з європейської інтеграції, який очолював голова уряду. Головним завданням Комітету було керувати та наглядати за втіленням Європейської угоди, підготовлювати інструкції для делегацій у Раді співдружності та гармонізувати діяльність окремих відділів у напрямку до ЄС. Також у листопаді 1994 р. Уряд уклав та опублікував графік інституційного забезпечення інтеграції ЧР до ЄС, який передбачав подання заявки про вступ на 1996 р. [3, с. 58].

Угоду про асоціацію між Чеською і Словацькою Федеративною Республікою та Європейським Співтовариством підписано 16 грудня 1991 р. Протягом 1993 р. чеська дипломатія домоглася остаточної домовленості з ЄС щодо нової Угоди про асоціацію. 23 червня угода була парафована і 4 жовтня в Люксембурзі була урочисто підписана як Європейська угода про асоціацію між Чеською Республікою, з одного боку, ЄС та її членами, з другого боку. З чеської сторони угоду підписав міністр закордонних справ Й. Зеленець. 27 жовтня Угода про асоціацію була ратифікована Європарламентом, а 8 листопада Парламентом Чеської Республіки. Вступила в дію вона з 1 січня 1995 р.

У грудні 1994 р. Європейська Рада затвердила стратегію попереднього вступу для держав Центральної і Східної Європи, яка ґрунтувалася на чотирьох основних елементах: європейських угодах; багатосторонньому структурному діалозі; підготовці країн ЦСЄ до інтеграції в єдиний внутрішній ринок; допомозі країнам ЦСЄ в межах спеціальних програм [5, с. 45].

Вишеградська група (Вишеградська четвірка) – угруповання чотирьох центральноєвропейських країн: Польщі, Чехії, Угорщини і Словаччини. З'явилась унаслідок зустрічі президентів Польщі Леха Валенси і Чехословаччини Вацлава Гавела та прем'єра Угорщини Йожефа Сантала 15 лютого 1991 р. в угорському місті Вишеград, після ухвалення Вишеградської декларації. Головною метою була названа інтеграція до євроатлантичних структур.

Водночас спільність цілей закордонної політики, спільність історичного досвіду та географічна близькість спричинили появу нового регіонального утворення, названого після розпаду Чехословаччини Вишеградською четвіркою (Чехія і Словаччина).

Були ухвалені умови про лібералізацію торгівлі в межах групи, що спричинило появу в 1993 р. Центральноєвропейського порозуміння про вільну торгівлю (СЕФТА).

У 1994–1998 рр. зусилля країн Вишеграда переважно були спрямовані радше на інтеграцію з ЄС і НАТО, ніж на лобювання взаємних інтересів, зустрічі голів держав відбувались нерегулярно [7, с. 126].

Європейська угода або Угода про асоціацію визначала, що кінцевою метою ЧР є прийняття її до ЄС і що співдружність мала б допомагати ЧР досягненню цієї мети шляхом поступового політичного та економічного зближення. Для ефективного наповнення угоди було організовано декілька спільних органів. Угода про асоціацію заклала інституціональні рамки на двох рівнях: міністерському та парламентському. На рівні Міністерства закордонних справ ЧР цим органом стала Рада асоціації, яка засідала один раз на рік. Діяльності Ради допомагав Комітет асоціації, який складався з високопосадовців і займався переважно технічними питаннями. На парламентському рівні був створений Парламентський комітет, який служив платформою для дискусій між членами Європейського Парламенту та Парламенту ЧР [1, с. 58].

Важливим моментом також є те, що тип асоційованої угоди, укладеної з країнами ЦСЄ, був угодою про співдружність з перспективою майбутнього повноправного членства. ЄС уклала асоційовані угоди і іншого характеру, які не були гарантією майбутнього членств. Одним з основних принципів, на яких будувалася Європейська угода, був принцип асиметрії. Це означало, що ЄС відкривала свої ринки для товарів з ЧР швидше, ніж це робила ЧР для товарів з ЄС. Асиметрія в укладеній угоді була поставлена вигідною для Чеської Республіки так, щоб ЧР мала більше часу на підготовку своїх виробників до конкурентних потоків. товарів з ЄС і водночас, щоб чеські експортери не були обмежені у вступі на європейський ринок. Угода також зобов'язувала Чеську Республіку до поступової гармонізації національного законодавства з *Acquis communautaire*.

Приєднання Чеської Республіки до програм ЄС, що регламентується Додатковим протоколом до Європейської Угоди з відкриття програм ЄС асоційованим членам (підписана Чехією у 1997 р.), було частиною підготовки країни до інтеграції.

Саміт у Ніцці став переломною віхою у прогресі Чеської Республіки щодо вступу в ЄС. Укладену в межах Ради угоду про приєднання було передано до Європейського Парламенту й офіційно підписано 16 квітня 2003р. в Афінах [4].

Після підписання угоду ратифікували країни-кандидати й члени ЄС. Чеський референдум з питання вступу відбувся 15-16 червня 2003 р. Чеська Республіка офіційно набула членства в ЄС з 1 травня 2004 р.

Найвизначнішою подією другої половини 1994 р. був грудневий саміт Європейської Ради в Гессені, на якому була представлена стратегія розширення ЄС на країни ЦСЄ. Як найпроблемніше завдання на саміті розглядалась адаптація законодавства країн ЦСЄ до *Acquis communautaire* [2, с. 172].

З огляду на це, було вирішено розробити документ, який би служив країнам-кандидатам як інструкція. Основним результатом саміту в Гессені стало прийняття рішення, що для реалізації стратегії розширення будуть використані чотири основні інструменти:

- Європейська угода.
- Структурований діалог.
- Програма PHARE.
- Біла книга правил приєднання до внутрішнього ринку.

Наступною важливою подією на шляху ЧР до ЄС була зустріч Ради з асоціації в Люксембурзі 10 квітня 1995 р. Чеську Республіку на переговорах, де говорилось, передусім, про вироблення Білої книги, представив Й. Зеленець. Він наголосив, що зміст Білої книги є лише підтвердженням готовності Чеської Республіки до інтеграції до ЄС і що з виконанням умов Чеська Республіка не буде мати жодних ґрунтовних проблем. Відношення ЄС до переговорів з ЧР підтвердило, що в політичному форматі він буде продовжувати розвивати структурний діалог. Загалом ЄС позитивно оцінював результати, досягнуті Чехією у галузі економічних та політичних реформ [6, с. 89].

3 травня 1995 р. Європейська Комісія схвалила Білу книгу, яка визначала необхідні кроки для поступової інтеграції країн ЦСЄ до ЄС, яка пізніше була прийнята на саміті ЄС в Каннах 26–27 червня під назвою «Підготовка асоційованих країн ЦСЄ до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу». Окрім презентації *acquis* внутрішнього ринку, у книзі була запропонована логічна послідовність відповідних заходів. Був розроблений наголос на вимоги належної імплементації та моніторингу національного законодавства, яке мало відповідати законодавству ЄС, а також виділені ключові законодавчі, регуляторні та інституційні положення, що забезпечували

функціонування єдиного внутрішнього ринку без кордонів та управління ним. Біла книга слугувала додатковим текстом до європейських угод, особливо у сферах економічного співробітництва та наближення законодавства [5, с. 79].

Після засідання урядового Комітету з європейської інтеграції 22 вересня 1995 р. прем'єр В. Клаус заявив, що Чеська Республіка передасть заявку на вступ у ЄС у лютому наступного року. Його слова втілились у реальність і 17 лютого 1996 р. В. Клаус передав італійському прем'єрові Л. Діні офіційну заяву на вступ до ЄС спільно з супровідним меморандумом, який роз'яснював чеські причини для подання заявки [3, с. 54]. У меморандумі уряд ЧР констатував: «Уряд Чеської Республіки розуміє переваги та незворотність процесу економічної інтеграції та її унікальне вираження в нинішньому проекті європейських інститутів. Уряд усвідомлює перспективи та майбутній потенціал членства. Чеський народ недавно знову здобув повний державний суверенітет. Однак уряд Чеської Республіки дійшов до таких самих висновків, до яких дійшли в минулому уряди сьгоднішніх країн-членів: що в сучасному європейському розвитку заміна частини власного державного суверенітету на суверенітет наддержавний і спільну відповідальність є необхідною як для блага своєї країни, так і для всієї Європи». Заявка була прийнята Радою ЄС 29 січня і, відповідно, Рада дала запит Європейській Комісії щодо підготовки нею висновків про готовність країни до вступу в ЄС. 26 квітня 1996 р. керівник делегації Комісії у ЧР Й. Гаар передав міністру закордонних справ ЧР Й. Зеленьцю опитувальник ЄК з підзаголовком «Необхідна інформація для підготовки висновків на заявку про членство в ЄС». Визначним фактором для консенсусного сприйняття чеської інтеграції до ЄС була й однозначна громадськості.

У червні 1996 р. в Чеській Республіці проходили парламентські вибори, результати яких дали початок другому коаліційному уряду В. Клауса. На виборах перемогла найсильніша партія урядової коаліції, ГДП, яка в своїй виборчій програмі виділяла повне членство в ЄС як свою головну зовнішньополітичну ціль. При цьому ГДП робила ставку передусім на вигоду інтеграції економічної, і аж ніяк не на поглиблення політичної інтеграції, яка, на їх думку, могла призвести до обмежень національних інтересів ЧР. Проте вже в своїй програмній заяві уряд означив членство в ЄС як логічне завершення прагнень Чеської Республіки до повної інтеграції з європейськими демократичними країнами. Свою офіційну відповідь на опитувальник Європейського Союзу схвалив урядовий Комітет з європейської інтеграції 19 липня 1996 р. Вже 26 липня її схвалив і уряд ЧР, а Посол ЧР при ЄС Й. Кройтер передав заповнений опитувальник назад представникам Комісії. Ці відповіді стали основою для висновків Комісії щодо стану підготовки ЧР, які були згодом опубліковані як складова документу Agenda 2000.

Agenda 2000, була запущена 16 липня 1997 р. Метою цього проекту є розширення ЄС шляхом прийняття в члени Співтовариства країн Центральної та Східної Європи, а також розвиток і фінансування загальної політики країн ЄС в ХХІ столітті. Вступ нових держав у члени ЄС очікувався не раніше кінця 2002 року після того як пройдуть необхідні переговори і всі угоди будуть ратифіковані [9, с. 230; 7, с. 98].

Протягом перших місяців 1997 р. вирішилося питання приблизної дати вступу ЧР до ЄС. Європейська комісія 22 січня в своєму основному матеріалі про розширення повідомила, що жодна зі східноєвропейських країн не зможе стати членом ЄС до 2002р.

В квітні під час візиту в Брюссель прем'єр-міністр ЧР В. Клаус мав зустріч з головою ЄК Ж. Сантером. Прем'єр інформував співрозмовника про прийняті урядом ЧР заходи щодо вирішення економічних проблем. Сантер відзначив їх досить відважними і зазначив, що такий спосіб їх вирішення свідчить про готовність Чехії до вступу в ЄС.

Голова ЄК також зазначив, що переговорний процес щодо вступу ЧР мав би початися на початку 1998 р.

На засіданні Європейської ради в Амстердамі 16–18 червня дійшло до підтвердження плану Амстердамської угоди, що стало вигідною передумовою для початку процесу розширення. Після конференції представники країн-членів ЄС зійшлися на зустрічі з прем'єрами та міністрами закордонних справ 12 країн-кандидатів для того, щоб офіційно інформувати останніх про висновки міжурядової конференції та запевнити, що розширення залишається й надалі одним з головних цілей ЄС [4].

У 1998 р. відбуваються внутрішньополітичні зміни в Чеській Республіці. 2 січня був сформований новий уряд ЧР, який очолив Й.Тошовський. 21 січня була прийнята нова урядова програма, в якій говорилося про намір продовжувати інтеграцію ЧР до ЄС. Діяльність нового уряду в області європейської інтеграції надалі проводив міністр закордонних справ та заступник прем'єр-міністра Я.Шедіви, який головними цілями міністерства визначив стабілізацію переговорної команди, визначення графіку підготовки до вступу, забезпечення успішного функціонування Постійної місії ЧР при ЄС в Брюсселі, а також підготовку Національної програми приєднання ЧР до ЄС [6].

12 березня 1998 р. в Лондоні відбулася перша зустріч Європейської конференції, де Чеську Республіку представляли прем'єр Й. Тошовський та міністр закордонних справ Я.Шедіви. Європейська конференція представляла собою платформу для дискусій найвищих представників країн-членів ЄС та країн-кандидатів. Правові засади вступних партнерств з країнами-кандидатами Європейський Парламент схвалив 11 березня 1998 р. в документі під назвою «Партнерство заради вступу». У даному документі були сформульовані короткострокові та довгострокові цілі – пріоритетами були економічні реформи, зміцнення інституційного та адміністративного потенціалу, вдосконалення законодавства в області внутрішнього ринку, спільна оцінка пріоритетів економічної політики та інше. В другій частині були детально розписані головні фінансові та технічні засоби, якими ЄС допомагав країнам-кандидатам у процесі підготовки до членства в ЄС [8, с. 79].

28 квітня в Брюсселі розпочався перший етап переговорів про вступ ЧР до ЄС – так званий «скринінг» (відбір, просіювання), тобто аналітичне порівняння законодавства країн-кандидатів з європейським законодавством. Для проведення «скринінгу» *Acquis communautaire* було розподілено на 31 розділ [2, с. 178].

Процес підготовки країни до членства в ЄС ретельно контролювався Європейською Комісією, яка щороку видавала Регулярні звіти про прогрес країн-кандидатів у підготовці до членства в ЄС. Перший звіт Комісії, який оцінював досягнення та перспективи країн-кандидатів на шляху їх інтеграції, був виданий 4 листопада 1998 р. У даному звіті Чеська Республіка оцінювалася дуже критично, передусім, у сферах державної служби та судочинства. Загалом при оцінюванні політичних критеріїв Комісія констатувала: «дві зміни влади з часу видання Висновку не привели до зміни політики ЧР відносно ЄС. Країна виконує політичні критерії, навіть якщо мусить постійно присвячувати увагу реформі судочинства, ефективніше боротися з корупцією та працювати над покращенням ситуації з ромським населенням». У підсумку звіту вказувалося, що Чеська Республіка зможе взяти на себе зобов'язання, пов'язані з членством, якщо їй вдасться пришвидшити процес імплементації *acquis* та зміцнити відповідні адміністративні структури. Уряд відреагував на даний звіт і почав пришвидшувати процес імплементації законодавства ЄС. Однак зрозуміло, що в зв'язку зі змінами урядів ЧР та не цілком стабільною політичною атмосферою в країні, процес прийняття та імплементації європейського законодавства ускладнювався та затримувався аж до виборів 1998 р. [9, с. 218].

На основі звіту ЄК Міністерство закордонних справ ЧР підготувало документ під назвою «Заходи щодо Регулярного звіту ЄК», який містив графік виконання окремими міністерствами завдань, що були необхідними для ліквідації відставань, про які йшла мова у звіті [5, с. 82].

14 січня 1999р. був створений новий комітет Сенату ЧР з європейської інтеграції, який очолила сенаторка ГДП Я. Філіпова. В лютому в Сенаті ЧР виступив головний посередник переговорного процесу з ЄС П.Телічка, який наголосив, що Чеській Республіці загрожує можливе просунення до другої хвилі прийняття країн-кандидатів, якщо країна не пришвидшить процес прийняття європейського законодавства та реформу державного управління. Подібні побоювання незабаром висловив і міністр закордонних справ Я. Каван, який наголошував на необхідності докласти всіх зусиль, щоб наприкінці року отримати від Європейської Комісії кращу оцінку в її регулярному звіті.

З огляду на проблеми із запізненням прийняття європейського законодавства, 17 травня відбулося спеціальне засідання уряду ЧР, на якому було схвалено нову актуалізовану версію Національної програми підготовки до вступу в ЄС. Програма була сформована фактично зсередньо-термінової економічної стратегії інтеграції враховуючи попередні результати «скрінінгу» законодавства і вийшла під назвою «Економічна стратегія вступу до Європейського Союзу» Другий звіт Комісії 1999 р. позитивно оцінив прийняття даного урядового документу [8].

Однак висновок щодо виконання Чеською Республікою «Партнерства заради вступу» ЄК означила як незадовільний. Головні зусилля згідно звіту ЄК Чеська Республіка мала докласти до реформування судочинства, пришвидшення процесу реструктуризації і приватизації економіки та процесу прийняття європейського законодавства. Причинами такого розвитку в ЧР Комісія вважала меншість в уряді та повільні парламентські процедури при прийнятті законодавства. Комісія доводила, що опозиційна угода між ГДП та ЧСДП паралізує прийняття політичних рішень, і, передусім, на рівні Парламенту ЧР. Цим самим Європейська Комісія дала зрозуміти, що опозиційна угода сповільнює підготовчий процес і що кращим би був уряд, сформований за підтримки парламентської більшості. Загалом звіт Комісії за 1999 р. не був набагато кращий, ніж минулорічний. Уряд і опозиція відзначили цей документ цілком об'єктивним, однак все ж відмічали, що Комісія під час оцінювання вдалася до неточностей і не розглянула всю інформацію, надану Урядом до кінця 1999 р. З огляду на необхідність ширшої підтримки в Парламенті ЧР для пришвидшення процесу прийняття європейського законодавства, дві найсильніші партії, провладна ЧСДП та опозиційна ГДП, підписали 26 січня 2000р. Угоду про підготовку Чеської Республіки на вступ до ЄС, так звану «Угоду опозиції». ЧСДП та ГДП домовилися на необхідності пришвидшити гармонізацію чеського правового поля та на потребі здобуття позитивної оцінки Європейської Комісії. Тому дві сторони домовилися, що будуть проводити двічі на рік зустрічі для консультацій щодо урядового списку законодавчих завдань, брати до уваги при прийнятті відповідних законів дійсний зміст відповідних правових норм ЄС та не будуть застосовувати правові норми ЄС для прощтовхування власних програмних засад, які не пов'язані з європейською політикою. Цей зустрічний крок привітали як Європейська Комісія, так і Європейський Парламент. Угода також ввійшла в історію євроінтеграції Чехії як «патент толерантності». Німецькі джерела називають її угодою цільової законодавчої співпраці між депутатами в цілях підготовки до вступу в ЄС. Також зазначають, що в період уряду соціал-демократів (з угодою опозиції чи без неї) були реалізовані певні заходи, які Комісія визначала як передумови для вступу в ЄС. До їх числа відносяться давно запланована адміністративна реформа, поправки до

конституції ЧР в рамках прийняття європейського законодавства та приватизація банків і великих державних підприємств. 31 травня 2000р. уряд ЧР ухвалив розширену та актуалізовану версію Національної програми підготовки ЧР до членства в ЄС 2000. [6]. Програма зосереджувалася на проблемах, які були визначені Європейською Комісією як пріоритетні – це пришвидшення прийняття законодавства ЄС та покращення можливостей його застосування, підготовка реформи судочинства та пришвидшення трансформації банківського сектору. Загалом, протягом 2000р. головну роль у відносинах ЧР з ЄС відіграло, передусім, питання щодо АЕС Темелін та вирішення спору щодо її функціонування. Питання вирішувалось на засіданні Ради асоціації ЄС-ЧР 20 вересня. Рада вказала на необхідність дотримання високих стандартів у галузі ядерної безпеки та зобов'язала Чеську Республіку надавати регулярну інформацію про АЕС Темелін. 8 листопада 2000 р. ЄК опублікувала новий звіт про прогрес країн-кандидатів у підготовці до членства в ЄС. В області політичних критеріїв було оцінено, передусім, ефективну співпрацю між урядом та Парламентом ЧР. Критику отримала недостатня реформа судочинства та становище ромської меншини. Чеська Республіка не погоджувалася, передусім, у даному звіті з оцінкою економічної області, в якій Комісія розробила рейтинг готовності країн. У першій групі готовності були Кіпр та Мальта як «функціонуючі ринкові економіки», в другій — Угорщина, Польща та Естонія як «ринкові економіки» і в третій групі опинилися ЧР та Словенія як «країни, які можна вважати країнами з функціонуючою ринковою економікою» [7, с. 146].

З 7 по 11 грудня 2000 р. в Ніцці відбувався саміт ЄС, на якому вирішувалось питання реформи інститутів ЄС, необхідної для підготовки та завершення процесу розширення східним напрямом. За підсумками саміту ЧР мала отримати, після вступу до ЄС, 11 голосів у Раді ЄС та 20 місць у Європейському Парламенті. Результати саміту означали збереження ролі малих країн в ЄС і не призвели до зміцнення наднаціонального виміру великих країн-членів.

18 січня 2001 р. уряд ЧР ухвалив новий план дій щодо вступу ЧР до ЄС, який виходив з оцінки звіту Комісії попереднього року. План складався, передусім, із завдань для всіх міністерств, які мали наблизити країну до ЄС. В лютому уряд звернувся про скасування вимоги відстрочки лібералізації ринку електроенергії до 2005р., тимчасового застосування більш низької ставки податку на додану вартість та інших невеликих вимог для полегшення. Національну програму підготовки Чеської Республіки до членства в Європейському Союзі на 2001 р., в якій в першу чергу йшлося про пришвидшення прийняття європейського законодавства, політику регіонального розвитку, про реформу та покращення державного управління та судочинства. На саміті в Гьотеборзі 15–16 червня 2001 р. Європейська Рада підтвердила, що процес розширення є безповоротний і в її інтересах є завершити його в такий термін, щоб нові країни змогли взяти участь вже у виборах до Європейського Парламенту в 2004 р. [3, с. 57].

Протягом 2002 р. між ЧР та ЄС відбувалося вирішення спірного питання щодо декретів Бенеша. 1 березня в Брюсселі відбулася зустріч міністра закордонних справ ЧР Я.Кавана з комісаром ЄС Г.Ферхойгеном. Обидва погодилися, що декрети не були й не будуть предметом переговорів про передумови вступу ЧР до ЄС [6].

15–16 березня 2002 р. в Барселоні проходив саміт ЄС, на якому вперше прийняли участь представники всіх країн-кандидатів. У червні 2002 р. в Чеській Республіці сформувався новий коаліційний уряд на чолі з Владимиром Шпідлою, який представляв ЧСДП. Міністром закордонних справ було призначено Ц. Свободу.

Пріоритетним завданням уряд ставив перед собою вступ до Європейського Союзу. Прийнята нова Урядова програма виходила з урядової комунікаційної стратегії, яка ставила собі за мету інформувати громадян про ЄС, викликати в них зацікавленість висловити свою думку на референдумі про вступ ЧР до ЄС та переконати їх, що вступ до ЄС принесе для Чехії національну вигоду і є у найвищих інтересах країни. Останній звіт Європейська Комісія оприлюднила 9 жовтня 2002 р.

На прохання Ради ЄС Комісія підготувала в своєму регулярному звіті пропозиції, за якими країни-кандидати можуть завершувати переговорний процес у кінці 2002 р. Найкраще серед кандидатів були оцінені Кіпр та Словенія, потім йшли Мальта, Угорщина та Чеська Республіка [2, с. 175].

У висновку щодо Чеської Республіки зазначалось, що Комісія «вважає Чеську Республіку здатною взяти на себе зобов'язання членства відповідно до передбачених термінів. У період перед вступом для Чеської Республіки є необхідним продовжувати підготовку відповідно зобов'язань, прийнятих під час переговорів про вступ». На засіданні Ради ЄС 18 листопада 2003 р., де Чеську Республіку представляли прем'єр-міністр В. Шпідла та міністр закордонних справ Ц.Свобода, було прийнято рішення, що прийняття нових країн до ЄС відбудеться 1 травня 2004 р. Саміт у Копенгагені, де були завершені переговори щодо умов приєднання Чеської Республіки до ЄС, відбувся 12–13 грудня 2002 р. На саміті також йшлося про розподіл фінансових засобів для нових країн-членів. Також було схвалено дату та місце підписання Угоди про вступ – 16 квітня 2003 р. в Афінах.

Зміст договору про приєднання країн-кандидатів до ЄС ухвалив Комітет постійних представників (COREPER) 5 лютого 2003 р. 9 квітня вступ десяти нових членів схвалив також і Європейський Парламент. За вступ ЧР голосувало 489 з 565 депутатів, тобто найменше з усіх країн-кандидатів. Такі результати були наслідком позиції євро-депутатів щодо чеського питання відносно АЕС Темелін та декретів Бенеша. 16 квітня 2003 р. в Афінах все ж відбулося урочисте підписання угоди представниками 15 країн-членів та 10 країн-кандидатів. Зі сторони Чеської Республіки Договір про вступ ЧР до ЄС підписали Президент Вацлав Клаус, прем'єр Владимир Шпідла, міністр закордонних справ Циріл Свобода та головний посередник переговорного процесу Павел Телічка. Перша частина Договору про вступ до ЄС являється фактично вступом, де забезпечується дійсність договору для всіх сторін.

Друга частина під назвою «Акт про вступ» відрізняється для кожної країни, де розписані конкретні умови членства в ЄС. Договір містить також безліч винятків, перехідні періоди і тимчасові обмеження, які були прийняті на саміті в Копенгагені [8].

25 квітня 2003 р. Президент Вацлав Клаус призначив проведення референдуму щодо вступу ЧР до ЄС на 13–14 червня 2003 р. Референдум пройшов успішно – виборці підтвердили бажання вступу країни до ЄС, хоча явка громадян лише трохи перевищила половину населення – 55,2%. З них 77,3% проголосували за вступ і 22,3% проголосували проти. На основі схвальних результатів референдуму та ратифікації Договору про вступ Президентом ЧР, 30 вересня 2003 р. Чеська Республіка передала Італії, країні головуючій на той час у ЄС, ратифікаційні папери до Договору. Європейська Комісія опублікувала 5 листопада звіт моніторингу по десяти країнах-кандидатах. У звіті йшлося, передусім, про прогрес, досягнений країнами до кінця вересня 2003 р. в імplementації потрібних реформ та виконання обов'язків. Головними проблемними областями, над якими потрібно було ще працювати, Комісія назвала неприйнятий закон про взаємне визнання професійної кваліфікації, транспортні шляхи та законодавство в області виконання стандартів ЄС на підприємствах обробки продуктів харчування.

Урочиста церемонія вступу Чеської Республіки до Європейського Союзу відбулася 1 травня 2004 р. разом з десятима країнами так званої п'ятої хвилі розширення. Розширення Європейського Союзу в 2004 р. стало найбільшим розширенням Європейського Союзу, з точки зору території, кількості країн та чисельності населення.

Вацлав Клаус у переддень до офіційного приєднання Чеської Республіки до Європейської спільноти виступив перед чеськими громадянами з промовою: «Це не є для нас чимось несподіваним. Вступ до ЄС готувався протягом тривалого часу і мав багато етапів, що склалися з постійних та регулярних реформ. Уже в листопаді 1989р., сотні тисяч з нас – майже підсвідомо і, отже, абсолютно спонтанно – висловили гасло «Назад до Європи», яке стало одним з найважливіших символів нашого майбутнього розвитку. Як буває у житті людини, так і в усьому людському суспільстві, сьогодні в день ми отримуємо щось, але в той же час ми щось і втрачаємо. Сьогодні, ми не вступаємо до Європи, тому що ми давно вже в ній є і були завжди, навіть за часів нашого найбільшого рабства. Сьогодні ми входимо до Європейського Союзу і наше завдання тому ще більш прозаїчніше: вміти орієнтуватися і пересуватися в структурах Брюсселя та в утвореній ними складній багатонаціональній спільноті, що не має нічого спільного з поезією. Ми не повинні загубитися там. Ми повинні забезпечити, щоб не дійшло до розмиття нашої ідентичності і втрати фундаментальних атрибутів держави, яких всі – я твердо вірю – цінують і поважають».

Вступ Чеської Республіки до Європейського Союзу був результатом успішного завершення переговорного процесу, в ході яких були обумовлені умови і подальші перспективи членства. Це стало історичною подією повернення Чехії *de jure* до європейського простору. З дати офіційного приєднання ЧР до Європейського Союзу почався новий етап у розвитку країни, який, з одного боку, відкривав безмежні можливості, а з іншого, виставляв певні рамки для їх досягнення [1, с. 56].

Уже після вступу до ЄС, 18 червня 2004 р. прем'єр-міністр ЧР В.Шпідла та міністр закордонних справ ЧР Ц.Свобода взяли участь у переговорах Європейського Союзу в Брюсселі, на яких було прийнято Проект Європейської Конституції. Обидва представники ЧР назвали прийняття Проекту величезним успіхом для ЄС та Чеської Республіки також. Проте з натхненним поглядом влади не погоджувалася опозиція. ГДП не погоджувалася з тим, що питання про справи такого фундаментального значення, коаліційний уряд не узгоджував з іншими партіями і що прийняття Конституції має вирішуватись на референдумі.

11–12 липня 2004 р. в Чеській Республіці проходили вибори до Європейського Парламенту. На виборах перемогу отримала ГДП, яка отримала 30% голосів. Однозначна перемога ГДП і, відповідно, яскрава поразка провладних партій призвела до послаблення уряду В. Шпідли. Після втрати підтримки всередині ЧСДП і в коаліції прем'єр подав у відставку 30 червня 2004 р. Однак внутрішньополітичні зміни не завадили зовнішньополітичному курсові держави і всі наступні уряди діяли в рамках Концепції закордонної політики Чеської Республіки на 2003–2007 рр. [3, с. 57].

Таким чином, у середині 2004 р. успішно завершився багаторічний процес інтеграції Чеської Республіки до Європейського Союзу. В данному дослідженні документально показано, що в різні періоди цей процес відзначався різним ступенем інтенсивності та різною характеристикою. Однак можна з впевненістю зазначити, що вступ країни до ЄС однозначно не був заслугою якоїсь однієї політичної сили ЧР. Приєднання Чеської Республіки до ЄС означало реалізацію європейської зовнішньополітичної стратегії та завершення процесу входження країни в демократичну європейську спільноту. Проте, із завершенням даного етапу входження,

який тривав близько десяти років, відразу розпочинається новий, і не менш складний, етап виконання взятих на себе зобов'язань членства в європейському співтоваристві.

Список використаної літератури:

1. Загорняк Н. Проблеми розширення ЄС на Схід наприкінці ХХ на початку ХХІ століття / Н. Загорняк // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 1999. – №9. – С. 53-58.
2. Кіцила Л. Ю. Зовнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу : дис. канд.політ. наук: 23.00.04/ Лідія Юліанівна Кіцила; Львівський національний ун-т ім.Івана Франка. – Л., 2004. – 190 с.
3. Кіцила Л. Чеська Республіка на шляху інтеграції до Європейського Союзу / Л. Кіцила // Вісник Львівського університету. Сер.: Міжнародні відносини. – 2004.– Вип.12. – С. 63-68.
4. Czech Foreign Policy and EU Integration: European and Domestic Sources. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15705850903553513#.UnUyZJZ93uQ>
5. 1999 Regular Report from Commission on Czech Republic's Progress Towards Accession. – Prague, 1999. – 97 s.
6. 2000 Regular Report from the Commission on the Czech Republic Progress Towards Accession. – Brussels PC, 8 November 2000. – 115 s.
7. Černoch P. Cesta do EU. Východní rozšíření Evropské unie a Česká republika v období 1990–2004 / P.Černoch – Linde, 2003. – 159 s.
8. Česká transformace v pamětech politiků a Hirschmanův cyklus. – Praha, 2001. – 85 s.
9. Pavlíček V. Transformace ústavních systémů zemí střední a východní Evropy / V. Pavlíček. – Praha, 2000. – 312 s.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2014

A.Tereshchenko

**INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF EUROPEAN INTEGRATION
PROCESSES CZECH REPUBLIC**

The article highlights the international legal aspects European integration processes Czech Republic. European integration as one of the many processes occurring in contemporary international relations. Relations between the Czech Republic and the EU in any area defined by the presence of the international legal base which characterizes the depth of the relationship. International legal framework is essential to the development of international cooperation between countries and organizations to strengthen their political, economic, cultural, military, political and other relations.

The formation of the modern Czech state began in 1990 and was first of all associated with the collapse of the communist regimes of European governments.

Europe XXI century. is an example of the close of interstate cooperation with transparent borders open to the free movement of capital, goods, services and people.

European integration as an important factor in the dynamic regional and sub-regional cooperation in many areas of economic and political life, significantly affect the distribution of forces in the international arena. Membership in the European Union mean for the Czech Republic to return it to the geopolitical and social role on the continent at the same time internal changes in the state and society.

Czech Republic is no longer a post-communist country where there are difficult transformation process, and thanks to European integration will state that will take over the responsibility for the future of Europe.

The accession of the Czech Republic to the EU meant the realization of a European foreign policy strategy and the completion of the joining democratic country in the European community.

However, with the completion of this phase entry, which lasted about ten years, just started a new, and equally complex, stage performance of obligations of membership in the European Union.

Overall, the Czech Republic's accession to the EU can be considered consistent and deliberate step, spiritually and actually returned the country to Europe, providing her progress in the security sector, as well as new opportunities for economic, social and political development. Moreover, European integration of the country guarantees its peaceful and safe development of the long perspective.

Key words: *European integration, the Czech Republic, international relations and legislation.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н, проф.; Трофименко М.В., к.політ.н, доц.*

УДК 316.12:327.3(045)

К. Tryma

GLOBAL CIVIL SOCIETY AS A NEW ACTOR OF INTERNATIONAL RELATIONS

The article tackles upon the problem of global civil society, this structure has formed within the national states but now it functions in the international level and it has a number of principal characteristics which make it different from national civil societies. One can distinguish among them following: It has a horizontal vertical structure, there is no any kind of its center and it is aimed to protect human rights and freedom without reference to the national location.

The basis which is necessary for the formation of this structure are not only the transformation processes in the system of national civil societies and the output of their functioning on a new level, but it is also connected with the changes that have occurred in the realm of national sovereignty, allowing structures of global civil society rather actively intervene into the aspects relating to the domestic sphere. But they also tackle upon the interests of the entire international community, for example, in the environmental issues. It happens in the form of interaction between public organizations operating internationally with local or national representatives of public bodies for solving a specific problem. This phenomenon is accompanied by limited cooperation permanency in the sphere of problem management specific problem; it is not a kind of systematic cooperation, at least in most cases.

Gradually, the structure of global civil society are transformed with the help of modern information and communication tools into informal supervisory body of the planet, it has a capacity to participate in today's political process as an equal actors. But there still exist some outstanding issues: the definition of the legal status of global civil society and a clear delineation of its relationship with the nation-states. It is not possible now, because the dynamics of the creation of additional global civil structures remain relatively high.

Key words: *civil society, global civil society, national state, international relations*

The growth of global interdependent communication relations has been greatly accelerated by the advent of decentralizing communication technologies such as Internet networking. This kind of communication relations linked to what can be called cross-national initiatives which take place in various forms: from personal chatting to more complex organizational forms, civil organizations. These non-governmental elements started to be called «global civil society», new structure which is functioning on the understate level basing on a number of the principles which are distinctive to the traditional national civil societies. Moreover, global civil society has become a new political power, It is interesting that this unity does not have any constitutional authority but it effects upon the activity of states and even governmental organizations. So, global civil society now represents a new force in international relations. The present article is aimed to highlight the some theoretical concepts of global civil society as a new participator of world politics in the course of modern historiography.

From the industrial age to the present, mercantilist and power political interests pushed civil society to the edge. In most countries, civil society even lacked its own channels of media communication. It was speechless and powerless, isolated behind the artifice of national boundaries, rarely able to reach out and gain strength in contact with counterparts around the world. What we now call the «NGO Movement» began in the middle of the last century with a trickle of organizations and has now become a flood of activity. Nongovernmental organizations (NGOs) today encompass private citizens and national interest groups from all spheres of human endeavor. Their huge increase in number and power is due in no small measure to the development of globe-girdling communications technologies [3].

As Dutch social theorist Cees J. Hamelink has written, we are seeing a new phenomenon emerging on the world scene – global civil society, best articulated by the NGO movement [4, p. 5-8]. New communications technologies now facilitate communication among and between the world's national civil societies, especially within the fields of human rights, consumer protection, peace, gender equality, racial justice, and environmental protection. From Earth Summit to GATT, from the United Nations General Assembly to the Commission on Human Rights, NGOs have become the most important embodiment of this new force in international relations.

The development of communications technologies has vastly transformed the capacity of global civil society to build coalitions and networks. In times past, communication transaction clusters formed among nation-states, colonial empires, regional economies and alliances – for example, medieval Europe, the Arab world, China and Japan, West African kingdoms, the Caribbean slave and sugar economies. Today new and equally powerful forces have emerged on the world stage – the rain forest protection movement, the human rights movement, the campaign against the arms trade, alternative news agencies, and planetary computer networks.

The continued growth and influence of global civil society face two fundamental problems: increasing monopolization of global information and communication by transnational corporations; and the increasing disparities between the world's info-rich and info-poor populations. Global computer networking makes an electronic «end-run» around the first problem and provides an appropriate technological solution to overcome the second.

Hamelink observed that the very powers that obstructed civil society at the national level – markets and governments also controlled most of the communication flows at the global level. Government monopolies still control a huge share of the world's air waves and telecommunications flows. Even worse, a handful of immense corporations now dominate the

world's mass media. If present trends continue, Bagdikian predicted, by the turn of the century «five to ten corporate giants will control most of the world's important newspapers, magazines, books, broadcast stations, movies, recordings and videocassettes» [1, p. 805]. Telecommunications infrastructures and data networks must also be included in this gloomy account. Today's «lords of the global village» are huge corporations that «exert a homogenizing power over ideas, culture and commerce that affect populations larger than any in history». Neither Caesar nor Hitler, Franklin Roosevelt nor any Pope, has commanded as much power to shape the information on which so many people depend to make decisions about everything from whom to vote for to what to eat» [1, p. 807].

Why is this happening? The most fundamental reason is that fully integrated corporate control of media production and dissemination reaps vast profits and creates huge corporate empires. Already more than two-thirds of the U.S. work force is now engaged in information-related jobs. Almost half the Gross National Product of the 14 most industrialized countries, and one-quarter of all international trade, comes from services. Telecommunications services grew by 800 percent worldwide in the 1980s [6, p. 11]. According to UNESCO, the total world information and communication economy in 1986 was \$1,185 billion, about 8 to 9 percent of total world output, of which \$515 billion was in the United States [9, p. 1-2]. Growth in this sector is accelerating and it is no surprise that a few large corporations now predominate in the world's information flow.

So global civil society is seen by many analysts as an extension of the rule of law and political community, *societas civilis*, beyond national boundaries. For its most radical advocates, global civil society is about political emancipation, the empowerment of individuals and the extension of democracy. Mary Kaldor, for example, argues that the end of the global conflict of the Cold War «allows for the domestication of international relations and the participation of citizens, and citizen groups at an international level which was previously the preserve of governments [7, p. 13]. For John Keane, «brand new democratic thinking – implicit in the theory of global civil society – is required in the face of the growing lack of accountability of global governance» [8, p. 126].

Over the last 15 years it appears that the international realm has been transformed, no longer the sphere of violence and competition of the «war of all against all», the international is the sphere of transnational values and transnational actors increasingly able to influence and overcome the selfish and narrow interest of national elites. Analysts of global civil society argue that a new normative and ethical international agenda demonstrates the waning influence of the sovereign state pre-occupied with national concerns. For Jean Grugel: «The global civil society approach represents an overt attempt to blend normative theory with international relations» [3]. Along similar lines, Kaldor asserts: «The new meaning of civil society offers expanded possibilities for human emancipation» [7, p. 143].

Every campaign group, political party, NGO, government and local authority is busy making international links and «making a difference» at an international level. Why is it that the international sphere holds such an attraction for individuals and groups involved in politics? For some cynics it is merely the foreign junkets and chance to travel on per diem expenses which draws the attraction of our globalised political classes. For others, it is the new openness of the post-Cold War world, with less barriers to travel and fewer visa restrictions (for some at least). For others, it is the cheapness of air travel and mass communications which have encouraged global consciousness and new broader political horizons. In the past, domestic and international political types of activism were closely correlated. However, today the decline of domestic political engagement and the rise of international activism appear to have marched hand-in-hand.

It is concerned that one of the constructors of global civil society can be the US. The British scientist, D. Chandler says: «Constructing global civil society pursuit of US national interests, US power could no longer be projected with moral certainty. The American establishment no longer had a belief in their «manifest destiny». However, the «postmodern» state was born not in military humiliation in the Far East but in the disintegration of the moral certainty of US national interest at home. The lack of consensus over Vietnam reflected the lack of collective identification with US «national» interests. As Christopher Coker astutely notes, it was not the failure of intervention in Vietnam in itself that made the assertion of US national interests problematic, but the domestic response to the war. Reflecting broader social trends of individualisation or, in Ulrich Beck's terms «reflexive modernization», the decay of traditional social bonds and values meant that the nation-state could no longer be seen as an end in itself. The «postmodern» shift was a product of a lack of confidence in the innate superiority of the American way of life» [2, p. 21]. So, as a type of global morality organ, global civil society can be linked to a pro-American body but its complexity and flexibility hardly ever can give an opportunity for this structure to be considered only as an American political project.

The international sphere was once dominated by real politics and the «struggle for power», while the domestic sphere was seen as the sphere of ethical and normative concerns of «the good life». Today, in contrast, it is held that the sphere of power and contestation has been 'colonized' by the domestic sphere of ethics and civility. For global civil society theorists, it is non-state actors which are held to have overcome the empirical and ethical divide between the domestic political realm and the international. The empirical case for many commentators, «Power Shift», the title of Jessica Mathew's article in Foreign Affairs, aptly sums up the seismic shift which has taken place in international relations since the ending of the Cold War. Rather than the end of the Cold War resulting in a shift in power relations among states, there is alleged to be a 'no viler distribution of power' away from states towards global civil society. The most important empirical trend since the end of the Cold War is alleged to be that of the development of a global civil society because it brings with it emancipatory alternatives and new ways of doing politics and of establishing political and moral communities. As Ann Florini states: «The state system that has governed the world for centuries is neither divinely ordained nor easily swept away. It is, however, changing, and one of the most dramatic changes concerns the growing role of transnational civil society».

What do these findings mean? They show us that we deal with a new specific element in the system of international relations. Global civil society coincides in some positions with what we call national (or traditional) global civil society but it is different. It has a horizontal but not vertical structure, there is no any kind of its center and it is aimed to protect human rights and freedom without reference to the national location. The most logical explanation for global civil society is that structure appeared after the national state had dramatically changed its nature. Now global civil society has become a new rather powerful member of modern political structure but to establish its position in the world political system requires some more time. The reason is that global civil society still is being formed as a holistic organization.

References

1. Bagdikian B. The Lords of the Global Village / B. Bagdikian. – The Nation, 1989. – 12 June. - 1203 p.
2. Chandler D. Constructing global civil society : morality and power in international relations / D. Chandler. – New York : Palgrave Macmillan, 2004. – 238 p.

3. Grugel J. Global governance, economic migration and the difficulties of social activism. *International Sociology* [Електронний ресурс] / J. Grugel, N. Piper. – Режим доступу : <http://iss.sagepub.com/content/26/4/435>.

4. Hamelink J. *Global Communication : Plea for Civil Action* / J. Hamelink. – Stockholm: Royal Academy of Sciences, 1991. – P. 5-8.

5. *International Encyclopedia of Communications, Yearbook of International Organizations*. – Munich: K.G. Saur, 1987. - Volume 1, Appendix 7, Table 4. – 734 p.

6. Jussawalla Meheroo Can We Apply New Trade Rules to Information Trade? / Meheroo Jussawalla // *International Information Economy Handbook*. – Springfield, VA: Transnational Data Reporting Service, 1985. – 215 p.

7. Kaldor M. *Global Civil Society: An Answer to War* / M. Kaldor. – Cambridge: Polity Press, 2003. – 283 p.

8. Keane J. *Global Civil Society? (Contemporary Political Theory)* / J. Keane. – L.: Cambridge University Press, 2003. – 236 p.

9. U.S. *International Communication and Information Policy*. – Department of State, December 1988. – 354 p.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2014 р.

К. А. Трима

ГЛОБАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК АКТОР МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

В статті аналізується проблема функціонування глобального громадянського суспільства, розглядається природа походження цього феномену, його внутрішні складові одиниці, проводиться порівняльний аналіз між національним громадянським суспільством та глобальним громадянським суспільством. Глобальне громадянське суспільство формується на основі елементів національних громадянських суспільств, насамперед, громадських організацій та найрізноманітніших рухів. Але ця структура, яка формується, має низку відмінностей, насамперед, горизонтальну структуру функціонування за відсутності єдиного контролюючого або координуючого центру. Особливістю глобального громадянського суспільства залишається підпорядкування вирішенню проблеми захисту прав та свобод людини поза межами будь якого локального або національного контексту.

Основою для формування цієї структури стали не лише процеси трансформації в системі національних громадянських суспільств та вихід їх діяльності на принципово новий рівень, а й ті зміни які відбулися в царині національного суверенітету, дозволяють структурам глобального громадянського суспільства досить активно втручатися у вирішення питань, які відносяться до внутрішньодержавної сфери, але зачіплюють інтереси усієї міжнародної спільноти, така наприклад, як екологічна сфера. Відбувається це у формі взаємодії громадських організацій, що діють на міжнародному рівні з локальними або національними представниками громадських структур для вирішення певної проблеми, при цьому перманентність співпраці обмежена вирішенням певної проблеми, але не систематичної співпрацю, принаймні у більшості випадків.

Поступово структури глобального громадянського суспільства перетворюються на неформальний контрольний орган планети, який за допомогою розвитку сучасних інформаційно-комунікативних засобів, отримав можливість приймати участь в сучасному політичному процесі як рівноправні суб'єкти. Але на разі залишаються декілька невирішених питань: визначення правового статусу глобального громадянського суспільства та чітке окреслення його співвідношення з національними

державами, що на разі є неможливим, адже динаміка створення додаткових глобальних громадянських структур залишається порівняно високою.

Ключові слова: громадянське суспільство, глобальне громадянське суспільство, національна держава, міжнародні відносини.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Антонюк О.В., д.політ.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н, доц.

УДК 323.15(71)(045)

А.В. Трофименко

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЛОБІЮВАННЯ В КАНАДІ

У роботі автор досліджує роль етнічних меншин Канади у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики країни. Досліджується вплив англоканадського, франкоканадського та аборигенного населення на ухвалення політичних рішень у Канаді, виокремлено основні етнічні лобі-групи та їх організації. Основна увага присвячена ізраїльському лобі, діяльність якого характеризується найбільшою активністю та ефективністю. Крім того, проаналізована діяльність арабської та китайської лобі-груп, а також досліджена вага українських канадців, їх роль у формуванні політики Канади відносно України.

Ключові слова: лобіювання, етнічні меншини, етнічний лобізм, лобі-групи, англоканадці, франкоканадці, індійці, метиси, інуїти.

В умовах інтенсифікації глобалізаційних процесів у XXI ст., геополітичних, економічних та соціокультурних трансформацій актуалізуються етнонаціональні процеси, що відбуваються в якісно нових політичних, культурних, інформаційних умовах. Той чи інший етнос прагне ідентифікувати себе і свій певний статус на основі мови, раси, релігії, і намагається це зробити в суперництві з домінуючою нацією і владою країни перебування. З огляду на це, цікавим є дослідження діяльності етнічних груп у їх прагненні здійснити вплив на рішення державних структур країни свого перебування, що стосуються як внутрішньої (соціально-економічні та культурні умови розвитку етнічної меншини), так і зовнішньої політики (міжнародні відносини між країною перебування та країною походження).

Така діяльність етнічних меншин характеризується поняттям «етнічний лобізм». Етнічний лобізм являє собою форму представництва та захисту інтересів національної держави її етнічними меншинами закордоном шляхом формування лобі, суспільних угруповань, що впливають на розвиток країни перебування. Діаспори як етнічне лобі є явищем не лише національним, а й політичним і соціальним. Етнічні меншини для захисту своїх інтересів об'єднуються в групи впливу і стають учасниками транснаціональних мереж. У нових геополітичних умовах доби глобалізації діаспори набувають політичної суб'єктності, стають самостійними впливовими геополітичними акторами, у той же час національні держави втрачають монополію у зовнішньополітичній діяльності [11].

Особливе місце займають етнічні лобі в багатонаціональних державах. Батьківщиною етнічного лобізму вважають Сполучені Штати Америки, процеси «етнічного відродження», що відбуваються в країні з початку 1960-х років обумовили зростання культурного, політичного та економічного впливу національних груп, у

результаті сьогодні зовнішня політика цієї держави значним чином відображає цілеспрямовані зусилля її етнічних груп. Проте в нашій роботі ми розглянемо менш вивчений етнічний лобізм, що має місце в північного сусіда США – Канади.

Актуальність дослідження етнічного лобізму в Канаді пов'язана з двома основними факторами. По-перше, найбільш яскравою та специфічною рисою канадського суспільства є його етнокультурна мозаїчність, виражена в тому, що жодна етнічна група канадців не складає більшість населення країни. Поряд з двома найбільшими етнічними групами англоканадцами та франкоканадцами – «народоми-засновниками» країни, проживає ще біля сотні етнічних груп, для розвитку яких країна створює сприятливі соціокультурні умови. Канада – країна меншин, пов'язаних загальнонаціональною ідеєю, проте члени цих меншин, вважаючи себе канадцами, підкреслюють свою належність до етнічної групи і не прагнуть до асиміляції з іншими групами.

По-друге, Канада на сьогодні має одну з найбільш широких та розвинутих нормативно-правових баз у сфері лобіювання політичних інтересів з урахуванням 25-річного досвіду застосування. У доповіді Парламентської асамблеї Ради Європи «Лобіювання у демократичному суспільстві» від 5 червня 2009 року стверджується, що модель регулювання лобіювання в Канаді є однією з найбільш ефективних та дієвих. Ця модель забезпечує рівний та справедливий доступ для всіх груп суспільства, включаючи етнічні меншини, до процесів керівництва державою шляхом просування власних інтересів.

Об'єктом даного дослідження є процес лобіювання в Канаді, предметом є етнічні меншини як суб'єкти цього процесу, їх діяльність з метою впливу на державні органи влади для просування як власних інтересів, так і інтересів країни свого походження. Мета цієї статті – дослідити вплив етнічних меншин Канади на формування її внутрішньої та зовнішньої політики, виокремити основні етнічні лобі та їх організації.

Лобізм, його форми та законодавче регулювання є досить актуальними темами, яким присвячено низку фундаментальних робіт дослідників. Не виключенням є й українські дослідники, які протягом останніх років з актуалізацією питання легітимації лобізму в Україні усе частіше звертаються до вивчення цієї теми. Так, цій проблемі присвячені дослідження Ю. Зущика, К. Міхєєвої, Р. Мацкевича, Є. Тихомирової, В. Сергєєва, В. Нестеровича та низки інших українських вчених.

Проблема ж етнічного лобізму в Канаді не знайшла свого відображення в роботах українських дослідників. Історіографічною базою нашої статті стали роботи канадських дослідників, серед яких можна виокремити роботи П. Еймса, І. Енглера, Н. Капнера, І. Рідделл-Діксона, Дж. Сміта.

Етнічне лобі відіграє важливу роль при ухваленні політичних рішень у Канаді, це стосується як внутрішньої політики в питаннях рівності прав у різних сферах життя суспільства, так і в сфері зовнішньої політики країни, виробки її пріоритетних напрямків. Ще в 60 – 70-ті роки ХХ ст. вирішальний вплив на ситуацію в країні та її зовнішню політику мало співвідношення двох найбільших етнічних груп – англоканадців та франкоканадців.

Що стосується франкоканадського чинника, то під його впливом в 1970-ті роки в зовнішній політиці Канади виник новий напрям – стосунки з Франкофонією (платформа співробітництва Франції з франкомовними країнами, включаючи її колишні колонії в Африці, Азії і Америці). Швидкий розвиток стосунків Канади з країнами Латинської Америки в 90-ті роки, наполегливість Оттави в прагненні домогтися реалізації плану Організації американських держав (ОАД) зі створення

Панамериканської зони вільної торгівлі (ФТАА) неабиякою мірою пояснюються рішучою підтримкою цієї політики з боку Квебеку [14, с. 81].

У свою чергу, англomовна частина населення історично лобіювала стратегічне партнерство з Великобританією, співробітництво в рамках Британської Співдружності та формальний патронат монарха Великобританії.

Сьогодні на політику федерального уряду, окрім англо-, франкомовного населення та аборигенів, помітний вплив здійснює ще цілий ряд етнічних груп. У Канаді проживають представники більше сотні етнічних спільнот. У результаті проведення з початку 1970-х років політики мультикультурності в Канаді сформувався, відмінний від американського «плавильного котла», ландшафт культурного простору, у якому підтримується принцип культурної різноманітності, свободи виразу та толерантного відношення до представників різних культур. Організації канадців єврейського, італійського, українського, вірменського, польського, китайського і іншого походження вирішують долю виборів в багатьох виборчих округах, і це вимушує уряд, що стоїть у влади, враховувати інтереси різних національних груп в реалізації політики держави [14, с. 68].

Багатоетнічний склад населення і колоніальне минуле країни багато в чому пояснюють підвищену увагу і співчутливе відношення до країн, що розвиваються, надання істотної економічної допомоги їх розвитку, широку миротворчу діяльність, що характерні для канадської зовнішньої політики.

Не має сумніву, що нові іммігранти та біженці, як і канадці, більше зацікавлені в вирішенні внутрішньополітичних проблем, ніж зовнішньополітичних. Канадська етнокультурна рада (Canadian Ethnocultural Council), що об'єднує 32 національно-культурні організації, концентрує увагу на політичне лобіювання та освітню діяльність з метою розвитку мультикультуралізму в Канаді та забезпечення всебічної рівної участі етнoменшин у суспільстві. Більшість її контактів з урядовими структурами стосуються внутрішньополітичних питань, таких як освіта, охорона праці, охорона здоров'я, культурні питання тощо [6].

Проте більшість неурядових етнічних організацій прагнуть не обмежувати свій вплив тільки внутрішньою політикою і спрямовують діяльність на захист інтересів країни свого походження, впливаючи на канадську зовнішню політику. Прагнучи підвищити ефективність своєї діяльності, ці організації шукають підтримку серед владних політиків, висувають представників своєї етнічної групи на посади в органах державної влади, обирають лідерів, які розуміють як домогтися доступу до нормотворчого процесу. При цьому, успішність тієї чи іншої етнічної групи в її прагненні здійснити вплив на політику країни не обов'язково залежить від демографічних показників. Свідченням цього є єврейська громада, яка, складаючи тільки 1 % населення Канади (25 етнічна група країни за чисельністю), є найбільш впливовою та успішною лобістською групою серед етнічних меншин країни.

Ізраїльське лобі почало набирати силу в Канаді ще у 70-х роках ХХ ст., за часів прем'єрства П'єра Трюдо, коли у результаті підтримки Палестини після Шестиденної війни ізраїльське лобі розпочало тиск на П. Трюдо, домагаючись підтримки з його боку інтересів євреїв, навіть якщо вони суперечать суспільній думці. Для протидії антиізраїльським та антисіоністським настроям Канадська сіоністська організація (Canadian Zionist Organization), Канадський єврейський конгрес (Canadian Jewish Congress) та організація «Бней-Брит» (B'nai B'rith) заснували у 1970 р. Канадсько-ізраїльський комітет (Canadian Jewish Congress). У результаті діяльності ізраїльського лобі у цей період було призначено першого єврейського міністра (Херберта Грейя), першого єврейського суддю Верховного суду (Бора Ласкіна), першого єврейського

секретаря прем'єр-міністра (Джека Остіна), першого єврейського представника в Гаазькому суді (Максвелла Коуена), а також першого заступника міністра зовнішніх справ (Алана Котлієба – 1977 – 1981 рр.), який пізніше став першим канадським послом у Вашингтоні єврейської національності [4].

Важливу роль зіграли єврейські об'єднання і у трансформації канадської зовнішньої політики С. Харпера, який зайнявши пост прем'єр-міністра з 2006 року спрямував канадську політику в проізраїльське русло, відмовившись від довготривалої нейтральної позиції країни в арабсько-ізраїльському конфлікті. За його прем'єрства Канада перетворилась на одну з найбільших про-ізраїльських країн світу. Так, під час бойових дій між Ізраїлем та Хезболла в Лівані влітку 2006 року прем'єр-міністр виступив у підтримку права Ізраїлю на захист, звинувачуючи Хезболла у війні та смерті цивільного населення в Лівані, і не підтримала заклики до негайного припинення вогню.

Канада також демонструє підтримку Ізраїлю в ООН, бойкотувавши Конференцію ООН з боротьби з расизмом «Дурбан 2» у 2008 р. та «Дурбан 3» у 2011 р., яка на думку ізраїльської сторони використовується арабськими країнами для нападок на Ізраїль. За підтримку Ізраїлю в структурах ООН Конференція президентів головних американських організацій євреїв присудила С. Харперу спеціальну нагороду. Ще одним свідченням безспірної про-ізраїльської позиції Канади стала заява заступника міністра зовнішніх справ Канади Пітера Кента на початку 2010 року, про те, що будь-яка атака на Ізраїль буде вважатися атакою на Канаду. У відповідь міністр зовнішніх справ Ізраїлю Авігдор Ліberman відзначив: «Сьогодні важко знайти більш дружню до Ізраїлю країну, ніж Канада, жодна країна в світі не демонструвала таке повне розуміння нашого народу» [7].

На початку 2014 року відбулася історична подія в двосторонніх відносинах Канади та Ізраїлю – вперше канадський лідер виступив у Кнесеті Ізраїлю. Під час свого виступу 20 січня 2014 року С. Харпер засудив спроби делегітимації Ізраїлю на міжнародній арені, наголосивши: «У демократичній сім'ї народів Ізраїль символізує цінності, у які вірить мій уряд, і ті принципи, які керують нашим національним життям. І тому – крізь вогонь та воду – Канада буде стояти з вами плечем до плеча» [9].

Такий успішний результат лобістської діяльності єврейської етнічної меншини в Канаді пояснюється її однорідністю, наявністю однієї спільної мети, а також скоординованістю діяльності багаточисленних об'єднань євреїв у Канаді, серед яких можна виокремити Канадський єврейський конгрес (Canadian Jewish Congress), Незалежний єврейський голос (Independent Jewish Voices), Асоціація єврейської колонізації (Jewish Colonization Association), Канадський комітет єврейських політичних питань (Canadian Jewish Political Affairs Committee), Центр ізраїльських та єврейських справ (Centre for Israel and Jewish Affairs), Федерація євреїв Північної Америки (Jewish Federations of North America), Ліга захисту євреїв (Jewish Defence League) тощо.

Існує і інша думка щодо секрету успішності діяльності ізраїльського лобі в Канаді, поширена в канадських політичних колах. Так, на думку канадського дослідника та політичного активіста І. Енглера успішна діяльність ізраїльського лобі в Канаді пояснюється тим, що єврейські лобісти діють у сприятливому політичному кліматі, «стукаючи у вже відкриті двері» [2]. Тобто канадська про-ізраїльська позиція політики країни на Близькому Сході пояснюється не стільки просуванням інтересів Ізраїлю єврейською етнічною меншиною, скільки державними інтересами самої Канади на двох рівнях. По-перше економічними інтересами, адже розвиток економічного співробітництва з Ізраїлем, з яким укладена угода про вільну торгівлю, кооперація у

військовій, торгівельній, гуманітарній та інших сферах, значно переважає співробітництво з арабськими країнами, економіка яких переживає глибоку кризу. По-друге, підтримка Ізраїлю на міжнародній арені значно підвищує авторитет країни як прибічника вільного світу, морального лідера, збільшує її глобальний вплив, перетворює Канаду на країну, з якою потрібно рахуватися [3].

З огляду на вищезазначене, не дивним виявляється той факт, що етнічна громада арабів при чисельній перевазі (біля 1 млн. осіб, що складає 3,2% канадського населення) значно менш успішна в своїй лобістській діяльності. До того ж арабські канадці на відміну від єврейської громади не відрізняються одностайністю, особливо в питаннях близькосхідної політики, адже в питаннях рівності прав та расової дискримінації, особливо після подій 11 вересня, набагато легше знайти консенсус ліванським та сирійським канадцами, ніж у питанні бажаного вирішення довготривалої ворожби між їхніми країнами.

Однією з найбільш відомих арабських лобі-груп у Канаді є Федерація канадських арабів (Canadian Arab Federation), відома своєю жорсткою критикою канадського уряду за його про-ізраїльську позицію. Організація періодично розсилає листи канадським парламентарям, скандально висловлюється в ЗМІ, звинувачуючи членів парламенту в зраді своєму боргу. Більш того, Федерація канадських арабів у 2010 році стала відомою і за межами Канади, розгорнувши активну діяльність, лобіюючи в інститутах ООН проти надання Канаді крісла в Раді Безпеки зазначеної організації. У своєму електронному листі, розісланому членам Генеральної Асамблеї і опублікованому на веб-сторінці Al-Jazeera, лідер Федерації канадських арабів Кхалед Муамар зазначив 15 причин, чому Канада не має отримати членство, наголосивши, що, отримавши крісло в РБ ООН, Канада використає це проти арабів та мусульман всього світу [5].

Велику етнічну групу, що також відрізняється активною лобістською діяльністю, складають китайці, які почали іммігрувати до Канади ще в XIX ст. у пошуках роботи. Серед китайських організацій, що лобіюють в уряді, можна виокремити Канадську національну раду китайців (Chinese Canadian National Council), Асоціацію канадських підприємців китайського походження (Association of Chinese Canadian Entrepreneurs), Асоціацію китайських спеціалістів Канади (Chinese Professionals Association of Canada) тощо. Ці організації здійснюють контакти з урядовцями як з приводу расових відносин, імміграційної політики, прав людини, питань освіти та працевлаштування, культурних питань, так і стосовно ділових відносин, участі в економічних процесах з метою зміцнення конкурентоспроможності китайського бізнесу як на канадському, так і на глобальному ринку.

Помітну діяльність проводять в Канаді і українські організації, які в країні нараховують біля тисячі. Українські канадці, у тому числі політичні та ділові кола, підтримують історичні зв'язки з Україною, тим самим виступаючи українським лобі як у внутрішній, так і у зовнішній політиці країни.

Складаючи дев'яту за кількістю етнічну групу (біля 1,2 млн. українців), українська діаспора грає активну роль у політичному житті канадського суспільства. Найбільш відомими українськими організаціями в Канаді є Конгрес українців Канади (Ukrainian Canadian Congress), Ліга українців Канади (League of Ukrainian Canadians), Асоціація об'єднаних канадських українців (Association of United Ukrainian Canadians), Союз українського студентства Канади (Ukrainian Canadian Students' Union). Крім цих основних організацій діє ще ціла низка об'єднань української молоді, жінок, військових, це: Джерело інформації про Україну і українців, Канадсько-українська імміграційна служба (Торонто, Онтаріо), Спілка української молоді Канади, Товариство колишніх вояків УПА, Українсько-канадська асоціація громадянських прав,

Українсько-канадська суспільна служба (Торонто, Онтаріо), Українська молодіжна асоціація Канади "Пласт", Ліга українок Канади, тощо.

Крім діяльності цих організацій, важливо підкреслити участь канадців українського походження в керівництві країни, найбільш відомими з яких є Едвард Стельмах, що протягом 2006 – 2011 рр. обіймав посаду прем'єра Альберти, а також 24-й генерал-губернатор Канади Рамон Джон Гнатішин (1990 – 1995 рр.) [10].

Велика політична та економічна вага української діаспори в Канаді багато в чому визначила активну підтримку України під час політичної кризи, що розгорнулася в листопаді 2013 року. З самого початку Євромайдану в Києві українські канадці були його активними прихильниками. За словами представниці Конгресу українців Канади Надії Прокопів переважна більшість 1,2 млн. українців у Канаді підтримують Євромайдан і настроєні проти Президента В. Януковича [1].

Акції солідарності з українськими мітингувальниками провели «Спілка української молоді» у Едмонтоні та учасники української двомовної програми у Шервуд Парку. Активно допомагала київським протестувальникам і українська громада Ванкувера, де на потреби «Євромайдану» зібрали понад 800 канадських доларів. Велику діяльність на підтримку євромайданівців розгорнув Конгрес українців Канади, започаткувавши ініціативу «Євромайдан Канада» (Euromaidan Canada), яка націлена на створення центрального інформаційного ресурсу українсько-канадської спільноти стосовно подій в Україні. У рамках цієї ініціативи організація розпочала проведення різноманітних заходів, інформаційних кампаній, круглих столів та конференцій по всій Канаді. Головними цілями цієї ініціативи стали:

- організація українських канадців навколо руху Євромайдану під керівництвом Конгресу українців Канади, що представляє 1,2 млн. українців;
- просвітницька робота щодо причин Євромайдану в Канаді;
- допомога в лобюванні канадського уряду з приводу допомоги та підтримки вільних, справедливих і демократичних реформ української політичної системи;
- підтримка Євромайдану в Україні [8].

Завдяки такій активній підтримці українських протестувальників з боку української діаспори Канади та лобістській діяльності, що розгорнули організації українців Канади, зокрема через парламентську групу «Дружба між Канадою та Україною», до якої входять переважно канадці українського походження із західних провінцій, приналежні до різних політичних партій, канадський уряд після зміни влади в Києві визнав нову владу України, а після анексії Криму Російською Федерацією, Канада зайняла вкрай негативну позицію до української політики Росії.

Більш того 22 березня 2014 р. прем'єр-міністр Канади Стівен Харпер відвідав Україну, де зустрівся з прем'єр-міністром А. Яценюком. У ході зустрічі Україна звернулася до Канади з пропозицією про створення зони вільної торгівлі. «Ми просимо канадських друзів відновити переговори про створення зони вільної торгівлі, які було припинено два роки тому», — повідомив А. Яценюк. Зі свого боку, Канада обіцяла надати українському уряду пакет допомоги для проведення реформ. Зокрема, кошти підуть на подолання корупції й сформування незалежної судової системи. Арсеній Яценюк також подякував канадському уряду за вже виділені Україні 200 млн. канадських доларів фінансової допомоги, які прив'язано до кредиту Міжнародного валютного фонду.

Другий візит за часів кризи в Україні С. Харпер здійснив у червні 2014 р., коли особисто прибув на інавгурацію новообраного Президента України Петра Порошенка.

Сьогодні уряд Канади є одним з найбільш активних критиків дій Росії в Україні і в Криму. Канада вже впровадила візові та фінансово-економічні санкції відносно Росії, до того ж С. Харпер оголосив про призупинення усіх двосторонніх контактів між канадськими та російськими військовими в Арктиці, а також роботи двосторонньої міжурядової економічної комісії. Канадські санкції націлені на вищих посадових осіб, представників бізнесу і деякі установи Росії та України. Станом на червень 2014 року Канада запровадила санкції проти 73 фізичних і 19 юридичних осіб, у тому числі деяких банків. «До тих пір поки Росія чітко не продемонструє поваги до суверенітету і територіальної цілісності України, Канада продовжуватиме працювати зі своїми союзниками і країнами-однодумцями з метою здійснення тиску для подальшої ізоляції Росії економічно і політично» – заявив прем'єр-міністр Стівен Харпер [12].

Отже, українська діаспора відіграє велику політичну роль в Канаді. Канадські політики змушені прислуховуватися до її настроїв для отримання підтримки на виборах, які відбудуться в Канаді в жовтні 2015 року. До того ж цієї підтримки шукає не тільки правляча консервативна партія на чолі з прем'єр-міністром країни С. Харпером, але і інші учасники політичних перегонів. Прикладом можуть слугувати дії Демократичної партії Канади, яка у відповідь на анексію Криму Росією запропонувала заборонити продаж російської горілки в провінціях Онтаріо і Саскачеван, де проживає значний відсоток етнічних українців.

Поряд із значним впливом етнічних меншин на внутрішньо та зовнішньополітичні рішення, велику роль у країні відіграють аборигенні спільноти, кількість яких нараховує в Канаді більше 700 тисяч осіб (приблизно 2% населення), основну їх масу складають індієці, метиси (потомки змішаних сімей індієців та європейців), ескімоси (інуїти). Ці три основні групи аборигенського населення визначені конституцією як корінні народи Канади (Native Canadians, Native Peoples, Aboriginal Peoples), яких ще прийнято називати «першими націями» (First Nations) [13, с. 47].

Участь у політичних процесах, у тому числі лобістську діяльність корінні народи проводять через суспільні організації. Однією з найбільш впливових загальнонаціональних об'єднань є Асамблея перших націй (Assembly of First Nations), що представляє в канадському політичному спектрі інтереси індієців та метисів, сприяє своїм членам консультаціями та розробкою вимог до влади з питань соціального забезпечення та економічного розвитку, освіти, медичного обслуговування, виступає із захистом інтересів перших націй з цих питань перед федеральним урядом, домагається законодавчого закріплення земельних прав та інших прав індієців, передбачених в угодах з британською владою колоніального періоду і в суддівських рішеннях наступних років.

До інших великих організацій аборигенного населення відносяться Конгрес аборигенних народів (Congress of Aboriginal Peoples), який виступає за права метисів та нестатутних індієців, Братство інуїтів Канади (Inuit Tapirisat of Canada), метою якого збереження мови та розвиток культури інуїтів, сприяння у виявленні їх потреб, у встановленні та зміцненні зв'язків між всіма поселеннями інуїтів, формулювання та захист їх вимог на переговорах з владою всіх рівнів, щоб домогтися повної участі інуїтів у житті канадського суспільства, свої особливі організації мають жінки – представниці корінного населення (Native Women's Association of Canada), багато суспільних організацій діють на провінційному та місцевому рівнях [13, с. 51].

Таким чином, етнічні меншини в Канаді являють собою активні та досить успішні суб'єкти лобіювання, що не тільки прагнуть створити сприятливі умови для свого розвитку всередині країни, але й захистити інтереси країни свого походження,

впливаючи на канадську зовнішню політику. Поряд з двома найбільшими етнічними групами, англоканадцами та франкоканадцами, ефективну лобістську діяльність проводить єврейська, арабська, китайська, українська та інші меншини, особливу роль відіграє аборигенне населення Канади. З одного боку, така значна роль етнічних лобі у житті держави є досить небезпечною, адже діяльність етнічних лобістських груп спрямована на досягнення інтересів іноземного уряду, які можуть не співпадати з національними інтересами держави проживання. З іншого боку, інститут етнічного лобізму можна розглядати як певну систему стримування та противаг у світовій політиці, різноспрямована стратегія цих лобі в певній мірі плюралізує процес ухвалення політичних рішень держави.

Список використаної літератури

1. Ames P. Ukraine's diaspora could be key to recovery [Electronic resource] / P. Ames. — Mode of access : <http://www.globalpost.com/dispatch/news/regions/europe/140301/ukrainian-diaspora-ukraine-economic-recovery>. — Title from the screen.
2. Engler Y. Explaining Canada's unconditional support of Israel [Electronic resource] / Y. Engler. — Mode of access : <http://www.redressonline.com/2013/07/explaining-canadas-unconditional-support-of-israel>. — Title from the screen.
3. Glick C. B. Canadian PM Harper is latest to fill leadership vacuum, the world including Washington be damned [Electronic resource] / C. B. Glick. — Mode of access : http://www.jewishworldreview.com/0114/glick01214.php3#.UvCnqmKO_dB. — Title from the screen.
4. Kapner N. The Jewish Takeover Of Canada [Electronic resource] / N. Kapner. — Mode of access : <http://www.realjewnews.com/?p=705>. — Title from the screen.
5. Mouammar K. Evidence Accumulating About the Anti-Arab, Anti-Islamic Canadian Government (Letter) [Electronic resource] / K. Mouammar. — Mode of access : <http://www.aljazeera.com/Opinion%20Editorials/2010/September/27%20o/Evidence%20Accumulating%20About%20the%20Anti-Arab,%20Anti-Islamic%20Canadian%20Government%20By%20Khaled%20Mouammar.htm>. — Title from the screen.
6. Riddell-Dixon E. Domestic Demographics and Canadian Foreign Policy [Electronic resource] / E. Riddell-Dixon. — Mode of access : <http://www.cdfai.org/PDF/Domestic%20Demographics%20and%20Canadian%20Foreign%20Policy.pdf>. — Title from the screen.
7. Smith J. M. True North [Electronic resource] / J. M. Smith. — Mode of access : <http://www.tabletmag.com/jewish-news-and-politics/74467/true-north>. — Title from the screen.
8. Ukrainian Canadian Congress (UCC) web-site [Electronic resource]. — Mode of access : <http://ucctoronto.ca/projects/euromaidan>. — Title from the screen.
9. Выступление премьер-министра Канады Стивена Харпера в Кнессете 20 января 2014 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://mfa.gov.il/MFARUS/PressRoom/2014/Pages/Canada-PM-visits-Israel.aspx>. — Название с экрана.
10. Кухалейшвили Г. Канада: окно в Америку для Украины [Электронный ресурс] / Г. Кухалейшвили. — Режим доступа : http://www.thetoronto.net/2012/08/blog-post_7438.html. — Название с экрана.
11. Мусієнко І. В. Етнічний лобізм як інструмент нарощування «м'якої сили» України [Електронний ресурс] / І. В. Мусієнко // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. — № 77. — Режим доступу :

https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBsQFjAA&url=vqKpEi_j9HQxpd6GA3Yuwhttp://www.twirpx.com/file/853273/. — Назва з екрану.

12. Олійник Р. Українська криза спричинила подальші економічні санкції проти Росії [Електронний ресурс] / Р. Олійник. — Режим доступу : <http://www.uarp.org/ua/news/1400059445#.U7pHiZSO9lOhttp://www.twirpx.com/file/853273/>. — Назва з екрану.

13. Соколов В. И. Глобализация и коренное население Канады [Электронный ресурс] / В. И. Соколов // США—Канада. Экономика, политика, культура. — 2012. — № 5. — С. 47—59. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2002/075/analit05.phphttp://www.twirpx.com/file/853273/>. — Название с экрана.

14. Щукина Т. А. Политика Канады по сохранению культурно-исторического наследия / Т. А. Щукина // США – Канада: экономика, политика, культура. — 2008. — № 9. — С. 67—81.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2014.

A. Trofymenko

ETHNIC MINORITIES AS LOBBY GROUPS IN CANADA

The article is devoted to study of role of ethnic minorities in forming of Canada's domestic and foreign policy. Analysis of ethnic minorities in Canada is pressing issue in view of two main reasons. Firstly, ethnocultural mosaicity of Canadian society is one of the most distinctive characteristic of Canada. Secondly, at present Canada has one of the widest and most developed legal bases of lobbying in the world, considering its 25-years experience.

Two the biggest ethnic groups historically has had significant influence on Canadian policy. They are French Canadians and British Canadians. Canadian relations with Francophonie and Latin America have been formed under the influence of French Canadians. British Canadians historically have lobbied for strategic partnership with Great Britain and cooperation within the scope of British Commonwealth.

Besides these two peoples-founders, Canada has more than hundred different ethnic communities. As resulting from the policy of multiculturalism, hold in Canada since 1970s, the state has formed cultural environment, based on principle of cultural diversity, freedom of expression, tolerant attitude towards representatives of different culture. Organisations of Jewish, Italian, Ukrainian, Armenian, Polish, Chinese and other Canadians decide fate of elections in many electoral districts. In turn, it demands from power to take into consideration interests of different national groups.

Organisations of ethnic communities do not limit its lobbying activity to domestic policy issues. They seek to protect interests of country of their origin. Jewish community is the most successful in this issue in Canada. Especially, this influence became evident during premiership of Stephen Harper, who in 2006 refused to neutral stance of Canada in Arab-Israeli conflict. Canada demonstrates its support of Israel on international arena, particularly in the U.N.O. Unconditional support of Israel was confirmed by Stephen Harper during his speech in Knesset in January, 2014. Success of Jewish lobby is in its homogeneity, coordinated activity of numerous organisations. By-turn, Arabian community is not notable for homogeneity. Although Arabian Canadians outnumber Jewish, their lobbying activity is less successful.

Ukrainian lobby also plays significant role in Canadian policy. Ukrainian Canadians have numerous of different ethnic organisations, which lobby in favour of country of their origin. Support of Ukraine in political crisis, which started in 2013, is striking example of such influence. From the start of Euromaidan in Kiev Ukrainian Canadians were active

supporters of this protest. The Ukrainian Canadian Congress launched initiative, called Euromaidan Canada, within the scope of which they held information campaign, round tables, conferences, etc. dedicated to the reasons of protest in Ukraine. At present Canadian government is one of the most active critic of Russian actions in Ukraine and Crimea. Canada imposed sanctions on 73 persons and 19 legal entities of Russia and grant financial aid to Ukraine in amount of 200 million CAD.

Aboriginal community also has influence on policy of the state. Organisations of Indians, Métises, Innuits lobby for embody of land and other rights in the laws, preservation of language and culture, etc.

Such significant role of ethnic lobbies in life of the country is quit dangerous, as their activity directed on protection of interests of foreign government, which may not coincide with national interests of state of abode. But in the other hand, institute of ethnic lobbyism may be considered as specific reinforcement and counterbalance system, multidirectional strategy of these lobbies ensures pluralism in decision-making process.

Key words: *lobbying, ethnic minorities, ethnic lobbyism, lobby group, British Canadians, French Canadians, Indians, Métises, Innuits.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Войналович В.А., д.політ.н, проф.*

УДК 327.82(73)(045)

М.В. Трофименко

НАЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ ТРАДИЦІЙНОЇ ТА ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ: ДОСВІД США

У роботі розглядаються тенденції, закономірності розвитку сучасного світу, робиться прогноз подальшого розвитку міжнародних відносин, ролі дипломатичної служби і дипломатів в діяльності держав, інших акторів міжнародних відносин. У статті аналізується національна модель традиційної та публічної дипломатії єдиної найбільш потужної держави світу – Сполучених Штатів Америки, які після розпаду СРСР зберігають лідерство, хоча вже й не абсолютне, у всіх сферах життєдіяльності сучасної держави. Розглядаються фактори, що визначають сучасну велику державу. Аналізується структура та особливості діяльності дипломатичної служби США, яка є однією з найбільш професійних, сучасних, ефективних та забезпечує глобальне лідерство США у світі. У роботі визначається термін публічної дипломатії, розглядається історія його появи. Аналізуються особливості нової публічної дипломатії, відмінності між традиційною та новою публічною дипломатією.

Ключові слова: *традиційна дипломатія, публічна дипломатія, нова публічна дипломатія, цифрова дипломатія, Веб 2.0, глобалізація, технологізація, супердержава, великі країни, заступник держсекретаря з публічної дипломатії.*

У ХХІ столітті міжнародні відносини та дипломатія трансформуються під впливом безлічі факторів. Дипломати та дипломатичні служби країн світу в цілому під впливом глобалізації, інформатизації, технологізації та інших процесів змушені вносити корективи у свою консервативну діяльність, відкриваючи колись закриті двері

дипломатичних структур, урядових установ широкій громадськості, впроваджуючи новітні інформаційні технології у свою діяльність.

На базі однієї з провідних установ світу, яка займається міжнародними відносинами, Нідерландського інституту міжнародних відносин «Клінгендаль», провідними вченими в галузі дипломатії та міжнародних відносин професором Брайаном Хокінгом, професором Яном Мелісенном, професором Шоном Ріорданом і професором Полом Шарпом була підготовлена доповідь «Майбутнє дипломатії», в якій дослідники, проаналізувавши тенденції, закономірності розвитку сучасного світу спрогнозували подальший розвиток міжнародних відносин, роль дипломатичної служби і дипломатів в діяльності держав, інших акторів міжнародних відносин [7, с. 5].

У звіті визначені характерні риси дипломатичного середовища XXI століття, яке характеризується зміною і невизначеністю:

- розширення числа і різновидів міжнародних акторів, посилення інформаційно-комунікаційними технологіями та соціальними медіа. Дані актори виходять за рамки традиційних неурядових організацій, перетворюючись на більш аморфні соціальні групи;

- розвиток нового міжнародного порядку денного з безпеки, зосередженого на безпеці особистості всередині держави, що включає такі питання як зміна клімату або пандемії, які виходять за рамки традиційних концепцій міжнародної безпеки;

- відродження більш традиційних геополітичних проблем, враховуючи, що країни конкурують між собою за вплив, ресурси, територію;

- розширення питань регулятивної дипломатії, посилення глобальною фінансовою кризою, що вимагають більш ефективного банківського регулювання;

- прогресуюча фрагментація правил і норм, що регулюють міжнародні політичні і торгові відносини. Одним з наслідків стане тривале ослаблення багатосторонніх інститутів.

У той час як дипломати повинні ділити сцену з широким колом акторів та інститутів, не дивлячись на їх досвід у питаннях глобалізації та її впливу, держави залишаються важливими акторами міжнародних відносин і залишатимуться такими ще досить довго, хоча їх вплив і роль буде все більше зменшуватися. Державна дипломатія, таким чином, залишається значним фактором захисту національних інтересів, розвиваючи глобальне управління і зміцнюючи міжнародний мир і безпеку.

Дипломати припинять бути захисниками від усього іноземного, виступаючи за стирання кордонів, інтегруючи різних акторів дипломатичного середовища.

Дипломати в XXI столітті залишаться важливими складовими глобальної політики. Навички та професіоналізм дипломатів будуть більш затребувані в управлінні все більш некерованими політичними проблемами і в умовах тиску створюваного глобалізацією та регіоналізацією [7, с. 6].

Відмінності між внутрішніми і міжнародними відносинами полягають у тому, що національні інтереси держави включають всі урядові інститути, таким чином підвищується значення координації між урядовими установами. Іноземні міністерства повинні розглядати себе як частину цієї «національної дипломатичної системи» і розглядати свою роль, що змінюється в даному контексті.

Міністерства закордонних справ залишаться відповідальними за управління своїми дипломатичними мережами. Вимоги до цих мереж будуть все більше підвищуватися. Все це вимагатиме чіткого розставлення пріоритетів і розробки інноваційних організаційних рішень, що включатимуть:

- адміністративний центр, що зменшує адміністративне навантаження на маленькі посольства;

- віртуальні посольства зі службовцями, що поєднують он-лайн моніторинг країн, що чергується з візитами в ці країни;
- швидке реагування з використанням інновацій в управлінні людськими ресурсами, яке дозволяє швидко концентрувати необхідні ресурси в надзвичайних ситуаціях;
- «дипломатичний резерв», що дозволяє підвищити ефективність підтримки широкого спектру міжнародних знань і навичок через мережі «резервних дипломатів» в наукових і ділових колах.

В умовах дипломатичних комунікацій, що постійно змінюються міністерства закордонних справ повинні виробити ефективні державні дипломатичні стратегії, повністю інтегровані у механізми прийняття рішень. Це в свою чергу вимагає переосмисленого розуміння зацікавлених акторів і груп. Міністерства закордонних справ повинні також забезпечити розуміння іншими елементами національної дипломатичної системи централізацію публічної дипломатії та її середньо і довгострокових стратегічних цілей. Публічна дипломатія буде набувати все більше впливу, її діяльність і стратегії будуть все активніше налаштовуватися на виконання політичних цілей. У цих умовах в геометричній прогресії буде розвиватися цифрова дипломатія. Все більше грошей уряди країн будуть витратити на Веб 2.0 і віртуальну дипломатію, що в перспективі зменшить витрати на організацію дипломатичної та консульської служби.

Новий порядок денний міжнародної безпеки вимагає нових підходів до дипломатії. Питання дипломатії значною мірою взаємозалежні, вимагають всеосяжних комплексних рішень, міжнародного співробітництва та взаємодії між громадянськими суспільствами різних країн. Підвищиться роль дипломатів як координаторів між національними і закордонними групами громадянського суспільства.

Міністерства закордонних справ і окремі дипломати потребуватимуть повного використання нових соціальних медіа як для впливу на ключові питання, так і для зв'язку з цільовими групами.

Уряди продовжать надавати велике значення комерційній дипломатії, дипломатичні служби повинні будуть аналізувати яких послуг і підтримки потребують компанії. При цьому в умовах підвищення інтенсивності міжнародних пересувань зросте навантаження на консульські установи. Міністерства закордонних справ повинні будуть збільшити результативність консульської роботи в підтримці економічної дипломатії.

Для виконання цих завдань дипломатам знадобиться комбінувати традиційні (лінгвістичні та історичні знання) і сучасні навички (інформаційні технології та соціальні медіа). Національна дипломатична система в цілому повинна радикально поліпшити свою здатність геополітичного аналізу і довгострокового стратегічного планування.

У сучасних умовах трансформації дипломатії з появою культурної дипломатії, спортивної, енергетичної, торгової, економічної, суспільної, народної, публічної змінилося саме розуміння ролі і функцій дипломата і дипломатії в цілому. В інформаційну епоху кожна людина, використовуючи сучасні технології, соціальні мережі, може стати дипломатом.

Зважаючи на зазначене надзвичайно цікаво буде розглянути національну модель традиційної та публічної дипломатії єдиної найбільш потужної держави світу – Сполучених Штатів Америки.

З огляду на те, що Сполучені Штати після розпаду СРСР зберігають лідерство, хоча вже й не абсолютне, у всіх сферах життєдіяльності сучасної держави вказана теза набуває ще більшої актуальності.

Як зазначив у своїй книзі «Три президенти та криза американської сверхдержави» відомий американський політолог Збігнев Бжезинський, «самочинна коронація президента США в якості першого глобального лідера була історичним моментом, хоча і не відзначеним особливою датою в календарі. Сталося це слідом за розвалом Радянського Союзу та припиненням холодної війни. Американський президент просто почав діяти в своїй новій якості без всякого міжнародного благословення. ЗМІ Америки проголосили його таким, іноземці висловили йому свою повагу, і візит в Білий дім (не кажучи вже про Кемп-Девід) став апогеєм в політичному житті будь-якого іноземного лідера. Поїздки президента за кордон здобули всі імперські атрибути, які затьмарюють за своїми масштабами і заходами безпеки виїзди будь-якого іншого державного діяча» [2, с. 7].

Але через два десятиріччя після цієї так званої «коронації» США ми можемо констатувати зовсім інші умови міжнародних відносин. Чотири президенти США, які обіймали цю посаду під час та після перемоги у холодній війні – Джордж Буш старший, Біл Клінтон, Джордж Буш молодший та Барак Обама, в цілому зберегли для США статус супердержави, але не зуміли зберегти однополюсний статус системи міжнародних відносин. Сьогодні вже реальністю є багатополюсна система міжнародних відносин, яка ще знаходиться у стадії свого формування, але полюсами у ній виступають власне одна супердержава (США) та кілька великих держав та інтеграційних угруповань (ЄС, Китай, Індія, Бразилія, Росія тощо). США за президенства Барака Обами вимушені реагувати на прогнози, за якими після 2030 року КНР перевищить США за обсягами ВВП, через це президент Обама ініціював та активно просуває ідею створення двох небачених до цього інтеграційних об'єднань – Транстихоокеанського та Трансатлантичного. Передбачається, що ці об'єднання на чолі зі США за економічними, військовими та іншими показниками перевищать будь-які інші угруповання чи держави, забезпечивши лідерство Сполучених Штатів на досить тривалий час.

На сьогодні не зважаючи на наведене, а також на зростання значення нових акторів міжнародних відносин, таких як міжнародні неурядові організації, ЗМІ, ТНК, на збільшення впливу інформаційних технологій на всі сторони життєдіяльності суспільства, стандартні чинники, які визначають статус держави, залишаються актуальними.

Відомий російський американіст Тетяна Шаклеїна визначає сучасну «велику державу» як таку, що

(1) зберігає дуже високий (або абсолютний) ступінь самостійності в проведенні внутрішньої і зовнішньої політики,

(2) не тільки забезпечує національні інтереси, а й істотно (вирішально) впливає на світову й регіональну політику і політику окремих країн (світорегулююча діяльність),

(3) володіє всіма або значною частиною традиційних параметрів «великої держави» (територія, населення, природні ресурси, військовий потенціал, економічний потенціал, інтелектуальний і культурний потенціал, науково-технічний) (табл. 1).

Самостійність в проведенні зовнішньої політики світорегулюючого характеру передбачає наявність у відповідній країні волі до проведення такої політики. Крім зазначених вище параметрів, необхідний історичний досвід, традиція і культура участі у світовій політиці в якості вирішального і / або активного гравця [6].

Табл. 1. Параметри провідних світових держав.

Параметри великої країни	США	КНР	Індія	Бразилія	Росія
Територія	+	+/-	+/-	+	+
Природні ресурси	+/-	-	-	+	+
Демографія	+/-	+/-	+/-	+	-
Військовий потенціал	+	+/-	+/-	-	+
Економіка	+	+/-	+/-	+/-	-/+
Передові технології	+	+/-	+/-	-/+	+/-
Наука та дослідження	+	+/-	+/-	-	-/+
Освіта	+	-	-	-	+
Культура	+	+/-	+/-	-/+	+
Традиція і культура думати та діяти глобально	+	-/+	-	-	+

З огляду на традиційні чинники, які впливають на велич держав, тільки Сполучені Штати Америки мають всі параметри. Щодо традиції і культури думати та діяти глобально, то вони формувалися у США з початку існування державності.

XX ст. стало століттям Америки – зробивши вихід на світову політичну арену в 1917 р., після Другої світової війни США стали економічним, військовим і політичним лідером Заходу, а результат холодної війни приніс їм статус єдиної наддержави. Сходження Америки було в значній мірі зумовлене її географією та історією: перебуваючи далеко від європейського континенту з його безперервними в XIX ст. війнами і революціями, США не знали загрози ззовні і за великим рахунком зуміли уникнути соціальних потрясінь, пов'язаних з переходом до капіталістичного укладу. Специфічний історичний досвід, безумовно, накладає свій відбиток на американську зовнішню політику, яка володіє цілим рядом властивих тільки їй особливостей.

Американська зовнішня політика ґрунтується на тезі про особливу місію США в історії людства – подібне бачення продиктоване, перш за все, обставинами виникнення американської державності. Ідея американської винятковості була вперше сформульована в проповіді губернатора Массачусетса пуританина Дж. Уінтропа «Зразок християнського милосердя» (1630), виголошеної ним на борту судна «Арбел», - в ній прозвучали слова про «град на холмі», яким повинна була стати майбутня колонія Массачусетс. Ідею «обраності» американської нації та визначення Сполучених Штатів як «землі обітованої» хотіли втілити в життя спочатку «батьки-пілігрими», що прийшли з цією місією на простори нового континенту, а потім «батьки-засновники» американської республіки, які заявляли про месіанський характер американської революції, унікальність американської демократії. Все це стало основою політики Сполучених Штатів.

Одним з визначальних чинників, які забезпечують глобальне лідерство США є дипломатична служба країни, яка поєднуючи традиційні та публічні методи реалізації дипломатії залишається однією з найбільш професійних, сучасних та ефективних у світі.

У Сполучених Штатах Америки Державний департамент, який є американським міністерством закордонних справ, поділяє ряд зовнішньополітичних повноважень з іншими установами – з Міністерством оборони, Радою національної безпеки, Центральним розвідувальним управлінням, Конгресом, апаратом Білого дому, з

великою кількістю галузевих міністерств [12]. Всі ці органи влади та управління не тільки здатні ефективно впливати на прийняття зовнішньополітичних рішень президентом США, але й визначати розстановку кадрів в самому Держдепартаменті й, особливо, в зарубіжних представництвах.

Роль кар'єрних дипломатів – «Закордонної служби США» – незрівнянно нижча, ніж, наприклад, у Великій Британії або деяких інших європейських країнах, і зводиться, за рідкісними винятками, до виконавчої роботи рутинного характеру. В Держдепартаменті відсутній аналог поста британського кадрового дипломата № 1 – постійного заступника міністра, який виконує роль сполучної ланки між політичними керівниками МЗС та професійними кадрами. Відповідно, останнім практично неможливо «пробитися» зі своїми рекомендаціями до вищого керівництва Держдепартаменту, не кажучи вже про президента. Для цього їм треба подолати товщу вищого партійно-політичного начальства, оскільки керівна ланка Держдепартаменту надзвичайно розгалужена [1, с. 43].

Вона включає в себе держсекретаря, його першого заступника з загальноміністерських справ (здійснює загальне керівництво Держдепартаментом за відсутності держсекретаря і контроль за адміністративно-кадровими справами), п'ять перших заступників (курують найважливіші напрямки роботи, наприклад, глобальні проблеми), шістнадцять заступників (відповідальних за окремі ділянки роботи і за відносини з окремими регіонами), і понад десять директорських посад. Оперативна робота ведеться в управліннях, кожне з яких очолюється заступником або директором. Саме ці посади заміщуються переважно професійними дипломатичними кадрами, хоча й сюди не рідко потрапляють «люди зі сторони». Щодо більш високих постів, то на них останні переважають.

Штатний розклад Держдепартаменту – близько 14 000 співробітників, із них кар'єрних дипломатів близько третини. В закордонних представництвах їх ще менше (15 – 25%). За даними сайту Державного департаменту, США утримує 288 дипломатичних та консульських установ, а також дипломатичних представництв в 188 державах і при міжнародних організаціях (за даними 2012 р.), в яких представлені своїм персоналом 28 установ США, включаючи Держдепартамент [9].

Інша особливість – загальна багаточисельність персоналу посольств (100 – 150 рангованих співробітників в цілому ряді країн, у інших крупних держав – втричі менше).

На рубежі століть протекціонізм виконавчої влади і особисто президента при призначенні на вищі посольські посади залишився актуальним. Справа доходить до того, що деякі досвідчені послы професіонали, повертаючись в країну, апелюють до громадської думки, щоб переконати президента в тому, що політичний протекціонізм, а також набір кадрів в посольства не за діловими міркуваннями, а в прагненні представити за кордоном «імідж» Америки, фактично призводить до падіння якості та ефективності роботи.

Невиправдано велика кількість співробітників, призначених у посольства для підтримки «іміджу» Америки, труднощі управління і координації, невпевненість кадрових дипломатів у своєму майбутньому (їх кар'єрне зростання блокується політичними «призначеннями»), напруженість у відносинах між представниками різних відомств в посольствах, нескінченні реорганізації останніх десятиліть (наприклад, Інформаційне агентство США то виводилося зі структури Держдепартаменту, то знову в неї інтегрувалося), і, нарешті, зростання міжнародного тероризму, спрямованого проти посольств США та їхніх співробітників, всі ці фактори

негативно позначаються на ефективності роботи посольств, які ледь справляються з постійно зростаючим обсягом поточних справ.

Через безперервну напруженість у відносинах між президентом і конгресом останній неухильно урізає асигнування на діяльність дипломатичних установ, чия чисельність та обсяг діяльності зростають (в період з 1986 р. було відкрито 40 нових посольств і консульств).

У США набір кадрів професійної дипломатичної служби (Закордонної служби США) проводиться через відкритий конкурс із задачею вступних іспитів. Набір, за визначенням Закону «Про Закордонну службу США» 1980 р., здійснюється на принципах рівних можливостей, «незалежно від політичної орієнтації, раси, кольору шкіри, статі, віросповідання, національного походження, сімейного становища» [11]. Американське законодавство вимагає, щоб в рядах служби були представлені всі основні суспільні верстви і етнічні групи населення країни, а також всі її географічні регіони.

На виконання цих положень низці категорій претендентів представляються пільги при вступі на службу (наприклад, громадяни США азіатського і латиноамериканського походження, індіанці та ескімоси звільнені від письмового іспиту, вони лише представляють до екзаменаційної комісії оцінки, отримані ними після закінчення вищого навчального закладу). Для афроамериканців виділені спеціальні квоти в дипломатичних установах. Ці та низка інших заходів, які здійснювалися в останні 15 – 20 років в рамках федеральної програми забезпечення рівних можливостей при наборі на роботу, викликали невдоволення частини кадрових дипломатів. Останні стверджували і продовжують стверджувати, що розширення соціального і етнічного складу служби поступово призводить до критичного падіння її професійного рівня, провокує психологічну напруженість в дипломатичних відомствах.

Саме для вирішення вищезазначеної проблеми з початку 80-х років був посилений порядок просування по дипломатичній службі. Три вищих внутрішніх ранги Закордонної служби (кар'єрного посла, кар'єрного посланника і кар'єрного радника) виділені в особливу категорію – ланку керівного складу служби (Senior Foreign Service). Перехід дипломатів в цю категорію обставлений новими умовами, зокрема, вимогою, щоб протягом попередньої кар'єри ним були засвоєні принаймні 2 – 3 регіональних і 1 – 2 функціональних ділянки роботи. Складнішим стало і проходження кар'єри на нижчому і середньому рівнях – від VIII до I рангу (позначені цифрами, вони називаються в США класами і приблизно відповідають посадам від стажера (аташе) до 1-го секретаря). Згідно Закону 1980 р. був встановлений максимальний термін, протягом якого дипломат може працювати без підвищення в класі. Якщо він, на думку відповідної комісії, не заслуговує підвищення, то, як правило, він повинен достроково піти у відставку. Зарахування новоприбулих на службу дипломатів в постійні штати здійснюється тепер тільки після закінчення випробувального терміну (3 – 4 роки).

У Держдепартаменту є свій власний навчальний центр – Інститут Закордонної служби США.

Дипломати і дипломатичні службовці проходять підготовку та перепідготовку в стінах Інституту, або в університетах і науково-дослідних центрах, як правило, тричі протягом своєї кар'єри. Перший раз – після прийому на службу, другий – в середині кар'єри, і третій – при проходженні стажування на спеціальному семінарі для дипломатів вищої ланки. Підвищення кваліфікації дипломатичних кадрів передбачено Законом 1980 р., де зафіксоване так зване правило «три з п'ятнадцяти», згідно з яким кар'єрний дипломат з 15 років своєї роботи не менше 3-х років повинен провести на батьківщині – в Держдепартаменті, на стажуваннях в Інституті Закордонної служби, в

університетах, академіях, або в приватному секторі (великих компаніях зі значними міжнародними зв'язками).

Початковий курс навчання обов'язковий для всіх дипломатичних службовців. Він включає в себе курс «загальної орієнтації» (ознайомлення з організацією і методами дипломатичної роботи, здобуття навичок роботи з документами, а також з новими інформаційними технологіями); один або кілька курсів з професійної майстерності (наприклад, методи економічної роботи, консульська служба, методика міжнародних переговорів); вивчення іноземної мови, історії та культури країни, куди дипломата передбачається відрядити (Інститут Закордонної служби забезпечує вивчення приблизно 60 мов).

Всі дисципліни викладаються за методикою повного «занурення» слухачів в досліджуваний предмет. З цієї причини до вивчення нового курсу слухачі переходить лише після закінчення попереднього, тобто в більшості випадків виключений метод, при якому слухачі паралельно займаються кількома предметами одночасно.

Кадрова дипломатична служба США – відносно невелика (близько 3,5 тис. чоловік), але водночас найбільш компетентна, кваліфікована і ефективна частина громіздкого зовнішньополітичного механізму США. Проте, з часу створення служби в 1924 р. вона практично безперервно піддається критиці, а деколи і прямим переслідуванням з боку політиків популістського спрямування, президентських адміністрацій. Нерідко нападки на кадрових дипломатів і на Держдепартамент в цілому інспірувалися іншими федеральними відомствами, які претендують на збільшення своєї частки зовнішньополітичного впливу. Неконструктивна критика діяльності Закордонної служби продовжується і до сьогодні. Затвердження в 1980 р. Закону «Про Закордонну службу США» в певній мірі згладило гостроту питання. У Законі недвозначно сказано: «Конгрес вважає, що кар'єрна Закордонна служба, заснована на високому професіоналізмі, служить національним інтересам країни і необхідна для надання сприяння Президенту і Державному секретарю у веденні ними зовнішніх справ Сполучених Штатів» [11].

Висока оцінка діяльності кадрових дипломатів підкріплена в Законі й наданням ним низки конкретних прав, зокрема, права Асоціації закордонної служби (своєрідної дипломатичної профспілки) оскаржувати рішення атестаційних комісій в спеціально створеному адміністративному суді, вести переговори з керівництвом Держдепартаменту з питань умов праці, призначень, звільнень, присвоєння чергових дипломатичних класів.

У США офіційні підходи до ролі дипломатії, до способів прийняття зовнішньополітичних рішень і їх здійснення, до формування складу дипломатичних і в цілому зовнішньополітичних відомств принципово інші, ніж, наприклад, у Франції або у Великій Британії. Дипломатія інтерпретується в розширеному сенсі як явище, в цілому тотожне зовнішній політиці. З цієї точки зору кадрова дипломатична служба може бути і на ділі лише одним з багатьох інструментів здійснення зовнішньополітичного курсу США.

Серед дійових осіб американської дипломатії – президент США і його адміністрація, Конгрес США, Рада національної безпеки, ЦРУ, військові та цивільні федеральні відомства, напівурядові та неурядові організації, університети та науково-дослідні інститути, приватний бізнес. Ряд фахівців вважають, що суб'єктами дипломатичної діяльності можуть бути навіть окремі громадяни. Справді, вплив суспільних груп і громадян на зовнішньополітичну діяльність у США незрівнянно вищий, ніж у багатьох європейських країнах.

У Закордонної служби США, зрозуміло, є своя конкретно визначена і дуже важлива ніша діяльності – традиційна дипломатична робота з щоденного підтримання політичних контактів з іншими державами, збір, узагальнення та аналіз політичної та економічної інформації, консульська робота і низка інших напрямків. При цьому в цілому частка кадрових дипломатів в дипломатичних установах США, як вже підкреслювалось, не перевищує 20 – 25 %, а у всій зовнішньополітичній структурі – лише кілька відсотків від усіх співробітників.

Реорганізуючи після Другої світової війни свій зовнішньополітичний механізм у відповідності до нових внутрішніх і міжнародних умов, керівники США пішли не шляхом зміцнення традиційних дипломатичних інститутів, а шляхом створення нових структур, які доповнюють, а часто і дублюють вже існуючі. В результаті була створена досить громіздка, важко керована, витратна з фінансової точки зору структура. З цієї причини проблеми поліпшення менеджменту, структурного і кадрового планування, перманентної нестачі коштів завжди залишаються в центрі уваги керівників зовнішньополітичних відомств.

Нестабільність, суперечливість, а часом і непередбачуваність дій американської дипломатії більшою мірою можна вважати результатом незначного впливу професійних кадрів на розробку і прийняття зовнішньополітичних рішень.

Проблеми традиційної американської дипломатії цілком усвідомлюються як політиками, так і дослідниками цієї країни. Вся проблема в тому, що ці хвороби мають швидше органічний, ніж функціональний характер. І тому вони важко виліковні, принаймні в передбачуваному майбутньому. Для кардинальної зміни ситуації, вважають американці, потрібні зовнішні поправки до Конституції США, які б більш чітко окреслили зовнішньополітичні прерогативи різних державних органів та установ, визначила б правове становище професійної дипломатичної служби. Однак з урахуванням надзвичайної складності процедури внесення змін, поправок до конституції США, цей варіант мислиться нездійсненним, принаймні в найближчому майбутньому.

Як вже зазначалося вище, з подальшим розвитком інформаційних технологій, їх більшою інтеграцією у діяльність державних установ та громадян держави все частіше будуть фінансувати й використовувати цифрові, інформаційні засоби діяльності, зокрема для зовнішньополітичної сфери – публічну дипломатію.

Влучно охарактеризувала різницю між традиційною та публічною дипломатією в інтерв'ю «Радіо Свобода» радник з питань публічної дипломатії заступника Державного секретаря США у справах Європи і Євразії пані Коллін Граффі: «Назва моєї посади дуже довга, але те, що я роблю, набагато простіше. Я знаходжу шляхи для нашого уряду, щоб спілкуватися з людьми в інших країнах. Про дипломатів традиційно думають, як про тих, хто спілкується з іншими дипломатами часто за зачиненими дверима, часто позаочі громадськості. Вони ухвалюють рішення, які торкаються народів, але роблять це на рівні еліт. Публічна дипломатія — це те, як ми, як уряд, намагаємося донести свою думку до людей в інших країнах. Ми називаємо це мистецтвом комунікації цінностей країни, її культури і політики. Це також пояснення, хто ми є і чому ухвалюємо певні рішення» [3].

Публічна дипломатія (public diplomacy) – це спосіб комунікаційного впливу держави на закордонну громадську думку з метою реалізації певних політичних, дипломатичних, військових і економічних завдань. Держава і уряд в основному забезпечують фінансову підтримку публічної дипломатії. Публічна дипломатія не має прямого впливу на маси в зарубіжних країнах і, як правило, впливає в першу чергу на представників зарубіжної еліти (політиків, бізнесменів, журналістів, лідерів

опозиційних партій, представників академічної спільноти – професуру і студентів), які в свою чергу здатні вплинути на інших членів свого суспільства.

Термін «публічна дипломатія» з'явився в 1965 р., коли даний інструмент інформаційного впливу з метою встановлення сприятливих для США відносин у світі в американській дипломатії вже існував і розвивався. Його авторство приписують Е. Гулліону, кадровому дипломатові і декану Дипломатичної школи Флетчера в Університеті Тафта (однієї з найбільш престижних і впливових в США). Е. Гулліон запропонував уряду США позначити всі існуючі міжнародні програми пропаганди, академічних обмінів, навчання політиків, бізнесменів та представників армії, а також програми в галузі культури загальним терміном – *public diplomacy*.

За іншими джерелами, термін був вперше офіційно використаний в тексті доповіді Комісії Мерфі – комісії палати представників Конгресу США з реорганізації урядового зовнішньополітичного апарату – тільки в 1977 р. Публічна дипломатія США на сучасному етапі включає кілька елементів, які є інструментами впливу на зарубіжні країни та вирішення різних зовнішньополітичних завдань. Перш за все це інформаційні програми, програми в галузі культури і програми в галузі освіти.

Основні зовнішньополітичні завдання, які стоять перед публічною дипломатією:

- поліпшення іміджу країни серед найбільш активної та впливової частини зарубіжного суспільства;
- вплив на еліту зарубіжних країн, в першу чергу на ту її частину, яка приймає рішення;
- створення сприятливого економічного та інвестиційного клімату для США в зарубіжних країнах.

Однак публічна дипломатія це не тільки просування іміджу, навчання певних професійних груп представників зарубіжної держави або здійснення радіо-і телемовлення. У сучасній публічній дипломатії США активно практикуються і такі елементи, як аналіз громадської думки або якості поширюваної інформації про самих США (*listening*), а також проведення короткострокових політичних кампаній, спрямованих на просування конкретної політичної ідеї, дії тощо (*advocacy*).

У традиційному розумінні публічна дипломатія являє собою інструмент взаємодії між державою і «зарубіжною аудиторією» і є складовою частиною дипломатичного і зовнішньополітичного механізму, що використовується урядом. У новому нетрадиційному розумінні публічна дипломатія служить інструментом зацікавленості зарубіжної аудиторії певною проблемою за допомогою таких нових методів, як мережеві контакти, створення та привернення уваги до особливих сайтів, SMS-розсилка, організація інтернет-конференцій та блогів. Подібна публічна дипломатія, хоча і включена в завдання уряду, здійснюється по лінії «неурядові організації – зарубіжна аудиторія». Сьогодні американський уряд оперує у своїй зовнішньополітичній політиці такими визначеннями публічної дипломатії, як «нова публічна дипломатія», «публічна дипломатія 2.0» або «цифрова дипломатія». Останній термін більш часто застосовується у зовнішньополітичному дискурсі США.

Нова публічна дипломатія (цифрова дипломатія, *digital diplomacy*) – це спосіб комунікативного впливу на міжнародну ситуацію та зарубіжну аудиторію за допомогою нових технологій (блоги, спеціальні сайти: Facebook, Twitter, YouTube, SMS-розсилка), які просуваються в зарубіжних країнах.

Термін з'явився в 2007 р. в надрах Держдепартаменту. Подібний підхід ґрунтується на ідеї відкритості та доступності американського уряду і США в цілому для зарубіжної аудиторії (електронний уряд). Найбільш популярні сайти серед внутрішньої і зарубіжної аудиторії – *America.gov*, *White House Live*, які в режимі

реального часу інформують всіх бажаючих про події, в Білому домі, Держдепартаменті тощо. Крім цього, створення такого розділу на сайтах уряду США, як «блоги», є ще однією важливою новою рисою сучасної публічної дипломатії США. Отримання відгуків зарубіжної аудиторії в реальному часі та їх аналіз сприяють формуванню більш переконливих сигналів для зарубіжних країн.

Нова публічна дипломатія містить в собі ідею «управління міжнародним середовищем» (management of international environment) за допомогою залучення уваги зарубіжної цільової аудиторії до проблем, які турбують США і, таким чином, за допомогою переконання аудиторії у правильності підходів уряду США до здійснення тих чи інших міжнародних акцій.

Нова публічна дипломатія не відмовляється від традиційних методів вирішення зовнішньополітичних завдань за допомогою інформаційних, освітніх програм або програм в галузі культури. Однак вона спирається на певні постулати, що дозволяють говорити про деяке відходження США від класичного розуміння ролі і місця публічної дипломатії в зовнішній політиці. У цьому зв'язку можна вказати на наступні моменти:

1) джерелом публічної дипломатії виступають неурядові та мережеві організації, які ефективніше охоплюють своїм впливом певну частину зарубіжної аудиторії;

2) платформою для публічної дипломатії є мережа Інтернет, куди переносяться новинні і музичні формати радіо-і телепрограм, просування іміджу США тощо;

3) члени зарубіжних неурядових організацій, користувачі мережі Інтернет та молодь стають основними адресними групами публічної дипломатії США;

4) замість концепції «просування позитивного іміджу» (promote a positive image) у США використовується нова концепція «просування бренду» (branding) більш конкретних американських символів (наприклад, просування іміджу президента США Б. Обами - Obama's brand);

5) для просування нового товару на міжнародному ринку – бренду свободи – широко використовуються такі маркетингові прийоми, як реклама, наприклад радіо «Голос Америки»;

6) для: ефективного функціонування інституту публічної дипломатії США універсальне значення має використання двох концептуальних основ - «м'яка сила / міць» (soft power) і «розумна сила / міць» (smart power). Відмінні особливості традиційної публічної дипломатії та нової публічної дипломатії представлені в табл. 2.

Табл. 2. Відмінності традиційної публічної дипломатії та нової публічної дипломатії США.

Показник	Традиційна публічна дипломатія	Нова публічна дипломатія
Мета публічної дипломатії	Просування зовнішньополітичних інтересів США	Просування зовнішньополітичних інтересів США
Форми реалізації публічної дипломатії	Пропаганда, освітні і наукові обміни, програми в галузі культури і науки	Супутникове та Інтернет-телебачення, новини в режимі реального часу, блоги та форуми, мобільні телефони, електронні носії інформації
Цільова закордонна аудиторія	Еліта та лідери в своїх галузях	Молодь та члени неурядових організацій

Методи просування основної теми серед цільової аудиторії	Просування основної теми тільки серед цільової аудиторії	Будівництво партнерських та дружніх відносин з розширеною (масовою) аудиторією
Основні механізми реалізації	По вертикалі: від уряду та неурядових організацій США (фонд Форда, фонд Карнегі, фонд «Євразія» тощо) до закордонної аудиторії	По горизонталі: від неурядових організацій та уряду США до зарубіжних неурядових організацій та користувачам мережевих ресурсів
Теоретична база	Теорія Пропаганди та політичної реклами	Теорії брендингу (ребрендингу) та «м'якої (розумної) сили»
Основні терміни	Імідж США та боротьба за демократію у конкретних країнах	Національний бренд США та глобальний демократичний порядок

Поняття «механізм публічної дипломатії» має на увазі ряд урядових і неурядових відомств, які формують і реалізують існуючі програми публічної дипломатії в зарубіжних країнах. У число відомств, залучених до процесу формування регіональних пріоритетів, змісту тих або інших програм, розподілу фінансування, входять наступні органи виконавчої та законодавчої влади США:

- Відділи в Держдепартаменті - з освіти та культури (Bureau of Educational and Cultural Affairs), з інформаційних програмах (International Information Programs) і з вивчення зарубіжної блогосфери (Digital Outreach team).

- Агентство з міжнародного розвитку (Agency of International Development) і Рада керуючих мовленням (Broadcasting Board of Governors), які формально є незалежними відомствами, але їх голови підпорядковуються держсекретареві США.

- Відділи з публічної дипломатії та Агентство по співпраці в області оборони і безпеки міністерства оборони.

- Президент, Рада національної безпеки і Конгрес США.

У число відомств, які займаються реалізацією програм публічної дипломатії, входять зазначені відділи Держдепартаменту напівурядові агентства, дипломати США, а точніше – апарат аташе з культури США разом з інформаційними центрами США в зарубіжних країнах, благодійні фонди та неурядові організації США, такі як фонд «Євразія», фонд Сороса, фонд Маккартур, фонд Форда. Крім того, різні експертні групи в Держдепартаменті, такі як Відділ планування і Міжвідомча робоча група з оцінки освітніх програм публічної дипломатії (Interagency Working Group (IAWG) on the US Government-Sponsored International Exchanges and Training), Комісія радників президента з публічної дипломатії (Advisory Commission on Public Diplomacy), різні мозкові центри (корпорація РЕНД або Центр стратегічних досліджень), також займаються сьогодні оцінкою ефективності реалізованих програм. Відділи в Держдепартаменті з освіти та культури та інформаційним програмам підпорядковуються заступнику держсекретаря з публічної дипломатії (Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs) і є інстанціями, контролюючими здійснення програм. Назви відділів говорять про їх основне призначення: так, Відділ з освіти та культури займається формуванням і реалізацією програм навчання, спрямованих на представників еліти чи лідерів в зарубіжних суспільствах, а Відділ з міжнародних інформаційних програм реалізує програми з поширення особливої друкованої, електронної, візуальної та аудіоінформації про США. Також цей відділ готує прес-

релізи (Washington files), що надходять в дипломатичні представництва США і роз'яснюють національну зовнішню і внутрішню політику. У різні періоди ці відділи не раз реорганізовувалися.

Після Другої світової війни адміністрація Г. Трумена під тиском з боку сенату визнала необхідність контролю Держдепартаменту над програмами публічної дипломатії, і в результаті був створений особливий відділ – Управління з міжнародних інформаційних і освітніх програм. Створене в 1953 р. Інформаційне агентство (USIA) мало незалежний статус і до 1978 р. займалося в основному інформаційної пропагандою. Президент Дж. Картер значно спростив механізм реалізації академічних програм і вивів Управління з освіти та культури зі структури Держдепартаменту, проти чого виступав свого часу сенатор У. Фулбрайт. Співробітники управління фактично в повному складі були включені до складу Інформаційного агентства, перейменованого в 1978 р. у Агентство з міжнародних зв'язків (АМС). Свою колишню назву – USIA – агентство повернуло тільки при адміністрації Р. Рейгана. До жовтня 1999 Інформаційне агентство було основним адміністратором академічних обмінів, фінансованих урядом США. Під тиском республіканської більшості в Конгресі (1995-1999) адміністрація Б. Клінтона реорганізувала Інформаційне агентство, і воно знову було включено до складу Держдепартаменту. Всього з 1999 року з моменту установи посади заступника держсекретаря з публічної дипломатії її займали 9 осіб (табл. 3) [8].

Посада заступника держсекретаря з публічної дипломатії також зазнала значних пертурбації після 2001 р. До цього на посаду зазвичай призначалися кар'єрні дипломати чи представники елітних університетів Північно-Сходу (Гарварда, Єля, Принстона тощо). Адміністрація Дж. Буша-молодшого кардинально змінила підхід до якісних характеристик глави публічної дипломатії. Для реалізації політики з «продажу» позитивного іміджу США, який стрімко падав у мусульманських країнах, на цю посаду стали підбиратися фахівці, які займалися головним чином просуванням товарів на ринку, маркетингом, тобто фахівці з області бізнесу і ділового адміністрування.

Табл. 3. Заступники держсекретаря з публічної дипломатії

Ім'я	Дата вступу на посаду	Дата закінчення діяльності на посту	Президентська адміністрація
Евелін Ліберман (<u>Evelyn Lieberman</u>)	01.10.1999 р.	19.01.2001 р.	<u>Біл Клінтон</u>
Шарлот Бірс (<u>Charlotte Beers</u>)	02.10.2001 р.	28.03.2003 р.	<u>Джордж Буш молодший</u>
Маргарет Тутвілер (<u>Margaret D. Tutwiler</u>)	16.12.2003 р.	30.06.2004 р.	<u>Джордж Буш молодший</u>
Карен Хьюгс (<u>Karen Hughes</u>)	09.09.2005 р.	14.12.2007 р.	<u>Джордж Буш молодший</u>
Джеймс Гласман (<u>James K. Glassman</u>)	10.06.2008 р.	15.01.2009 р.	<u>Джордж Буш молодший</u>
Джудіт МакХейл (<u>Judith McHale</u>)	26.05.2009 р.	01.07.2011 р.	<u>Барак Обама</u>
Кетлін Стефенс	06.02.2012 р.	04.04.2012 р.	<u>Барак Обама</u>

(Kathleen Stephens)			
Тара Соненшайн (Tara Sonenshine)	05.04.2012 р.	01.07.2013 р.	<u>Барак Обама</u>
Річард Стенгел (Richard Stengel)	11.02.2014 р.		<u>Барак Обама</u>

Заступник державного секретаря з публічної дипломатії та зв'язків з громадськістю Річард Стенгел ставить за мету розширення американської публічної дипломатії, що включає в себе зв'язок з міжнародною аудиторією, культурне програмування, академічні гранти, освітні обміни, міжнародні програми для відвідувачів, зусилля уряду США по боротьбі з ідеологічною підтримкою тероризму. За Річарда Стенгеля основною місією американської публічної дипломатії є підтримка досягнень цілей і завдань зовнішньої політики США, просування національних інтересів, зміцнення національної безпеки шляхом інформування і здійснення впливу на іноземну громадськість шляхом розширення і зміцнення відносин між народом і урядом Сполучених Штатів і громадянами решти світу [10].

Заступник держсекретаря курує бюро у справах освіти та культури, зв'язків з громадськістю та міжнародних інформаційних програм, Центр стратегічних контртерористичних комунікацій, а також бере участь у розробці зовнішньої політики.

Створенням нових стратегій і оцінкою ефективності реалізованих програм публічної дипломатії займаються такі відомства Держдепартаменту, як Відділ планування (Office of Policy, Planning, Resources for Public Diplomacy), який визначає політичні пріоритети публічної дипломатії США, і Відділ оцінки програм публічної дипломатії (Mission Activity Tracker, MAT), створений для вимірювання ефективності програм публічної дипломатії для досягнення конкретних зовнішньополітичних завдань: Відділ планування був утворений в 2004 р. і є найбільш закритим відомством для широкої публіки. Він формує довгострокові стратегії, розробляє програми публічної дипломатії, а також оцінює необхідну кількість фінансових ресурсів для здійснення тієї чи іншої програми [13].

З 2007 р. у відділі функціонує сектор (Mission Activity Tracker) з вивчення ставлення зарубіжної інтернет-аудиторії до США. Більш того, окремий сектор (Evaluation and Management Unit) в даному відділі займається оцінкою ефективності реалізованих програм публічної дипломатії в різних країнах. Час від часу він публікує короткі звіти про деякі реалізовані програми (як, наприклад, оцінка ефективності реалізації «програми Е. Маскі» в Росії), що представляє собою неоціненне джерело інформації не тільки про способи реалізації тієї чи іншої програми публічної дипломатії США, але і по методах оцінки ефективності цих програм, що використовуються американськими експертами.

Відділ моніторингу зарубіжної блогосфери – урядовий механізм, який здійснює програми публічної дипломатії WEB 2.0. У 2006 р. в Держдепартаменті з'явилася група фахівців для аналізу повідомлень і дискусій, що протікають у всіх можливих міжнародних і національних соціальних мережах. Група, що складається з десяти фахівців, основну увагу у своїй діяльності приділяла збору інформації з арабських соціальних ресурсів, в яких настрої антиамериканізму розвинені у найбільшій мірі. Крім цього, фахівці даної команди беруть участь у дискусіях, реєструючись в соціальних мережах як рядових учасників або модераторів дискусій. Команда намагається роз'яснити користувачам поведінку США на міжнародній арені і

протидії дезінформації, що надходить в соціальні мережі з боку таких терористичних рухів, як «Талібан» і «Аль-Каїда».

У 2007-2008 рр. було створено ще близько п'ятнадцяти відділів у Держдепартаменті, ЦРУ, Міністерстві оборони, а також в Агентстві з міжнародного розвитку. Ці відділи займаються аналізом міжнародних і національних соціальних мереж, блогів, матів, а також транслявання позитивної інформації про США в інтернет-ресурси. Наприклад, в ЦРУ був створений спеціальний відділ – Open Source Center, – який щодня здійснює моніторинг зарубіжних інтернет-видань газет і журналів і формує реакцію на негативну інформацію про США. Дані «відповіді» поширюються через соціальні мережі та блогерів. Найбільше число подібних відділів створено в Міністерстві оборони США. Дев'ять відділів, розкиданих по родах військ, займаються аналізом змісту сайтів, а також поширенням позитивної інформації про США в соціальних мережах. Загальне число аналітиків, зайнятих подібною діяльністю, порівняно невелике: близько 500 осіб. Кожен відділ, виключаючи деякі відділи Пентагону, складається з десяти-дванадцяти співробітників [4, с. 62].

Міжвідомча робоча група з оцінки освітніх програм публічної дипломатії (IAWG) займається виключно виміром ефективності програм навчання. Група складається з великої кількості фахівців по різних країнах, які проводять аналіз американських програм по кожній країні світу. Звіти даного відомства нерідко більш змістовні, ніж звіти Відділу планування. На даний момент американські експерти використовують два основних критерії для вимірювання ефективності програм публічної дипломатії: 1) ставлення кожного учасника до США в цілому, до конкретних подій, що відбуваються в США, а також до поведінки США на міжнародній арені. Моніторинг оцінок колишніх учасників програм публічної дипломатії проводиться через кожні два роки; 2) кар'єрний ріст учасників програм. У підсумку, якщо думки учасників програм про США залишаються позитивними, а кар'єра представника зарубіжної аудиторії «йде вгору», тобто він / вона займають важливі посади або впливають на певні верстви населення, то така програма визнається ефективною.

Комісія радників президента з публічної дипломатії представляє президенту щорічний пакет рекомендацій щодо поліпшення програм публічної дипломатії. Комісія була створена ще в 1947 р. Проте найактивніший період діяльності комісії, що складалася з представників академічного співтовариства, почався в 2002 р. Комісія займається головним чином аналізом діяльності Відділу з публічної дипломатії Держдепартаменту і потім складає рекомендації для президента. Використовуючи науковий потенціал своїх членів, комісія, наприклад, зуміла запропонувати нову стратегію публічної дипломатії в країнах Близького Сходу в 2003 р., орієнтовану на залучення найменш освіченої і екстремістськи налаштованої частини молоді в програми навчання США.

Агентство з міжнародного розвитку – федеральне агентство, створене адміністрацією Д. Ф. Кеннеді в 1961 р., курує програми, покликані вплинути на політичне та економічне життя інших країн. Агентство з міжнародного розвитку (AMR) відіграє важливу роль у процесі демократизації зарубіжних держав в тому сенсі, як цей процес розуміє адміністрація США. Так, AMR сприяє проведенню виборів і переходу зарубіжних держав до ринкової економіки через фінансування діяльності політичних партій та громадських організацій; здійснює навчання політичних лідерів, реформаторів, бізнесменів і дисидентів; ініціює модернізацію навчальних програм в університетах; фінансує створення за кордоном особливих організацій – прес-служб, бізнес центрів і демократичних корпусів. AMR – основний виконавець програм публічної дипломатії США в політичній сфері. Підтримка зарубіжних демократичних

рухів, проведення виборів, навчання спостерігачів, журналістів тощо – основні проекти агентства.

Рада керуючих мовленням відповідає за всі інформаційні програми США, що йдуть через радіо, телебачення та мережу Інтернет. Рада керуючих мовленням була створена в 1994 р. як відділ в Інформаційному агентстві США. Після реорганізації агентства рада отримала статус незалежного федерального агентства і очолила всі програми радіо-, теле- та інтернет-мовлення США, ставши одним з найбільш великих інформаційних об'єднань у світі.

Рада включає такі структури, як Бюро міжнародного мовлення, а також мережі радіостанцій і телеканалів - «Голос Америки», радіо «Вільна Європа», радіо «Свобода» (Radio FREE Europe / Radio Liberty, RFE / RL), радіо «Вільна Азія» (Radio Free Asia, RFA), «Офіс кубинського мовлення» (Office of Cuba Broadcasting, OCB), «Близькосхідну мережу мовлення» (Middle East Broadcasting Network), що складається з кількох радіостанцій і телеканалів: радіо «Сава» (Radio Sawa), радіо «Фарда» (Radio Farda), телеканал «Аль Хурра» (TV Al Hurra).

Рада керуючих мовленням визначає стратегічний напрям інформаційних програм США, розподіляє ресурси; оцінює ефективність роботи служб мовлення і співпрацює з Конгресом з питань фінансування.

Бюро міжнародного мовлення забезпечує технічне оснащення всіх складових державного міжнародного мовлення США. Воно керує світовою мережею коротко-і середньохвильових (АМ) передавачів і супутників, а також регулює відносини більш ніж з 1200 «станціями-компаньйонами», які співпрацюють з США. Крім того, бюро забезпечує управління «Голосом Америки» і «Офісом кубинського мовлення». У зв'язку з настільки численними функціями на частку бюро припадає близько половини всіх коштів, що виділяються на роботу міжнародного мовлення США.

Основна функція мереж міжнародного мовлення – виробництво і відтворення в прямому ефірі або в мережі Інтернет аналітичних, музичних і новинних програм.

Радіостанція «Голос Америки» – найстаріша і найбільша організація публічної дипломатії США. Створена в часи Другої світової війни для протидії нацистській пропаганді, радіостанція вперше вийшла в ефір в 1942 р. У 2008 р. щотижневе мовлення «Голосу Америки» становило 1506 годин, воно велося на 45 мовах і мало щотижневу аудиторію, що становила приблизно 134 млн. громадян зарубіжних країн.

Решта служби – радіо «Вільна Європа» / радіо «Свобода», радіо «Вільна Азія» і «Офіс кубинського мовлення», а також нові радіостанції «Фарда» і «Сага», що віщають на Іран, являють собою так звані сурогатні станції (surrogate media). Їх завданням є трансляція новин в країнах, де вільний доступ до інформації закритий ворожими стосовно США режимами. Характерна особливість подібних станцій – фокусування уваги не так на політиці Сполучених Штатів, а насамперед на висвітленні актуальних проблем місцевого товариства або регіону. Близькосхідна мережу мовлення, формування якої завершилося в 2004 р. з запуском супутникової мережі телебачення арабською мовою «Аль Хурра» (Al Hurra), по програмному змісту являє собою «гібридний» варіант місії «Голосу Америки» і сурогатних станцій. Її головне завдання – забезпечувати висвітлення новин з Близькосхідного регіону та США.

В експертних оцінках сучасного міжнародного мовлення США неодноразово відзначалася неефективність роботи нових радіостанцій або телеканалів, що транслюють передачі на країни Близького Сходу. Найгучніші скандали були пов'язані з діяльністю першого американського телеканалу «Аль Хурра», на якому працюють журналісти виключно арабського походження. Так, в 2007 р. в Конгресі США з'ясувалося, що на каналі неодноразово звучали антиамериканські та антиізраїльські

випади, трансливалися виступи лідерів радикального угруповання «Хезболла» тощо. Представники Білого дому визнали, що в перші три роки контроль за мовленням каналу і роботою арабських журналістів був мінімальним, що призвело до суттєвих помилок, але, з іншого боку, на думку фахівців в області інформаційних програм, канал спеціально ініціював антиамериканські репортажі, щоб залучити якомога більше глядачів і після цього перейти до етапу боротьби проти антиамериканізму.

Агентство по співпраці в області оборони і безпеки зазнало менше структурних змін, ніж інші відомства. Підпорядковане Міністерству оборони Агентство зі взаємної безпеки (як воно називалася раніше) з'явилося в 1951 р. На даний час це відомство координує діяльність США, пов'язану з програмами військового навчання. Однак після прийняття нової зовнішньополітичної парадигми США про забезпечення глобальної безпеки змінилася стратегія застосування програм військового навчання. З 1990-х років вони поширюються на всі держави і служать інструментом встановлення і збереження демократичного ладу, а також боротьби проти авторитарних режимів (наприклад, в Іраку). Навчання за кордоном і відбір кандидатів здійснюють організації допомоги щодо забезпечення безпеки. Вони підпорядковуються главі дипломатичного корпусу США в кожній конкретній державі.

Надзвичайно цікавим та актуальним явищем для дослідників є процес прийняття рішень в галузі публічної дипломатії, яка з моменту її появи завжди була в центрі уваги президента, його оточення, а також Конгресу США. Якщо вплив президента, його радників та Ради національної безпеки здійснюється по лінії ініціювання нових програм, їх розширення, зміни регіональних пріоритетів, то Конгрес США відіграє вагомую роль у сфері фінансування ініціатив виконавчої влади в даній області.

Ініціативи президента інколи не знаходять підтримки серед конгресменів, як це було на початку 1990-х років, коли Дж. Буш-старший просив у Конгресу більше 600 млн. дол. на реалізацію публічної дипломатії в Росії, а отримав тільки половину. Дуже часто Конгрес вносить свої корективи в існування механізму публічної дипломатії, змушуючи президента ліквідувати старі відомства або створювати нові. Так було наприкінці 1990-х років, коли Конгрес США змусив Б. Клінтона припинити діяльність Інформаційного агентства, порахувавши його пережитком епохи «холодної війни» [4, с 67].

Сучасна історія США знає багато фактів особистої участі президентів США у розвитку публічної дипломатії. Д. Ейзенхауер, який під час Другої світової війни брав участь у реалізації програм пропаганди в Північній Африці, і Дж. Кеннеді, сам свого часу займався журналістикою, залишили помітний слід в американській публічній дипломатії. Д. Ейзенхауер створив ефективне Інформаційне агентство і поклав початок наступу публічної дипломатії на Схід, а Дж. Кеннеді створив Агентство з міжнародного розвитку, яке успішно здійснювало публічну дипломатію США в країнах третього світу і до цих пір є ефективним інструментом американської мережевої дипломатії, або Дипломатії «оксамитових» / «кольорових» революцій.

Ядро процесу планування освітньої політики становить Рада національної безпеки (РНБ). Саме там представники Держдепартаменту, Міністерства оборони за участю ЦРУ, президента і експертів обговорюють і формулюють публічну дипломатію США. У РНБ акумулюються всі експертні оцінки та результати діяльності цих відомств, а також різних лобістів. Він є не тільки джерелом створення нових програм публічної дипломатії, які приносять дивіденди американським академічним і військовим вузам, дослідницьким центрам, комерційним підприємствам, федеральним агентствам з бюджету США, а й джерелом зміни регіонів поширення існуючих програм, збільшення

або зменшення обсягів асигнувань на програми публічної дипломатії, призначення офіційних осіб в зовнішньополітичні відомства.

Таким чином, розглянувши модель традиційної та публічної дипломатії США можна зробити наступні висновки.

По-перше, сучасні умови розвитку світу вносять великі зміни у діяльність держав, урядів, дипломатичних, консульських служб та дипломатії в цілому. МЗС різних країн вимушені адаптуватися до нових реалій з метою своєї ефективної роботи.

По-друге, із подальшим розвитком та інтеграцією інформаційних технологій у діяльність зовнішньополітичної служби все більше буде трансформуватися дипломатія традиційна, при цьому публічна дипломатія буде ставати традиційним інструментом дипломатичної служби.

По-третє, США за всіма основними ознаками є найбільш розвиненою, впливовою та могутньою державою світу, не дивлячись на те, що в світі за останні роки з'явилися країни, які дуже стрімко розвиваються та за деякими показниками наближуються до США.

По-четверте, традиційна дипломатична служба США є однією з найбільших, розгалужених та високопрофесійних у світі.

По-п'яте, термін публічної дипломатії з'явився та став використовуватися саме у США, пройшов свій шлях розвитку та трансформувався у нову публічну дипломатію.

По-шосте, у Державному департаменті США створена досить ефективна структура реалізації публічної дипломатії в рамках завдань, які ставить зовнішньополітична служба, створена посада заступника держсекретаря з публічної дипломатії тощо.

Список використаної літератури

1. Балабанов К. В. Дипломатична та консульська служба : підруч. / К. В. Балабанов, М. В Трофименко. — Донецьк : Ноулідж, 2012. — 432 с.
2. Бжезинский Зб. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / Зб. Бжезинский ; пер. с англ. Ю. В. Фирсов. — М. : Международ. отношения, 2010. — 192 с., ил.
3. Драч М. Як діє американська публічна дипломатія в Росії і Грузії? [Електронний ресурс] / М. Драч. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1114389.html>.
4. Кубышкин А. Публичная дипломатия США / А. И. Кубышкин, Н. А. Цветкова. — М. : Аспект Пресс, 2013. — 271 с.
5. Филимонов Г. «Мягкая сила» культурной дипломатии США : моногр. — М. : РУДН, 2010. — 212с.
6. Шаклеина Т.А. Великие державы и региональные подсистемы [Электронный ресурс] / Т. Шаклеина // Международные процессы. — 2011. - Том 9, № 2. - Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/twenty-sixth/004.htm>.]
7. Futures for Diplomacy. Integrative Diplomacy in the 21st Century / В. Hocking, J. Melissen, S. Riordan, P. Sharp // Clingendael Netherlands Institute of International Relations Report. — 2012. — № 1. — 78 p.
8. List of Under Secretaries for Public Diplomacy and Public Affairs [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Under_Secretary_of_State_for_Public_Diplomacy_and_Public_Affairs
9. U.S. embassies, consulates, and diplomatic missions. United States Department of State [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.usembassy.gov/>.
10. Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs [Електронний ресурс].

— Режим доступу : <http://www.state.gov/r/>.

11. United State of America Foreign Service Act [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://transition.usaid.gov/policy/ads/400/fsa.pdf>].

12. US Department of State [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.state.gov/>.

13. US Public Diplomacy structure [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.state.gov/r/>.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2014 р.

М. Trofymenko

NATIONAL MODEL OF TRADITIONAL AND PUBLIC DIPLOMACY: USA EXPERIENCE

The research examines tendencies and patterns arising in the modern world and anticipates further development of international relations, the role of diplomats and diplomatic service in state activities, as well as the role of other actors in international relations. The article analyzes national model of traditional and public diplomacy of the most powerful nation-state in the world - the United States of America, which after the collapse of the Soviet Union retains the leading position (although it is not absolute) in all areas of the modern life. The author presents factors used to determine a modern great power. A great power should maintain a very high (or absolute) degree of autonomy in its conduct of domestic and foreign policy in order to ensure both national interests and significant (decisive) influence on the global and regional politics, as well as policies of certain countries (world-regulating activities). It should possess all or most of the traditional parameters of a great power (territory, population, natural resources, military capabilities, economic potential, intellectual and cultural potential, scientific and technical potential). This independence in the conduct of foreign policy of a world-regulating nature implies that the state concerned has a will to carry out such policies. In addition to meeting the aforementioned parameters it is required to have historical experience, tradition and culture of participation in world politics as a decisive and / or active player. The article analyzes the structure and characteristics of the US diplomatic service which is considered to be one of the most professional, up-to-date, and efficient in ensuring and maintaining US global leadership. The paper defines the term of “public diplomacy” and deals with its history and origins. The main foreign policy challenges that the US public diplomacy is currently facing are as follows: improving the country's image among the most active and influential actors of the foreign society; imposing influence on representatives of foreign elite, especially on those involved in decision-making; creating a favorable business and investment climate for the United States in foreign countries. Modern public diplomacy of the United States actively implies methods of analyzing the public opinion or the information disseminated about the USA (listening), as well as organizing short-term political campaigns aimed at promoting specific political ideas, actions, etc. (advocacy). The author examines the features of the new public diplomacy which include influencing the international situation and foreign audiences through modern technologies (blogs, special web-sites: Facebook, Twitter, YouTube, SMS-distribution) that are rapidly being spread abroad. The article emphasizes the importance of the office of the Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs who oversees the bureaus of Educational and Cultural Affairs, Public Affairs, and International Information Programs, as well as the Center for Strategic Counterterrorism Communications, and participates in foreign policy development.

Key words: *traditional diplomacy, public diplomacy, new public diplomacy, digital diplomacy, Web 2.0, globalization, technologization, superpower, great power, Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Хижняк І.А., д.політ.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н., доц.*

УДК 323.172(045)

О.В. Савка

ЄВРОПА РЕГІОНІВ – ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

У статті автор розглядає регіональну політику Європейського Союзу. Сьогодні ЄС дуже зацікавлена у зниженні регіональних диспропорцій та підтримці периферійних регіонів. Значення регіональної політики у країнах ЄС збільшується передусім під впливом зовнішніх для Європейського Союзу факторів. При цьому у ЄС проходить не менше загострення соціальних проблем, але й загальне уповільнення темпів економічного росту у країнах-членах. Проблемні регіони у південній та східній Європі не в змозі прискорити господарську модернізацію без засобів підтримки у рамках національної і наднаціональної регіональної політики. У період активізації наднаціональної регіональної політики ЄС у 80-90-ті роки ХХ століття, системи адміністративно-територіального поділу європейських країн були досить різноманітні. Слід відзначити, що значні контрасти зберігаються і сьогодні у середині країн. Підвищення рівня ВВП на душу населення у бідних регіонах є основною метою ключового напрямку регіональної політики ЄС. Розширення ЄС на Схід супроводжувалось не лише появою у його складі економічно відсталих регіонів, але й збільшення кількості держав з суттєвими «контрастами» у середині. Навіть у благополучних країнах можуть існувати бідні регіони. Однак, у дії у країнах Євросоюзу майже все регулювання соціально-економічного розвитку територій було зведено до розробки програм регіонального розвитку, щоб у подальшому реалізувати їх разом з ЄС.

Ключові слова: *ЄС, регіональна політика, трансформація, інтеррегіональні проблеми, NUTS.*

Регіональна політика вже протягом декількох десятиліть входить до ключових напрямків соціально-економічної політики Європейського Союзу, що пояснюється тим, що у межах основної інтеграційної європейської групи завжди зберігалось чимало проблемних територій. До них можна віднести райони з несприятливою сільськогосподарською структурою, гострими соціальними проблемами, з недостатніми регіональними ресурсами для стабільного та сталого довготермінового розвитку. До розширення ЄС на Схід, його членами були найбільш економічно розвинуті держави, які в змозі виділити значні кошти для скорочення регіональних контрастів та вирішення інтеррегіональних проблем, при цьому організувати ефективні механізми їх використання.

Найчастіше під терміном регіональна політика розуміють політику центра по відношенню до регіонів, а що стосується регіональної політики Європейського Союзу, то у цьому випадку під регіоном розуміється адміністративно-територіальна одиниця

держав-членів Співтовариства. ЄС де факто, є першою міжнародною організацією у світі, яка займається питаннями регіонального розвитку та підтримки регіонів країн-учасниць. Перш за все, це питання пов'язане з проблемами перерозподілу не лише між регіонами всередині країни, але й регіонами різних держав і навіть між державами. Сьогодні ЄС дуже зацікавлена у зниженні регіональних диспропорцій та підтримці периферійних регіонів. Більш того регіональна політика для Європейського Союзу є необхідністю для розвитку «чотирьох свобод» єдиного ринку: свободи руху капіталів, людей, товарів та послуг. Крім того, зменшення регіональних диспропорцій та рівня безробіття і інфляції сприяє розвитку всієї економіки ЄС [1].

Якщо розглядати не економічні наслідки регіональної політики, то слід відзначити, що регіони стають більш підготовленими до співпраці та більш плідно долучаються до процесів європейської інтеграції, як з боку політичних так і економічних еліт та населення.

Так за своєю метою регіональна політика може бути охарактеризована, як політика направлена на збільшення регіонального розвитку та підвищення рівнів економіки більш слабких регіонів до рівня сильних. Слід зазначити, що де факто вона реалізується на всіх рівнях європейського управління – від місцевого та регіонального до державного та рівня Євросоюзу, при цьому слід враховувати, що на всіх рівнях існує власна система та інструменти впливу на регіональну політику. Проте регіональна політика сьогодні може характеризуватися і як створення спеціальних механізмів впливу на регіональний розвиток з метою не тільки вирівнювання, але й підтримки реструктуризації економіки [2]. У першу чергу під регіональною політикою Європейського Союзу слід розуміти процес мобілізації внутрішньо регіональних ресурсів та їх ефективне використання разом з ресурсами держави та ЄС. Також слід зазначити, що Співтовариство не надає постійної фінансової допомоги для життєдіяльності регіонів, а надає підтримку у реалізації певних проектів націлених на зміну структури регіональної економіки за допомогою структурних фондів ЄС.

Ідеї розвитку регіональної політики Євросоюзу беруть свій початок ще з першої половини 1950-х років та тісно пов'язані з процесом формування спільного ринку у Європейському Співтоваристві.

Сьогодні роль та ефективність регіональної політики в країнах Європейського Союзу набирає все більш значущу роль, передусім в умовах територіальних розширень ЄС за рахунок менш розвинутих європейських держав, а також поглиблення внутрішньо інтеграційних процесів у рамках ЄС, за рахунок використання у «старих» країнах-членах ЄС механізмів спільної реалізації регіональної політики декількома рівнями влади (національним, регіональним та місцевим). Ця політика досить вдало була імplementована і на наднаціональному рівні ЄС. Деякі малі країни, наприклад Нідерланди, повністю інтегрували свою національну регіональну політику у систему наднаціонального регулювання. Після кожного розширення ЄС відбувалися значні дебати серед країн-членів, щодо пропорцій розподілу коштів серед відсталих регіонів. Усі протиріччя найчастіше сприяють посиленню регіональної політики на наднаціональному рівні. Такий розвиток інтеграції обумовлений тим, що нові країни-члени виступають за посилення фінансування заходів на рівні ЄС, а більш благополучні держави лобіюють появу додаткових задач та інструментів, для того щоб не набувати статус «донора» наднаціональної регіональної політики ЄС [5].

Значення регіональної політики у країнах ЄС збільшується передусім під впливом зовнішніх для Європейського Союзу факторів. В умовах глобалізації європейські країни зустрічаються з різким зростанням економічного змагання з боку країн, які розвиваються. При цьому у ЄС проходить не менше загострення соціальних проблем,

але й загальне уповільнення темпів економічного росту у країнах-членах. Таким чином, перед регіональною політикою, яка у західних країнах направлена на вирівнювання контрастів рівня життя населення у різних регіонах, стала більш масштабна економічна задача – збереження конкурентних переваг.

Відставання ЄС за темпами економічної динаміки у період прискореного росту світового господарства та серйозні проблеми багатьох країн-членів Євросоюзу в умовах світової економічної кризи у 2008-2009 роках демонструють всю небезпеку структурних дисбалансів у європейських регіонах.

Проблемні регіони у південній та східній Європі не в змозі прискорити господарську модернізацію без засобів підтримки у рамках національної і наднаціональної регіональної політики [4].

Сьогодні Європейський Союз складається з 28 держав з загальним населенням 506 млн. 820 тис. чоловік та площею 4,4 млн. квадратних кілометрів і представляє найбільш успішну в світі інтеграційну групу. У рамках ЄС існують багаточисленні та стабільні протягом десятиліть та навіть століть регіональні спільноти самого різного виду. Крім того, саме у межах Євросоюзу отримав максимальний розвиток принцип субсидіарності (тобто, коли повноваження передаються вище стоячим адміністративно-територіальним одиницям, тільки якщо їх не можна ефективно реалізувати на даному рівні), а складові національні держави регіони були визнані невіддільним елементом європейської інтеграції. Таким чином посилюється вплив регіонів та спільнот на законотворчий процес і «наближення» бюрократії швидко розвиваючої інституціональної структури ЄС до населення країн Євросоюзу.

Головним наслідком збереження у країнах ЄС стійких регіональних спільнот є розповсюдження серед європейців багаторівневої самоідентифікації. У багатьох випадках вона не дозволяє стерти регіональні кордони навіть у випадку створення штучних сіток адміністративно-територіального поділу.

Подекуди у країнах ЄС у попередні історичні періоди формальні межі регіонів складно змінити через протидію різних політичних сил, які бояться втратити у ході реформ свої владні позиції. Проте в деяких європейських державах координальні зміни адміністративно-територіального поділу відбулися з метою різко змінити політичний ландшафт у країнах.

В деяких країнах ЄС регіональний поділ зберігається без суттєвих змін у порівнянні з історичним періодом входження держави до складу великих європейських імперій. Проте молоді держави розробляли нові сітки адміністративно-територіального поділу, які базувалися на соціально-географічних факторах: навколо кожного з великих міст, відігрававших роль економічних центрів, сформувалися окремі регіони. У найбільшій мірі ця тенденція була характерна для країн Центрально-східної Європи, особливо в соціалістичний період. Однак і у цих державах, населення не рідко ідентифікувало себе з неформальними регіонами – історичними або природними. Так прикладом можуть бути Великопольща, Малопольща та інші регіони у Польщі [7].

У період активізації наднаціональної регіональної політики ЄС у 80-90-ті роки ХХ століття, системи адміністративно-територіального поділу європейських країн були досить різноманітні. На практиці було досить складно порівняти регіони різних держав за рівнем соціально-економічного розвитку. Структурним фундам ЄС було дуже складно розподіляти фінанси між окремими регіонами.

Першу версію єдиної багаторівневої системи регіонів ЄС ще у 70-ті роки представив Євростат, ввівши Номенклатуру територіальних одиниць для статистичного обліку (NUTS). При цьому кожний регіон має свій чисельно-буквений код, який залишається незмінним при зміні назви регіону. У той же час код регіону змінюється

при корегуванні кордонів навіть у випадку збереження назви регіону. При цьому код нижніх регіонів NUTS має вказівку на приналежність до регіону більш високого рівня [8].

Якщо у 90-ті роки сітки регіонів NUTS зайняли ключове місце у системі наднаціональної регіональної політики, то у 2003 році номенклатура отримала в рамках ЄС формальний статус – як загальна класифікація територіальних одиниць для статистичного обліку.

Виділяють три рівні регіонів NUTS, які зазвичай співпадають з національними сітками адміністративно-територіальних одиниць відповідного розміру. Для окремих країн можлива розробка четвертого рівня NUTS – при проведенні масштабних реформ адміністративно-територіального поділу, коли саме до нього здійснюється прив'язка як старих, так і нових регіонів. Крім того, система NUTS допускає існування у країнах ЄС більш дрібних рівнів адміністративно-територіального поділу (як найнижчого – комун і тп., так і проміжного або базового для малих країн). Крім того, один регіон може бути віднесений одразу до декількох рівнів NUTS, якщо він не має поділу на більш малі регіони (наприклад, Федеральна земля Берлін у Німеччині представляє один округ та одне місто) [3].

Критерієм співвіднесення регіонів NUTS і адміністративних одиниць є чисельність населення: у середньому по країні регіони NUTS 1-го рівня повинні мати від 3 до 7 млн. мешканців, 2-го рівня – 800 тис. – 3 млн. мешканців, 3-го рівня від 150 до 800 тисяч осіб.

Створення єдиної системи регіонів Євросоюзу не замінює істотних контрастів між ними, регіони мають все більше контрастів, як за демографічними так і за економічними показниками. Слід відзначити, що значні контрасти зберігаються і у середині країн.

Підвищення рівня ВВП на душу населення у бідних регіонах є основною метою ключового напрямку регіональної політики ЄС – «Конвергенції» (до 2006 року – «Мета 1»). Розширення ЄС на Схід супроводжувалось не лише появою у його складі економічно відсталих регіонів, але й збільшення кількості держав з суттєвими «контрастами» у середині.

Таким чином, при згладжуванні міжрегіональних відмінностей на рівні великих адміністративно-територіальних одиниць контрасти на низовому рівні зазвичай залишаються поза зоною дії механізмів регулювання територіального розвитку. Навіть у благополучних країнах можуть існувати бідні регіони. Регіони NUTS 3-го рівня можуть опинитися об'єктами регіональної політики, спрямованої на підвищення конкуренції зайнятості, але при виконанні цілого ряду умов. Локальні адміністративні одиниці часто виявляються взагалі поза дією регіональних програм ЄС.

Міжрегіональні відмінності у рівні економічного розвитку ускладнюються різною глибиною соціальних проблем. Так як навіть в умовах динамічного росту наявність значної кількості людей, які не в змозі знайти роботу, негативно впливають на весь соціальний клімат, то безробіття є важливим показником цих проблем. А в умовах світової кризи безробіття взагалі є дуже гострою проблемою [5].

Згладжування міжрегіональних контрастів у Європейському Союзі часто досягається за рахунок вирівнювання кількісних показників, при яких зберігається якісне відставання проблемних територій у розвитку постіндустріального інноваційного суспільства. Регіони Європейського Союзу відрізняються не лише за рівнем поточного економічного розвитку чи соціальної обстановки, але й по можливостям зміни ситуації.

Існують і інші проблеми окремих груп регіонів, але всі названі фактори зумовлюють потребу у проведенні у країнах Євросоюзу масштабної регіональної політики з використанням різноманітних інструментів згладжування територіальних контрастів, враховуючих специфіку окремих регіонів.

Аналізуючи історію розвитку регіональної політики Європейського Союзу, можна виокремити три етапи становлення та поступової еволюції від політики перерозподілу до повноцінної політики підтримки регіонального розвитку.

Перший етап (1951 – 1975) можна охарактеризувати як підготовчий етап, оскільки саме у цей період було закладено основи регіонального розвитку, сформовано інститути та механізми.

Другий етап (1975 – 1988) – етап поступового розвитку регіональної політики на всій території Співтовариства. Механізми регіональної політики починають реалізовувати спільну структурну політики.

На третьому етапі, який розпочався реформою 1988 року, було сформовано специфічні задачі та принципи підтримки регіонів, перш за все нових країн-членів ЄС. Саме цей процес продовжує реалізуватися і сьогодні, оскільки, допомога та підтримка країн і зменшення контрастів так і залишаються пріоритетами регіональної політики Європейського Союзу.

Сьогодні наднаціональна регіональна політика Європейського Союзу в багатьох країнах стала ключовим елементом національної регіональної політики. Формально ЄС спонукав держави прийняти участь у досягненні основних пріоритетів загальної регіональної політики Співтовариства, використовуючи софінансування програм. При цьому ЄС не забороняв сприяти реалізації власних пріоритетів регіонального розвитку. Однак, у дії у країнах Євросоюзу майже все регулювання соціально-економічного розвитку територій було зведено до розробки програм регіонального розвитку, щоб у подальшому реалізувати їх разом з ЄС [7].

Таким чином, для більш повної характеристики регіональної політики Європейського Союзу слід зауважити її особливість: регіональна політика ЄС вирішує політичні проблеми економічними заходами. Основною метою регіональної політики Співтовариства, перш за все, є надання динамізму процесу європейської інтеграції, забезпечення існування загального ринку та його основних принципів та підтримка цих процесів з боку населення.

Історія регіональної політики ЄС демонструє, що вона стрімко розвивалась від ідеї необхідності підтримки слабких регіонів у процесі формування єдиного ринку до формування системи критеріїв регіонів. Уся історія становлення регіональної політики Європейського Союзу демонструє складний шлях свого розвитку, а сьогоднішня політика складалась під впливом як попереднього досвіду, так і особливих умов та процесів у рамках Співтовариства.

Список використаної літератури

1. Бусыгина И. Территориальный фактор в европейском сознании [Электронный ресурс] // И. Бусыгина – Режим доступа : http://cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=124
2. Зонова Т. От Европы государств к Европе регионов? [Электронный ресурс] // Т. Зонова – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/1999/5/16.htm>.
3. Кузнецов А. В. Еврорегионы: полвека «малой» интеграции / А. В. Кузнецов // Современная Европа. – 2008. - №2. – С. 48-59.
4. Туровский Р. Ф. Политическая регионалистика / Р. Ф. Туровский – М.: Изд. ДошГУВМЭ, 2006. – С. 110-116.

5. Armstrong H. Regional Policy / H. Armstrong // The European Union : Economics & Policies / ed. by A. M. El-Agraa. - 6th ed. - Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – 390 p.

6. Barnes I. The Enlarged European Union / I. Barnes, P. Barnes. – Longman, 1995. – 266 p.

7. Benz A. The Europeanization of Regional Policies: Patterns of Multi-Level Governance / A. Benz, B. Eberlein // European Public Policy. - 1999. - №6. — 335 p.

8. Piattoni S. Informal Governance in Structural Policy / S. Piattoni // Perspectives on European Politics and Society. – 2006. - №7. – 72 p.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2014 р.

O. Savka

EUROPE OF REGIONS – THE MAIN TRENDS OF EU REGIONAL POLICY

The article examines the regional policy of the European Union. The EU interested in reducing regional disparities and supporting peripheral regions. The value of regional policy in the EU is increasing primarily by external factors for the European Union. At the same time the EU is at least exacerbate social problems, but omit slowdown in economic growth in member countries. Problem areas in southern and eastern Europe is unable to speed up economic modernization without means of support within the national and supra-national regional policy. During the activation of a supranational EU regional policy in the 80-90s of the twentieth century, the system of administrative-territorial division of the European countries was quite different. It should note that significant contrasts kept today in the middle of. Increasing the level of GDP per capita in poor areas is the main goal direction key EU regional policy. EU enlargement accompanied not only by his appearance in the economically backward regions, but also increases the number of states with significant "Contrast" in the middle. Even in affluent countries may be poor regions. However, performance in almost all EU countries regulate socio-economic environment built to develop regional development programs to further install them together with the EU.

Keywords: EU regional policy, transformation, interregional problems, NUTS.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Пономарьова І.С., д.і.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н., доц.

УДК 327.001.73(100)

М.В. Фесенко

ФРАГМЕНТАЦІЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ОСНОВНІ МЕГАТРЕНДИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

В статті проаналізовані дві основні тенденції трансформації сучасної міжнародної системи. Фрагментація та інтеграція взаємопов'язані і посилюють одна одну. Суперечливу єдність двох мегатрендів міжнародних відносин американський вчений Дж.Розенау запропонував об'єднати у терміні «фрагміграція». Доказана трансформація інституту національних державств под впливом глобалізації. Визначено прогностичні мегатенденції трансформації системи міжнародних відносин. Встановлено можлива ієрархія багатополісного в першій половині ХХІ в. Доведена визначальна роль США в управлінні міжнародною системою і можливість у найближчому майбутньому зберегти і посилити свої світові позиції.

Ключові слова: інтеграція, фрагментація, фрагміграція, глобалізація, міжнародна система, локалізація, глокалізація, трансформація.

Фрагментація та інтеграція є двома основними мегатрендами ХХІ ст. Вони взаємопов'язані і впливають одна на одну. Суперечливість цих явищ найкраще відображає запропонований Дж. Розенау термін «фрагміграція». Він означає взаємопов'язаність і взаємодоповнювання фрагментації та інтеграції, які найкраще описують сучасні трансформаційні процеси. Американський політолог Дж. Розенау стверджує, що серед багатьох динамік, які змінюють сучасний світ, лише дві групи кластерів виокремлюються як найважливіші - ті, які прискорюють глобалізаційні та інтеграційні процеси, з одного боку, й ті, які просувають локалізацію, децентралізацію і фрагментацію світу, з іншого. Тоді, коли ці полярності спрямовують перебіг подій в протилежні напрямки, вони постійно взаємодіють, викликаючи напругу, з якою міжнародна спільнота повинна боротися.

Термін «фрагміграція» нагадує нам, що глобалізаційні процеси і локалізація мають усі підстави позначатися одним терміном. Саме фрагментація, а не тільки глобалізація є характеристикою нової епохи. Ми можемо бачити прояви цього феномену під час проведення різних самітів. Коли представники розвинутих держав збираються разом для обговорення інтеграційної політики і ведуть переговори, які торкаються нових торговельних угод, їм часто-густо протистоять різні неурядові організації й індивіди, які демонструють свою незгоду та висвітлюють фрагментарну природу цих угод [1, с. 28].

З Дж. Розенау погоджується його колега Ян Кларк, англійський політолог-міжнародник, який вважає, що найбільш характерною рисою сучасності є зростання взаємопов'язаності нових процесів на глобальному рівні одночасно з процесами політичної дезінтеграції. ХХ століття було, таким чином, століттям глобалізації та фрагментації. Ці поняття охоплюють процеси політичних, соціальних, економічних, технологічних і культурних змін. Вони є не тільки міжнародними за своїм характером, а й багаторівневими, та відображені у ступені належності інтернаціоналізму, у конкретних моделях регіоналізму й навіть на рівні державної цілісності [2, с. 203-205].

Епохальні зміни в міжнародних політичних і економічних відносинах наприкінці ХХ ст. обумовили їх глобальну трансформацію та сприяли залученню до цього процесу більшості країн і регіонів світу. В той же час інформаційно-технологічна революція привела до широкого впровадження Інтернету й різновидів телекомунікацій, що поряд з економічними факторами уможливило тісніше спілкування та взаємодію між окремими індивідами, різними соціальними групами, інституціями й численими міжнародними організаціями. Внаслідок цього міждержавні кордони практично в усіх сферах спілкування та співробітництва стали більш транспарентними та прозорими. Таким чином, виникли нові об'єктивні фактори й умови для прискорення та масштабного зростання глобалізаційних процесів.

Закінчення «холодної війни» закономірно зумовило ліквідацію біполярної системи та прискорило формування нової політичної структури світу. В суспільно-політичних і наукових колах багатьох країн світу всі ці зміни не могли не викликати широку дискусію з приводу того, якою стає структура сучасної системи міжнародних відносин – одно полярною чи багатополлярною і, відповідно, яка з них є більш стабільною та функціональною.

У постконфронтаційному світі динамічний поштовх набув комплекс глобальних тенденцій, які не є прямим наслідком ані двополюсного протистояння, ані його закінчення. Скоріш за все, деякі з них самі зумовили нинішню міжнародно-політичну

трансформацію і продовжують на неї активно впливати. Це актуалізує дослідження тенденцій, що впливають на світовий розвиток, зумовлюючи трансформацію сучасної системи міжнародних відносин в умовах глобалізації. Серед цих найважливіших тенденцій слід, передусім, виділити інтеграцію, фрагментацію, регіоналізацію та демократизацію світу.

Можна також відзначити зростання ролі взаємозалежності світу, причина якого полягає в інтенсифікації спілкування, прискоренні обміну думок, ідей та наукових відкриттів на рівні окремих людей, урядів, урядових та неурядових міжнародних організацій, різноманітних транснаціональних акторів, що стало можливим в умовах бурхливого розвитку технологій та нових тенденцій сучасних глобальних трансформацій.

Характерно в цьому сенсі, що як представники української - О. Білорус і Д. Лук'янченко [3], так і американської школи геополітики – Дж. Розенау [4], П. Бергер, С. Хантінгтон [5] зазначають, що в процесі трансформації сучасної системи міжнародних відносин з дедалі більшою одночасністю та взаємодією виявляють себе дві суперечливі тенденції – глобалізація та локалізація.

Глобалізація й фрагментація пронизують всю історію міжнародних відносин у ХХ ст., їх взаємодією визначаються унікальні особливості окремих періодів історичного розвитку. Процес глобалізації тривав упродовж усього ХХ століття, проте він не був однотипним і незмінним, тому не може бути охарактеризований як такий, що лінійно розвивається, замкнутий та автономний процес – технологічний, економічний або культурний. На переконання автора, глобалізація є комплексною й багатомірною сукупністю процесів, стійко пов'язаних з реаліями міжнародних відносин і практикою діяльності держави, що змінюється [2, с. 203-213].

Неоднозначність та суперечливість глобалізації, на думку представника неоліберальної парадигми трансатлантичної школи міжнародних відносин Р. Робертсона, виражаються в запропонованому ним терміні «глокалізація», який акцентує увагу на взаємопов'язаності та взаємообумовленості глобалізації та локалізації. Під ним розуміється процес, що поєднує тенденції глобалізації та локалізації і ґрунтується насамперед на перерозподілі привілеїв та дискримінації, багатстві й бідності, силі й безсиллі, свободі й залежності. Цей процес означає рестратифікацію світу, тобто створення нової ієрархії світового масштабу, що базується на відмінних від попередніх принципів [6, с. 25-32].

Переконливо доведено, що глобалізаційні процеси зумовлюють зміни у світовій політиці. Принагідно зазначимо вісім взаємопов'язаних динамічних тенденцій, що впливають на глобалізацію і є причиною «фрагментації». Перша – революція навичок, умінь (skill revolution). Це поняття означає, що як у розвинутому світі, так і в світі, який розвивається, навички індивідів змінюються таким чином, що їх здатність аналізувати, емоційно переживати та уявляти віддалені події значно збільшується. Трансформація на мікрорівні соціального та політичного життя також має помітні наслідки. Вона підкреслює силу людей і, таким чином, потенцію як людини, так і соціальних кластерів. Друга складається з «організаційного вибуху» – процесу, завдяки якому нові об'єднання швидко, навіть за експонентою, формуються та розповсюджуються. Третя включає поглиблення кризи влади в численних спільнотах і країнах світу. Четверта – зростання людської мобільності, тобто процес, коли люди рухаються з однієї частини світу в інші. П'ята динаміка фокусується на численних технологічних інноваціях. Шоста включає багато процесів, завдяки яким держави, територія і суверенітет набули нових значень. Йдеться про процеси, які де-факто зменшують функціональні та інституціональні можливості держав, тобто нівелюють поняття територіальності,

послабляють суверенітет та роль національних урядів у процесі прийняття політичних рішень [1, с. 200-201].

Попри те, що держави все ще залишаються основними гравцями на світовій арені, перелічені вище тенденції значно зменшили їх можливості контролювати потоки товарів, грошей, людей, ідей, забруднення довкілля і злочинні дії. Внаслідок цього, їх територіальні кордони стали більш прозорі, а суверенітет менш всебічний. Сьома тенденція полягає в тому, що загальні глобальні структури можуть опинитися в стані біфуркації. Поліцентричний світ функціонує іноді кооперативно, а іноді конфліктно, але завжди в тісній взаємодії, тобто разом з державоцентричним світом існує багатоцентричний світ, який складається з численних недержавних акторів. Остання, восьма тенденція – глобалізація національних економік з корпораціями, які прагнуть збільшити свою вагу на світових ринках, переміщуючи свої продуктивні потужності туди, де є дешевша робоча сила та пристосовуючи свої маркетингові стратегії до місцевих культур. Просування неоліберальної економічної політики в багатьох країнах, які протистояли механізмам вільної торгівлі, значною мірою сприяло зростанню соціальної мобільності і революції навичок, не говорячи вже про послаблення держави-нації та укріплення глобальних структур, які зазнають біфуркації. Усі вісім динамічних тенденцій суттєво впливають на форму та зміст міжнародної політики і є джерелом «фрагміграції», яка відчувається на мікро- та макрорівнях [1, с. 200-202].

Таким чином, взаємодія фрагментації та інтеграції може бути визначена як фрагміграція. О.Білорус та Д.Лук'янченко зазначають, що «фрагментаційний динамізм вміщує глибокі наслідки для безпеки індивідуумів, суспільств, держав і глобальної системи. Результатом є турбулентність у світовій політиці - клубок напруженостей, що роблять майбутнє невизначеним і загрожують безпеці людей на всіх рівнях людської організації. Історичний досвід вчить, що стабільність вимагає від усіх сторін обережності і відповідальності. Необхідно визнати, що суперництво, змагання держав є нормальним явищем у відносинах. Але це аж ніяк не перешкоджає ідентифікації спільних, корпоративних або загальних інтересів. Безпека кожної країни залежить не тільки від заходів, що вона сама вживає для власної оборони, але й від міри, яка створює внаслідок цих заходів почуття небезпеки в уяві можливого супротивника» [7, с. 75, 76].

Аналізуючи тенденції трансформації міжнародної системи у контексті глобалізації і фрагментації, варто звернути увагу на точку зору К.Аннана. Він, зокрема, підкреслює: «Нам слід подивитися тверезими очима на те, як діяти спільно задля досягнення наших спільних цілей, тому що багато з проблем, з якими ми зіштовхуємося сьогодні, не можуть бути вирішеними кожною державою окремо. Це не означає необхідності створення світового уряду чи пониження ролі національних держав. Навпаки, треба зміцнювати інститут держави – нації, який базуватиметься на загальних правилах і цінностях» [8].

І все ж, згідно з прогнозами американських вчених, протягом найближчих двадцяти років внаслідок фрагментації, тобто територіального перерозподілу, утвориться більше ста нових держав. Існують й інші прогнози, за якими до середини ХХІ ст. на планеті може налічуватися до п'яти сотень держав.

Інша сторона проблеми фрагментації полягає в тім, що глобалізаційні процеси мають чітко виражені регіональні форми й масштаби. Розглядаючи тенденції трансформації сучасної системи міжнародних відносин, стає очевидним посилення процесу регіональної інтеграції, яка набуває чіткіших рис у порівнянні з тенденцією до глобальної інтеграції. Але ця потужна тенденція не суперечить глобальній інтеграції, в яку держави вступають через регіоналізаційні процеси. Отже, регіоналізація та

фрагментація виступають як об'єднання світу за новими ознаками, правилами та взаємодією. Для прикладу, ЄС, членами якого є двадцять п'ять держав і який є уособленням ідеї вільного переміщення людей, капіталу, робочої сили, незважаючи на інтеграційні процеси, продовжує фрагментуватися задля реалізації інтересів представлених в його складі націй. Прикладом може слугувати Іспанія, де, проголосивши незалежність, одна з його провінцій користується тими ж благами, як і досі. Це свідчить про те, що світ фрагментується задля інтеграції на нових засадах.

Регіоналізація є ще однією характерною тенденцією трансформації системи міжнародних відносин інформаційної доби, яка пов'язується з тим або іншим рівнем інтеграції. З цього приводу заслуговує на увагу позиція англійського вченого А. Шипмана, який вважає, що «глобалізація й локалізація зовсім не різні речі, а дві частини однієї формули для конструктивного використання могутності. Регіоналізм, який їх розділяє, стає ворогом обох процесів» [9, с. 87].

Нова епоха характеризується суперечливою єдністю національного, регіонального і глобального. При цьому перевага глобальних засад забезпечує в підсумку могутність загальнопланетарного розвитку та підвищує рівень конструктивної взаємодії його національних і регіональних складових. Результатом міжрегіонального суперництва повинно стати наростання відцентрових тенденцій у міжнародному житті. В сучасному взаємозалежному світі і, тим більше, у майбутньому тенденція до регіональної інтеграції (а також до зміцнення позицій суверенних держав, які входять до інтеграційного об'єднання), діє як одна із складових ширшого комплексу тенденцій світового розвитку. Хоча й не в повній гармонії, але без суперечності, інтеграція в регіонах вписується у процес глобалізації.

Одночасний розвиток процесів інтеграції та дезінтеграції є однією з визначальних ознак регіональної міжнародної системи. Значення цього процесу перш за все полягає в його структурному впливі - він сприяє процесові консолідації одних держав і утворенню ними «полюсу» регіональної системи, з одного боку, і руйнуванню існуючого альтернативного «полюсу», з іншого. З цієї точки зору регіоналізація є процесом, паралельним глобалізації.

Філософію нового світу визначатиме діалектика двох магістральних тенденцій – глобалізації та децентралізації. Перша з них є наслідком науково-технічної революції, узагальнення економічних інтересів та спроб максимального розширення систем спільної безпеки. Інша пов'язана з дедалі ширшим розумінням тактичної неефективності великих централізованих структур перш за все в економічному сенсі. Єдність цих двох протилежностей приводить до створення якісно нової системи, що ґрунтується на глобальному співробітництві інтегрованих центрів сили, при якому можливості авторитарних державних утворень різко обмежуються.

Для майбутньої системи міжнародних відносин характерною буде нова ієрархія цінностей. Раніше держави прагнули контролю над територією, населенням, промисловим потенціалом тощо. Сьогодні базові геополітичні характеристики втрачають частину свого змісту. На перший план виходить боротьба за вплив у прийнятті стратегічних рішень, у встановленні власного контролю над інформаційними, комунікаційними, фінансовими потоками.

В умовах глобалізації і зростання взаємозалежності істотно змінюється характер протиріч. Замість антагонізмів, які долалися лише в разі знищення одного з учасників, з'являються протиріччя неантагоністичного характеру, причому кількість їх відчутно збільшується. Такі протиріччя складніше урегулювати з огляду на їх кількість та багатовимірність. Розпад вертикалі конфліктів привів до їх регіоналізації, і саме регіональні чинники суттєво впливають на розвиток конфліктів. Отже, структура

постбіполярної системи стимулює виникнення і поширення асиметричних конфліктів усіх типів і видів.

Основні тенденції сучасності – глобалізація та регіоналізація – посилюють асиметричні тенденції. Зокрема, ефект «розмивання» державного суверенітету обумовлює збільшення недержавних акторів, які більш ніж держави схильні до використання асиметрії. Асиметричний конфлікт є наслідком структурних змін і каталізатором подальших трансформацій. Він здатен призвести структуру до біфуркації і негативним чином вплинути на безпеку її елементів, але окрім того асиметрія часто є інновацією, що дає можливість виявити нові типи системних протиріч і вчасно їх вирішити і, в цьому сенсі, асиметричний конфлікт здатний сприяти системній стабільності.

Глобалізація, являючи собою центральну тенденцію трансформації сучасної системи міжнародних відносин, супроводжується інтеграційними процесами, або інтеграцією, яка є частиною цього складного і суперечливого процесу та припускає зближення державних учасників, співробітництво між державами у різних сферах і формах. Відповідно виокремлюють й різні види співробітництва. Інтеграція характеризується не просто співробітництвом, а утворенням механізмів міждержавної взаємодії, інституалізацією співробітництва.

Наявність спільних проблем спонукає держави до інтеграції. Так, Й. Фергюссон визначає такі види інтеграції: політична, економічна, науково-технічна (за предметом); глобальна, регіональна, субрегіональна.(за географічним принципом). Співробітництво й інтеграція можуть йти «ушир», внаслідок збільшення кількості учасників процесу, а також «углиб» шляхом інтенсифікації взаємодії у різних сферах [10, с. 201].

Розвиток системи міжнародних відносин кінця ХХ – початку ХХІ ст. обумовив посилення міжнародних контактів, взаємозалежності світу, особливо в економічній галузі, що сприяє інтеграційним процесам та утворенню різновиду міждержавних організацій. З цією взаємозалежністю тісно пов'язане зростання глобальних проблем, для вирішення яких також потрібні узгоджені дії різних держав. Середні та малі держави з метою збільшення свого міжнародного впливу також зацікавлені в інтеграції, тому що об'єднаними зусиллями впливати на міжнародні процеси значно легше, ніж поодинокі.

Слід зазначити, що теоретичне осмислювання інтеграційних процесів починається з середини ХХ ст. і пов'язано, головним чином, з ліберальною традицією, в межах якої склалися дві теоретичні школи (підходи): функціоналізм/неофункціоналізм та федералізм. Д. Мітрані [11, с. 128-142.], засновник функціоналізму, акцентує увагу на розвиткові економічної, соціальної, науково-технічної інтеграції, посуваючи політичну на другий план. Саме політична сфера виявляється найбільш складною і болісною в процесі інтеграції, що видно на прикладі ЄС, де питання спільної зовнішньої політики та політики безпеки залишаються найменш розробленими.

Апологети федералізму – школи, протилежній попередній, навпаки, висунули на перший план політичну інтеграцію, вважаючи, що міждержавні відносини повинні ґрунтуватися на первісній передачі частини повноважень недержавним утворенням. Цей напрям, передусім, акцентує на важливості створення політичних інститутів. Фактично, якщо процес інтеграції у функціоналістів відбувається за принципом «знизу доверху», то у федералістів навпаки – «зверху донизу». Принагідно зазначимо, що в рамках федералізму розвивались ідеї «світового уряду», який нібито повинен об'єднати людей у спільну державу і тим самим зняти з порядку денного міждержавні конфлікти. Уявлення про «світовий уряд» зустріло жорсткий опір з боку багатьох дослідників і

політиків, які підкреслювали необхідність збереження національної і державної незалежності.

Під впливом федералізму функціоналізм набув подальшого розвитку і в сучасній політології існує у вигляді неофункціоналізму. Цей напрям, базуючись на основних положеннях функціоналізму, ввібрав у себе деякі риси федералізму. В неофункціоналізмі пріоритетними є практичні проблеми в галузі охорони здоров'я, технологічних змін, правових та інших питань, які мають неабияке значення для всього людства. При цьому підкреслюється важливість політичних рішень, які сприяють інтеграційним процесам і підштовхують учасників до подальшого об'єднання у сфері економіки. Неофункціоналісти зазвичай використовують розвиток ЄС як модель для ілюстрації своїх теоретичних переконань.

Інтеграційні процеси, як і глобалізація, мають суперечливий характер і чимало негативних сторін, тому що національні інтереси одних держав стикаються з інтересами інших країн, об'єднань, регіонів. При цьому їх учасники перебувають на різних стадіях соціально-економічного розвитку і мають неоднорідні інтереси різних груп всередині країн, які інтегруються.

Для розвитку регіональних інтеграційних процесів необхідна географічна близькість, стабільний економічний розвиток, подібність політичних систем, підтримка громадською думкою інтеграції, відносна однорідність у сфері культури, внутрішня політична стабільність, схожість історичного, соціального розвитку, форм правління, структур державного апарату та економічних систем, приблизно однаковий рівень військового розвитку та ресурсів, усвідомлення загальних зовнішніх загроз і наявність досвіду співробітництва.

Відносини між інтеграційними та дезінтеграційними процесами слід, найімовірніше, розглядати так, як і між глобалізацією та регіоналізацією. Відомо, що світ після закінчення «холодної війни» характеризується перебудовою багатьох внутрішньодержавних і міждержавних відносин. Вона відбувається перш за все шляхом інтеграційних процесів, що особливо чітко видно на прикладі розвитку ЄС, але при цьому не виключає розпаду попередніх зв'язків і утворень. Європейський досвід інтеграції інтенсивно вивчається з метою можливого його застосування в інших регіонах. Проте дослідження та практика показують, що, незважаючи на наявність спільних закономірностей, інтеграційні процеси у кожному окремому випадку мають свою специфіку.

Американський дослідник Р. Гілпін звертає увагу на внутрішні проблеми лідерів глобалізації, на те, що в країнах-чемпіонах виникають великі зони виробництва, які безпосереднім чином страждають від відкриття кордонів конкурентів, здатних виробляти схожі товари з меншими витратами. Мільйони людей зубожіють через розпад традиційних економічних систем та зменшення можливостей урядів їхніх держав їм допомогти. Неоконсерватори незаперечно підкреслюють, що США є країною з ідеалами, що віра Америки в демократію є успадкуванням американської традиції [12, с. 29-32].

Концептуальні виклики, сформовані динаміками змін, «фрагміграцією» та взаємодією на мікро- й макрорівні розділяються двома важливими методологічними дилемами. Перша – це «методологічний територіалізм» – підсвідома звичка досліджувати проблеми в широкому географічному й територіальному контексті. Усі соціальні науки формують свої положення, розробляють свої концепції і виробляють процедури збирання доказів крізь територіальні лінзи. Слабкість методологічного територіалізму стає явною, якщо формулювати проблему в емпіричних термінах. Це насправді так, якщо взяти до уваги такі тенденції: збільшення мобільних телефонів,

телефонних мереж, радіоприймачів, телевізорів, Інтернет-користувачів, кредитних карток, міжнародних обмінних операцій, щорічні транскордонні рухи фондів, 250 багатосторонніх інституцій, 16500 некомерційних і неофіційних транскордонних асоціацій, прискорення глобального потепління, величезне скорочення біологічного різноманіття. Другою методологічною дилемою виступають «фрагміграція» та взаємодії на мікро- й макрорівні, які супроводжуються процесами зворотного зв'язку і, таким чином, ставлять складне питання про те, як досліджувати їх системанотично [1, с. 43].

Багато дослідників міжнародних відносин вважають, що глобалізація загрожує існуванню держави-нації, що вона є фактором послаблення її ролі та потенціалу.

Російський дослідник феномену глобалізації О. Неклесса зазначає, що трансформація суверенної національної держави пов'язана перш за все з феноменом міжнародних регулюючих органів (МРО), з поняттям країна-система і з процесами субсидіарності. Відбувається перерозподіл владних повноважень з національного на транснаціональний рівень, поява нових суб'єктів влади, таких, як глобальна держава, міжнародні регулюючі органи, неформальні центри впливу з надзвичайно високим рівнем компетенції, транснаціоналізація еліт, зрощення політичних і економічних функцій, формування системи стратегічних взаємодій та основ глобального управління. Формується контур владної вертикалі: специфічна глобальна ієрархія, інститут міжнародних регулюючих органів. Показовим прикладом феномену країни-системи чи держави регіону є США, які не вписуються в рамки категорії національної держави. Таким чином, йдеться про певну нову іпостась світового регулюючого органу, яка тісно пов'язується з форматом міжнародних регулюючих органів, дедалі більш обмежуючи їхню діяльність, перебираючи на себе низку відповідних функцій. Держави стикаються з феноменом субсидіарності, тобто добровільного чи змушеного делегування тих чи інших державних повноважень «донизу», на локальний рівень. У м'яких формах це проявилось в підвищенні статусу автономій [13, с. 227, 228, 231, 232].

Держави втрачають свою національну ідентичність, тому що громадське суспільство перестає бачити у державі головну та незамінну форму громадської організації. Посилюється тиск недержавних організацій, кількість яких постійно зростає, так само як і можливості впливати на міжнародно-політичну ситуацію, та соціально-економічний розвиток. Такі організації, як G-8, ЄС, МВФ, ОПЕК, МЕРКОСУР, перебираючи на себе низку функцій міжнародних суб'єктів, обмежують самостійність суверенних держав. Економічна глобалізація, яка характеризується вільним переміщенням капіталу з метою отримання більших прибутків, розмиває національні кордони, держави змушені задля економічної стабільності і прогресу взаємодіяти з міжнародними організаціями, приймаючи їх правила гри.

Тенденція до зростання кількості держав свідчить про те, що кордони держав демарковані з мінімальним урахуванням етнічних та культурних бажань населення і це понукає сили націоналізму до самоствердження. Поки що світ, за визначенням професора С. Бланка, «робить спроби витіснити на узбіччя жажливу дилему вибору між територіальною цілісністю держав та національним самовизначенням» [14, с. 3].

Натомість англійські дослідники П. Хірст та Дж. Томпсон вважають, що спостерігається свідоме зменшення керівного потенціалу держави, особливо на рівні макроекономіки. Проте збереження її ключової ролі не підлягає сумніву, бо тільки вона завдяки співпраці з іншими державами забезпечує умови для здійснення ефективного міжнародного правління. Створення світових і регіональних ринків у сукупності із зростанням нових телекомунікаційних мереж звузило можливості ексклюзивного контролю держави за власною територією. Проте вона зберегла чималий контроль за

населенням: люди менш мобільні, ніж гроші, товари та ідеї, і в певному розумінні залишаються «більш національними», оскільки мають потребу в паспортах, візах, помешканні та професійній акредитації. Тільки національна держава уповноважена виступати від імені населення, яке мешкає на її території [15, с. 410].

Серед тенденцій, які визначають напрям трансформації сучасної системи міжнародних відносин та характеризують сучасну міжнародно-політичну та соціально-економічну картину світу, поряд з глобалізацією можна назвати інтеграцію, регіоналізацію, децентралізацію, фрагментацію та демократизацію. Дискусійним залишається питання щодо суті та змісту глобалізації. В одних дослідженнях наголошується, що глобалізаційні процеси, які супроводжуються інтеграцією, відбуваються поруч з регіоналізацією та фрагментацією, в інших наголошується на паралельному розвитку цих процесів.

Щодо майбутнього політики, Дж. Розенау стверджує, що суперечливі тенденції на шляху до більшої інтеграції і фрагментації будуть зростати прискореними темпами. У всьому світі влада має тенденцію до зростання децентралізації і багато в чому послаблена [1, с. 10]. Нова епоха формується під впливом багатьох факторів і на сучасному етапі розвитку науки неможливо отримати однозначної відповіді на питання, що рухає перебігом подій. У нас відсутні достатні підстави стверджувати, що події глобального масштабу зараз скеровуються саме США, глобалізацією чи капіталізмом.

Список використаної літератури

1. Rosenau J. The Study of World Politics / J. Rosenau. – London – New York : Routledge, 2006. – Volume 1: theoretical and methodological challenges. - 301 p.
2. Clark I. Globalization and fragmentation: International relations in the the twentieth century / I. Clark. – N. Y. etc. : Oxford university press, 1997. – 220 p.
3. Белорус О. Глобализация и безопасность развития / О. Белорус, Д. Лукьяненко, М. Гончаренко. – К. : КНЭУ, 2002. – 789 с.
4. Rosenau J. Many Globalizations, One International Relations / J. Rosenau // Globalizations. – 2004. – Vol. 1, № 1. – P. 1-8.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
6. Robertson R. Discourses of globalization: Preliminary considerations / R. Robertson, H. Knodker // International sociology. – 1999. – Vol 13, №. 1. – С. 25-40.
7. Білорус О. Г. Глобальні трансформації і стратегії розвитку : моногр. / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко. – К., 1998. – 416 с.
8. Рифы глобализации: взгляд из России. Институт современ. социализма [Електроний ресурс] // 21.05.2001. – Режим доступу: www.nasledie.ru/global/17_4/gr1.htm.
9. Shipman A. The globalization myth / A. Shipman. – Cambridge: Icon books ltd., 2002. – 260p.
10. Фергюссон И. Глобальное общество в конце двадцатого столетия / И. Фергюссон // Международные отношения: социологические подходы. – М. : Гардарики, 1998. – С. 195-221.
11. Mitrany D. The Functional Approach to World Organization. / D. Mitrany // International Affairs. – 1948. – July. - P. 128-142.
12. Gilpin R. The Political Economy of International Relations / R. Gilpin. – Princeton : Princeton University Press, 1987. – 627 p.

13. Неклеса О. Реконфігурація сучасного світу / О. Неклеса // Економіка знань : виклики глобалізації та України / під заг. ред. А. П. Гальчинського, С. В. Львовичкіна, В. П. Семиноженка. – К., 2004. – С. 216-242.

14. Кононенко С. Теорія міжнародних відносин в системі суспільних дисциплін : антологія творчих досягнень / С. Кононенко. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2004. – Випуск 1. – 319 с.

15. Hirst P. Globalization and the future of the nation state / P. Hirst, G. Tohmpon // Economy and society. – 1995. – Vol.24, №. 3. – P. 408-442.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2014

M. Fesenko

FRAGMENTATION AND INTEGRATION AS THE MAIN MEGATRENDS AT THE BEGINNING OF XXI CENTURY

American political scientist Rosenau believes that in today's world of fragmentation and integration processes are interdependent, making a whole (in his terminology – «fragmegration»). Numerous studies of foreign scientists indicate when various grounds and factors influencing the formation and evolution of the modern nation-state. In most cases, the combination becomes especially apparent domestic trend towards decentralization of management, with external friction-rows (globalization and European integration), which lead to the transformation of the political system of the modern state and the shift in the under-standing of statehood in the academic environment.

Conditioned by globalization rapid growth of various members of the international system helps accelerate its transformation and complicates the analysis and the possibility to predict the direction of its development. Together with the states on the transformation of the modern system of international relations is influenced by various intergovernmental and international nongovernmental organizations, multinational corporations, domestic regions. All these actors have very different objective, one positive to support sustainable global development, while other, such as terrorist organizations, their task to destabilize the existing world order. Therefore, changes in the quantitative and qualitative composition of the main participants in today's global political processes causing fundamental transformations in the global political structure

Globalization and fragmentation pervade the entire history of international relations in the twentieth century. Their interaction determined the unique features of different periods of historical development. Globalization continued throughout the twentieth century, but it was not the same type and the same, so it can not be described as being linearly evolving, closed and autonomous process - technological, economic or cultural. According to the author, globalization is a complex and multidimensional set of processes consistently associated with the realities of international relations and practices of the state, that is changing.

Ambiguities and contradictions of globalization, according to the neo-liberal paradigm predtavnyka transatlantic R.Robertson school of international relations, reflected in its proposed term «glocalization», which emphasizes the interconnectedness and interdependence of globalization and localization. It refers to a process that combines the trends of globalization and localization, and is primarily based on the redistribution of privilege and discrimination, wealth and poverty, power and powerlessness, freedom and dependence. This process means restratfcation of world that is creating a new hierarchy worldwide, based on principles different from previousones.

Keywords: *integration, fragmentation, frahmihraion, globalization, the international system, localization, glocalization, transformation.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Антонюк О.В., д.політ.н, проф.; Трофименко М.В., к.політ.н., доц.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЇ

**ГЕДЬО А.В. НІЖИНСЬКИЙ ГРЕЦЬКИЙ МАГІСТРАТ: МОНОГРАФІЯ /
А.В. ГЕДЬО, М.К. ПОДГАЙКО. – ДОНЕЦЬК: ДонНУ, 2013. – 414 с.**

Історія грецьких громад в Україні за часи незалежності нашої держави перебуває у фокусі українських дослідників. Це і не дивно, оскільки греки є однією з найдавніших етнічних груп, що проживають на території української держави. Завдяки інститутам місцевого самоврядування та певній ізольованості від іншого населення, греки зуміли зберегти власну культуру, мову, традиції та етнічну самоідентифікацію. Про підвищений інтерес до історії цієї етнічної спільноти може свідчити проведення круглих столів на всеукраїнських конференціях та численні міжнародні конференції, такі як «Україна – Греція: історія і сучасність» (м. Київ, 1993 р.); «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва» (м. Маріуполь, 1996 р.); «Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст.» (м. Маріуполь, 2007 р.) тощо. Наслідком їх проведення стала поява наукових праць, що значно розширили знання історії грецької етнічної меншини на українських теренах.

Відразу підкреслимо, що обрана дослідницями проблематика надзвичайно актуальна і соціально важлива. В умовах декларованих змін у реформуванні місцевого самоврядування все більшого значення набуває вивчення історичних особливостей самоорганізації різних етнічних груп, що проживали і проживають на території України.

Не викликає заперечень структура монографії. Структурно книга поділяється на вступ, сім розділів, висновки, примітки, список використаних джерел та літератури, документи (останні дуже цінні з огляду на те, що частину з них вперше введено до наукового обігу).

У вступі авторки відзначають, що в історії ніжинських греків чільне місце займав період діяльності Ніжинського грецького магістрату як орган грецького самоврядування, який у всіх відносинах вилучав греків зі стосунків з місцевим урядом і задовольняв їхні потреби, охороняв їх у зіткненнях з місцевим населенням і представляв інтереси греків у Санкт-Петербурзі. А. Гедьо і М. Подгайко поставили собі за мету з'ясувати історико-правові умови, загальні принципи і напрями функціонування Ніжинського грецького магістрату, визначити його місце у життєдіяльності грецької громади. Також у вступі містяться пояснення до текстів документів, наведених наприкінці монографії.

Цілком логічно, що дослідниці розпочинають працю зі стану наукової розробки проблеми та джерельної бази дослідження. Перший розділ важливий насамперед тому, що тут подано ґрунтовний історіографічний огляд. А. Гедьо і М. Подгайко класифікували дослідницьку літературу за проблемно-хронологічним принципом і хронологічно виокремили три історіографічні періоди: 1) праці, написані в середині XIX – на початку XX ст., коли формуються підходи у вивченні проблематики, що були зумовлені політичною доцільністю, намаганням в історичному матеріалі віднайти підтвердження необхідності скасування грецького самоврядування. Водночас дослідниці підкреслюють, що саме в цей час був накопичений великий масив фактів, які є сьогодні надзвичайно цінними, особливо з огляду на масштаби втрат

документальних матеріалів з цієї проблеми; 2) радянська історіографія, в якій особливе місце займають студії К. Харламповича та висвітлено деякі аспекти минулого ніжинської грецької громади; 3) напрацювання сучасної історіографії, якій властиві відхід від заангажованих методологічних схем, широке залучення архівних документів і матеріалів тощо.

А. Гедьо і М. Подгайко здійснили велетенську пошукову роботу в архівосховищах України та Російської Федерації, зокрема у Центральному державному історичному архіві в місті Києві, Державному архіві Чернігівської області, Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України, Російському державному архіві давніх актів, Російському державному історичному архіві.

Другий розділ монографії сфокусовано на аналізі передумов та процесу формування грецької громади в Ніжині, проаналізовано регулювання цього процесу гетьманським, а пізніше царським урядами.

У третьому розділі дослідження А. Гедьо та М. Подгайко висвітлили початкові етапи виокремлення греків у законодавчій практиці Гетьманщини та Російської імперії, охарактеризували комплекс законодавчих актів, що сприяли оформленню автономних інституцій ніжинських греків. Авторки досить переконливо загострюють увагу читачів на обізнаності греків у правових питаннях та особливій наполегливості у відстоюванні власних прав і привілеїв.

Два наступні розділи зосереджені на висвітленні структури, механізму функціонування та основних напрямків діяльності Ніжинського грецького магістрату. Відзначимо, що важливою рисою цієї частини праці є фокусування уваги дослідниць на певних аспектах повсякденного життя ніжинських греків, зокрема на питаннях, пов'язаних з майном, грошима, заповітами померлих тощо.

У шостому розділі А. Гедьо та М. Подгайко проаналізували процес ліквідації грецького органу самоврядування. Авторки наголошують, що після запровадження земської реформи, «Судебных уставов» 1864 р., «Правил об упразднении магистратов и ратуш» 1866 р. та «Городового положения» 1870 г., урядовці певний час ще мали сумніви щодо застосування нового законодавства саме до Ніжинського грецького магістрату. Утім, Чернігівське губернське правління визнало недоречним збереження магістрату або створення іншого органу самоврядування, як на тому наполягали греки. В результаті скасування самоврядування, стало однією з ключових причин занепаду грецької громади Ніжина.

Відзначимо, що надзвичайно важливим, особливо для джерелознавців, є сьомий розділ монографії «Матеріали діловодства Ніжинського грецького магістрату та його архів: інформативні можливості та рівень збереженості». У ньому авторки докладно характеризують діловодні джерела, що зберігаються в кожній архівній установі, систематизують їх за походженням, роблять формулярний аналіз, описують регламентовані форми діловодної документації, а також наводять авторські роздуми стосовно джерельних перспектив дослідження Ніжинського грецького магістрату та історії ніжинських греків загалом. Велике значення має огляд дослідників, які займалися науковим пошуком, аналізом та збереженням архівної спадщини ніжинських греків.

Приємно вражає список використаних джерел та літератури. Перелік джерел нараховує аж 3007 позицій та являє собою, свого роду путівник серед документів з обраної проблематики. Загальна кількість позицій у списку літератури є значно меншою і нараховує 81.

Ретельний аналіз уміщених у праці документів значно розширює наявну джерельну базу історії Ніжинського грецького магістрату та дає можливість простежити основні напрями його діяльності. На нашу думку, дослідники отримали цінне видання для подальших студіювань історії ніжинських греків та грецьких громад в Україні загалом.

Запропоновані дослідницями А. Гедьо і М. Подгайко висновки та узагальнення належним чином аргументовані. Отримані в результаті суцільної евристики та аналітичної роботи результати є науково обґрунтованими й розкривають процес формування та розвитку Ніжинського грецького магістрату, висвітлюють особливості його функціонування, визначають компетенцію установи та основні напрями діяльності.

С.С. Арабаджи

Selected problems of the monograph, which is reviewed is extremely actual and important socially. In terms of declared changes in reforming of local government gains a great importance studying the historical features of self-organization of various ethnic groups lived and living on the territory of Ukraine.

The structure of the monograph is characterized. Structurally, the book is divided into an introduction, seven chapters, conclusions, notes, list of references and literature, documents (the last are very valuable taking into account that some of them were first introduced in the scientific revolution).

It is noted that in the history of the Nezhin Greeks an important place occupied period of the Nezhinsky Greek magistrate as an organ of the Greek self-government, in all relations, eliminated the Greeks from the relationship with local government and satisfied their needs, guarded them in clashes with the local population and represented the interests of the Greeks in St. Petersburg . A. Gedo and M. Podgajko wondered to find out the historical and legal terms, general principles and directions of functioning Nezhinsky Greek magistrate to determine its place in the life of the Greek community.

Careful analysis of the documents placed in the work significantly extends the existing source base of history Nezhinsky Greek magistrates and gives the opportunity to trace the main lines of its activity. In our opinion, the researchers obtained a valuable book for further studies of history Nezhin Greeks and Greek communities in Ukraine as a whole.

Suggested conclusions and generalizations by researcher A. and M. Gedo Podgajko are duly reasoned. The resulting solid heuristics and analysis results are scientifically sound and open process of formation and development Nezhinsky Greek magistrate elucidating the features of its functioning, determine the competence of institutions and the main directions of activities.

Key words: *the Nezhin Greeks, Nezhinsky Greek magistrate, self-government.*

S. Arabadzhy

Рецензія надійшла до редакції 12.05.2014 р.

**CHERNISS L. JOSHUA. A MIND AND ITS TIME: THE DEVELOPMENT OF
ISAIAH BERLIN'S POLITICAL THOUGHT. – L.: OXFORD UNIVERSITY PRESS,
2013. – 288 p. / ЧЕРНІС Л. ДЖОШУА. ГЕНІЙ ТА ЙОГО ЧАС: РОЗВИТОК
ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ІСАЇ БЕРЛІНА. – ЛОНДОН: ОКСФОРД ЮНІВЕРСІТІ
ПРЕСС, 2013. – 288 с.**

Джошуа Черніс, доктор філософії з історії Оксфордського університету та співробітник Гарвардського університету, в коло наукових пошуків якого входить історія політичної думки та політичної аргументації, особливо ХХ ст., особливо в царині розмірковувань про політичну етику в еволюції ліберальної і радикальної думки. Тому не дивно, що до уваги професора потрапили невідомі широкому читачеві розробки британського філософа та політолога Ісаї Берліна. Цей британській дослідник з єврейським корінням отримав досвід проживання в Росії, але після більшовицького перевороту в Росії емігрував до Великобританії. Свої теорії Ісаї Берлін розробляв, будучи викладачем Оксфордського університету, в якому він пропрацював більше 20 років. Коло праць І. Берліна, незважаючи на самобутність його ідей, тривалий час не виходило за вузькі межі академічної британської науки, але Дж. Черніса зацікавила спадщина британського дослідника, який мав досить нетривіальні погляди на політичну етику та теорію лібералізму.

В дослідженні «Геній та його час: розвиток політичної думки Ісаї Берліна» на основі широкого кола джерел, опублікованих невеличкими тиражами робіт, листування з колегами Дж. Черніс надає оцінку та систематизує напрацювання Ісаї Берліна, які так складно піддаються систематизації, адже ідеї І. Берліна мають відношення як до консерватизму, радикалізму та романтизму. Романтичний радикалізм проявляється у волюнтаризмі, понятті «необмеженої свободи» і «волі» та схильності до індивідуалізму. Для лівих концепція Берліна неприйнятна за допущення, згідно якого свобода суб'єкта «випереджає» його соціальну «природу». Втім І. Берлін не є «нерозсудливим фанатиком-прибічником» ідеї абсолютної свободи, скоріше він обґрунтовує метафізичні та етичні якості, необхідні, для кореляції «негативної свободи», втім британець не надає жодних ідей щодо інституціонального устрою такого суспільства, і саме цей аспект на думку Дж. Черніса, є одним з найбільших упущень І. Берліна, адже останній проектує якусь нездійсненну політичну «утопію».

Основною ідеєю І. Берліна є проблема свободи та ідеї, проблема плюралізму та проблема вибору. Згідно ідеї Берліна людські цінності та ідеї безкінечні, кожна з них має свій об'єктивний статус, але водночас всі ідеї виступають лімітом одна одної – тобто вони несумісні та несумірні одна з одною, звідсіля виникає конфлікт цінностей, адже не існує нейтральної інстанції, що дозволяє здійснити їх примирення, або системи, здатної включити їх в якості позитивних елементів. Відсутній універсальний стандарт, що дозволяє розробити загальнолюдську ієрархію цінностей. Традиційні ліберальні цінності (свобода, справедливість і рівність) неможливо гармонізувати в межах єдиної системи принципів. Цю частину вчення Берліна назвали «плюралізмом цінностей (value-pluralism)».

Граничні цілі приречені на перманентну міжусобицю, людина в широкому розумінні змушена здійснювати драматичний вибір між конфліктуєчими цілями і конфліктуєчими елементами єдиної мети. Таким чином, аргумент плюралізму передбачає специфічну концепцію людської діяльності як радикальної невизначеності, що впливає з торжества самовизначення за рахунок вибрати пов'язаної з ним втрати. Плюралістичний лібералізм являє собою альтернативу всім теоріям, імплікації яких відсилають до ідеї досконалого людської істоти і досконалого людського суспільства, в

якому об'єктивні цінності гармонізовані і узгоджені. Цю частину вчення І. Берліна назвали «агональним лібералізмом», який стверджує принципову несумісність і несумірність цінностей.

Як стверджує Черніс політична поміркованість Берліна стояв в різкому контрасті з багатьох політичних догм 20-го століття. Він кинув теоретичний виклик до тих, хто вірив в ідеї загальнолюдських цінностей та, у необхідність запровадження політичної та ідеологічної відповідності за їх дотримання/недотримання.

Дж. Черніс нагадує нам, що Берлін поділяє певні ідеологічні абстракції, згідно яких справжній центр суспільства – це людина, але в не колектив (можливо ці позиції автор підтримує внаслідок того, що бачив встановлення більшовицького режиму в Росії), він стверджував в приватному листування, що жива людина не повинна приносити себе в жертву «великим ідеям», якими б привабливими вони здавалися в теорії. Берлін вважав, що «людське життя та між людські відносини дуже складні для стандартних формул і акуратні рішень, і намагається адаптувати людей і вписати їх в раціональній схемі, задумані з точки зору теоретичної ідеалу, [...] завжди призводить врешті-решт до страшної каліцтва людських істот, до політичної вівісекції на все зростаючою шкалою».

Доктрина політичної етичності, розроблена І. Берліном, безумовно, є важко досяжним абстрактним ідеалом на думку Дж. Черніса, але ідея цього вузького спеціаліста в сучасному світі так чи інакше користуються великим попитом, особливо в часи гострих політичних криз. Як казав І. Берлін: «У часи кризи [...] люди, коли битва стає занадто запеклою, як правило, схильні або вберегти свої вуха від цього страшного шуму, або намагатися вкласти перемир'я, врятувати життя, запобігти хаосу».

К.А. Трима

We can find numerous approaches to the theory of liberalism, democracy and its values in the political theory and political history. But J. Cherniss has explored a new genius approach, created by not very famous British philosopher Isaiah Berlin. The theory has rather unaccustomed name «agonical liberlism» and it 's dedicated to the problem of choice, cross-values as well as about impossibility to provide justice, pluralism and freedom within the human society simultaneously.

The monograph presents the most detailed account to date of the genesis and development of Isaiah Berlin's political views. Drawing on both little-known published material and archival sources, it locates Berlin's including political positions in the context of the events and trends of interwar and post-war intellectual and political life. Special emphasis is laid upon the roots of Berlin's later pluralism in philosophical and cultural debates of the interwar period, his concern with the relationship between ethics and political conduct, and his evolving account of liberty.

Berlin's distinctive liberalism is shown to have been shaped by his response to the cultural politics of interwar period, and the political and ethical dilemmas of the early Cold War. He tried to describe what he had called «ethical realism». As Cherniss shows, Berlin's political moderation stood in sharp contrast to many of the 20th century's political dogmas. He challenged the agendas of those who believed not only in a perfect «omelet», «but also in the need to impose political and ideological conformity upon others». The belief that there must be a set of universally valid answers, Berlin argued, is conceptually incoherent. His study of Vico and Herder, of the German Romantics and the Russian writers, led him to realize that values are not always compatible with each other, that there will always be a conflict between what people consider the «true» answers to their social, political, and moral questions. The great movements of the past three centuries were not mere historical

accidents, he thought, but the outcome of a certain set of ideas about justice, equality, and freedom. These ideas were not born in the void but in people's minds as personal visions of what a good society should be. He was also skeptical and reserved in political matters, even though at times he enjoyed making political points under the guise of historical scholarship.

At the same time, Berlin's attitude toward what he called «positive liberty» emerges as far more complicated and ambivalent than is often realized. Joshua L. Cherniss reveals the multiplicity of Berlin's influences and interlocutors, the shifts in his thinking. In shedding new light on Berlin's thought, and offering a better understanding of his place in the development of liberal thought in the twentieth century, the freshness of his contribution to the theory of liberalism.

Berlin saw a particular danger in those doctrines that defended historical inevitability and used the alleged laws of history as an alibi for justifying the pursuit of power for power's sake. He reaffirmed the Kantian belief that human beings are ends in themselves and maintained that we should always concentrate on attainable goals rather than distant and elusive ones.

Key words: *liberalism, democracy, agonical liberalism, ethical realism, positive liberty.*

К. Tryma

Рецензія надійшла до редакції 25.05.2014 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

БЄЛЯКОВА ТАІСІЯ ОЛЕКСІЇВНА – науковий співробітник, стипендіат Інституту європейської історії права Макса Планка (Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte) (Франкфурт-на-Майні, Німеччина).

БОЯРСЬКА ЄВГЕНІЯ ОЛЕГІВНА – студентка ОКР «Спеціаліст» спеціальності «Міжнародні відносини» Маріупольського державного університету.

ГИРИЧ ОКСАНА ТАРАСІВНА – аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України.

КАРАЧЕВСЬКА ВІКТОРІЯ ІГОРІВНА – аспірант кафедри Історії України Донецького національного університету.

КОРОБКА ЮЛІЯ ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ЛУКАШОВА ОЛЕНА ВАСИЛІВНА – аспірант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

МАГУРЧАК АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

МЕЛЕГАНІЧ ГАННА ІГОРІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ПОДГАЙКО МАРІЯ КОСТЯНТИНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТЕРЕЩЕНКО АННА ОЛЕКСІЇВНА – студентка IV курсу спеціальності «Міжнародні відносини» Маріупольського державного університету.

ТРИМА КАТЕРИНА АНДРІЇВНА – кандидат політичних наук, асистент кафедри політології, філософії та соціології Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА - аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

САВКА ОЛЕКСАНДР ВАДИМОВИЧ – здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ФЕДОРЕНКО ЯНІНА АНАТОЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту.

ФЕСЕНКО МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ФЕСЕНКО НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА – аспірант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (курсив) (30-35 строк); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 6 до 12 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 12, інтервал – 1, поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;
- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і

виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Зразок оформлення статті

УДК 327(477)(045)

Є.В. Рябінін

ПРОБЛЕМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем українського геополітичного сьогодення, а саме вектору інтеграції України. Розглянуті проблеми та перспективи щодо участі України в європейських та євразійських політико-економічних інтеграційних об'єднаннях. Наголошується на невідповідності геополітичного розташування держави та внутрішньому розколу в суспільстві стосовно

зовнішньополітичного вектору. Обґрунтовується думка про необхідність України інтегруватися з країнами євразійського простору.

Ключові слова: інтеграція, євразійський простір, Європейський Союз, суверенітет, постнаціональна епоха.

Текст статті.....

.....
.....

Список використаної літератури

1. ....

.....

2. ....

.....

3. ....

.....

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

Y. Ryabinin

THE PROBLEM OF FOREIGN POLICY DIRECTION CHOICE FOR UKRAINE

The article is devoted to such a pressing issue as integration on Eurasian territory. Before starting to analyze different integrational directions the author presents a brief analysis about concepts and theories of integration, pointing out that European integration is based on scientific basis that helped it to thrive. So, the author makes a conclusion that the integrational processes on Eurasian space must be realized on a scientific basis but not on political situation. The author underlines that there are lots of different integrational projects on the Eurasian territory but they can't be considered to be very successful. There are lots of reasons for it but the main one is Russia. The author explains that Russia can't propose any project that could be beneficial for its participants, because Russian will always put its interests on the first place. Besides some experts believe that integrational project on Eurasian territory must be lead by some other country but nor Russia, as the republics of former USSR consider Russian projects to be a way to bring empire back. Also contemporary leaders of the Eurasian states don't want to share power with some integrational union. In the end the author presents information about political regimes in the Eurasian states and believes that they could be regarded as an obstacle to the integrational processes because totalitarian states are not eager to unite and share the power.

Key words: integration, Eurasian space, European Union, independence, postnational epoch.

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 9

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., доц. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №15.08

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м. Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей